

ONDERNEMERS

BEPALEN

HOE DE

LANDBOUW

VAN MORGEN

ERUIT ZIET

ONDERNEMERS
BEPALEN
HOE DE
LANDBOUW
VAN MORGEN
ERUIT ZIET

Wageningen UR

Onder redactie van Huib Silvis en Kees de Bont

ACHTER- GROND- RAPPORT BIJ 'KIEZEN VOOR LAND- BOUW'

Woord vooraf

Dit is het achtergrondrapport bij de visie van minister dr. C.P. Veerman van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) op de toekomst van de landbouw 'Kiezen voor landbouw'. De publicatie geeft een zo realistisch mogelijk beeld van de huidige positie, de drijvende krachten en de perspectieven van de agrarische sector in Nederland op middellange termijn, tot 2015.

Het onderzoek is uitgevoerd in het kader van het beleidsondersteunend onderzoek van Wageningen UR en wel met middelen van het cluster Economisch Perspectiefvolle Agroketens. De projectleiding was in handen van dr.ir. H.J. Silvis, in nauwe samenwerking met ir. C.J.A.M. de Bont (beiden LEI). Aan de verschillende deelonderzoeken is bijgedragen door medewerkers van Wageningen UR, vooral van LEI en Alterra, maar ook van andere instituten. Aan het eind van de publicatie is een volledige lijst met de medewerkers opgenomen.

De tussenresultaten zijn in de vorm van conceptnotities in de eerste helft van 2005 opgeleverd. Deze zijn besproken met projectleider ir.ing. A.J. Vermuë en andere vertegenwoordigers van LNV die de Landbouwvisie van minister Veerman hebben voorbereid. Bij de afronding is dankbaar gebruik gemaakt van de constructieve op- en aanmerkingen in deze besprekingen. Bij de samenstelling van de rapportage is ook gebruik gemaakt van de resultaten van de werkgroep-Zachariasse van Wageningen UR, die met een scenarioaanpak de drijvende krachten voor toekomstige ontwikkelingen van de agrarische sector heeft verkend; vanwege de inhoudelijke overlap is besloten tot inbedding in deze studie.

Veel dank is verschuldigd aan de voor dit eindrapport gevormde LNV-begeleidingscommissie, bestaande uit prof.dr.ir. G. Meester (voorzitter), ir. D. Haagsma, drs. G.G. Leeuwen en drs. H.F. Massink.

De akker van kennis en inzicht is opnieuw doorgeploegd en bewerkt voor een transparante voorbereiding op de toekomst van de agrarische sector. Uit deze verkenning blijkt dat de groeiomstandigheden en randvoorwaarden in de komende periode weliswaar zorg geven, maar dat er tegelijkertijd ruimte is voor verdere ontwikkeling van goed geleide bedrijven.

Prof.dr.ir. L.C. Zachariasse
Algemeen directeur LEI B.V.

Inhoudsopgave

Woord vooraf 7

Samenvatting 13

- 1. Inleiding 23
- 1.1 Projectbeschrijving 23
 - 1.1.1 Doel 23
 - 1.1.2 Afbakening 23
 - 1.1.3 Werkwijze 23
 - 1.1.4 Organisatie 25
- 1.2 Achtergrond 25
- 1.3 Opbouw van het rapport 28

Deel 1 Algemeen

- 2. Huidige positie van de agrarische sector 53
- 2.1 Inleiding 53
- 2.2 Positie in de economie 53
 - 2.2.1 Algemeen 53
 - 2.2.2 Internationale handel 54
 - 2.2.3 Toegevoegde waarde en werkgelegenheid 55
 - 2.2.4 Ruimtegebruik 58
 - 2.2.5 Milieu 58
- 2.3 Agrarische bedrijfskolom 62
 - 2.3.1 Distributie 62
 - 2.3.2 Toelevering en verwerking 67
 - 2.3.3 Deelcomplexen 69
 - 2.3.4 Primaire sector 72
- 2.4 Land- en tuinbouwbedrijven 76
 - 2.4.1 Type en grootte van bedrijven 76
 - 2.4.2 Biologische land- en tuinbouw 78
 - 2.4.3 Verbreding 80
 - 2.4.4 Deeltijdbedrijven 87
 - 2.4.5 Inkomen buiten bedrijf 88
- 2.5 Slot 88
- 3. Drijvende krachten 93
- 3.1 Inleiding 93
- 3.2 De vraag naar agrarische producten 93
 - 3.2.1 Inleiding 93
 - 3.2.2 Economische groei en bevolkingsomvang 93
 - 3.2.3 Demografische ontwikkelingen in de EU 96

- 3.2.4 Conclusies 101
- 3.3 Handelsbeleid en landbouwbeleid 102
 - 3.3.1 Inleiding 102
 - 3.3.2 WTO en andere internationale afspraken 102
 - 3.3.3 EU-landbouwbeleid 105
 - 3.3.4 Conclusies 114
- 3.4 Milieu- en natuurbeleid 114
 - 3.4.1 Algemeen 114
 - 3.4.2 Gewasbeschermingsbeleid 115
 - 3.4.3 Broeikasgas- en energiebeleid 115
 - 3.4.4 Mineralenbeleid 116
 - 3.4.5 Ammoniak- en stankbeleid 117
 - 3.4.6 Verdroging 118
 - 3.4.7 Vogelrichtlijn en Habitatrichtlijn 118
- 3.5 Ruimtedruk 119
 - 3.5.1 Inleiding 119
 - 3.5.2 Grondgebruik en ruimtelijke ordening 119
 - 3.5.3 Verstedelijking 121
 - 3.5.4 Wonen in het landelijk gebied 122
 - 3.5.5 Water 122
 - 3.5.6 Grondprijs 124
 - 3.5.7 Conclusies 124
- 3.6 Technologische ontwikkeling 125
 - 3.6.1 Inleiding 125
 - 3.6.2 Productiviteitsverhoging 126
 - 3.6.3 Milieutechnologie 127
 - 3.6.4 Productinnovaties 128
 - 3.6.5 Conclusies 129
- 4. Perspectieven voor de agrarische sector 131
- 4.1 Inleiding 131
- 4.2 Agrocomplex 133
 - 4.2.1 Toegevoegde waarde en werkgelegenheid 133
 - 4.2.2 Land- en tuinbouwbedrijven 135
- 4.3 Deelcomplexen 137
 - 4.3.1 Akkerbouwcomplex 137
 - 4.3.2 Opengrondstuinbouwcomplex 139
 - 4.3.3 Glastuinbouwcomplex 140
 - 4.3.4 Grondgebonden-veehouderijcomplex 141
 - 4.3.5 Intensieve-veehouderijcomplex 142
- 4.4 Gevoeligheid voor beleid 143
 - 4.4.1 Inleiding 143
 - 4.4.2 Lichte variant: voortgezette bescherming 144
 - 4.4.3 Zware variant: ingrijpende hervorming 146
- 4.5 Andere functies 147

- 4.5.1 Verbreding 147
- 4.5.2 Landschap 148
- 4.6 Slotopmerkingen 150

Deel 2 Sectoren

5. Akkerbouwcomplex 155

- 5.1 Uitgangspositie 155
 - 5.1.1 Algemeen 155
 - 5.1.2 Verwerking 155
 - 5.1.3 Primaire sector 160
- 5.2 Drijvende krachten 162
 - 5.2.1 Markt, GLB en WTO 162
 - 5.2.2 Milieu 166
 - 5.2.3 Ruimte 167
 - 5.2.4 Technologie 168
- 5.3 Perspectieven 173
 - 5.3.1 Algemeen 173
 - 5.3.2 Bedrijven 174

6. Opengrondstuinbouwcomplex 179

- 6.1 Uitgangspositie 179
 - 6.1.1 Algemeen 179
 - 6.1.2 Vollegrondsgroente 179
 - 6.1.3 Fruit 181
 - 6.1.4 Bloembollen 185
 - 6.1.5 Boomkwekerij 185
- 6.2 Drijvende krachten 186
 - 6.2.1 Markt, GLB en WTO 186
 - 6.2.2 Milieu 187
 - 6.2.3 Ruimte 187
 - 6.2.4 Technologie 188
- 6.3 Perspectieven 192
 - 6.3.1 Algemeen 192
 - 6.3.2 Bedrijven 192

7. Glastuinbouwcomplex 199

- 7.1 Uitgangspositie 199
 - 7.1.1 Algemeen 199
 - 7.1.2 Sierteelt 201
 - 7.1.3 Groenten 204
 - 7.1.4 Paddestoelen 206
- 7.2 Drijvende krachten 208
 - 7.2.1 Markt, GLB en WTO 208
 - 7.2.2 Milieu 210

- 7.2.3 Ruimte 211
- 7.2.4 Technologie 214
- 7.3 Perspectieven 215
 - 7.3.1 Algemeen 215
 - 7.3.2 Bedrijven 220

8. Grondgebonden-veehouderijcomplex 223

- 8.1 Uitgangspositie 223
 - 8.1.1 Algemeen 223
 - 8.1.2 Toelevering en verwerking 223
 - 8.1.3 Melkveehouderij 225
 - 8.1.4 Overige veehouderij 230
 - 8.1.5 Paardenhouderij 231
- 8.2 Drijvende krachten 231
 - 8.2.1 Markt, GLB en WTO 231
 - 8.2.2 Milieu 232
 - 8.2.3 Ruimte 232
 - 8.2.4 Technologie 234
- 8.3 Perspectieven 237
 - 8.3.1 Algemeen 237
 - 8.3.2 Bedrijven 237

9. Intensieve-veehouderijcomplex 243

- 9.1 Uitgangspositie 243
 - 9.1.1 Algemeen 243
 - 9.1.2 Toelevering en verwerking 243
 - 9.1.3 Varkenshouderij 245
 - 9.1.4 Pluimveehouderij 246
 - 9.1.5 Vleeskalverhouderij 248
- 9.2 Drijvende krachten 248
 - 9.2.1 Markt, GLB en WTO 248
 - 9.2.2 Milieu en welzijn 252
 - 9.2.3 Ruimte 254
 - 9.2.4 Technologie 254
- 9.3 Perspectieven 256
 - 9.3.1 Algemeen 256
 - 9.3.2 Bedrijven 258

Geraadpleegde literatuur 266

Medewerkers / Colofon 270

DE LAND-
EN TUIN-
BOUW STAAT
MIDDEN IN
DE SAMEN-
LEVING

Samenvatting

Uitgangspositie van de sector

- Voor de Nederlandse economie heeft het agrocomplex een aanzienlijke betekenis. Het complex van toelevering, productie, verwerking en afzet van agrarische producten telt ongeveer 650.000 arbeidsplaatsen, 10% van het nationale totaal. Dit percentage is ook het aandeel in het nationaal inkomen.
- Een aanzienlijk deel van de activiteiten van het agrocomplex bestaat uit handel en bewerking van buitenlandse grondstoffen (koffie, thee, cacao, tabak, tropisch fruit). De economische betekenis van agrocomplex hangt voor ongeveer 70% samen met de export, die overwegend (voor ongeveer 80%) gericht is op andere EU-landen. Nederland behoort tot de grootste netto-exporteurs van agrarische producten en voedingsmiddelen in de wereld. Sierteeltproducten, vlees, zuivelproducten en groenten nemen samen bijna 75% van de netto-export voor hun rekening.
- Gunstige uitgangspunten voor de sector zijn de geografische ligging, het klimaat en de nabijheid van veel koopkrachtige consumenten. De ontwikkeling van de gemeenschappelijke landbouwmarkt en het daarbij behorende markt- en prijsbeleid zijn van groot belang geweest om deze voordelen te kunnen benutten. Ook het relatief hoge kennisniveau en de vakbekwaamheid in de sector dragen bij aan de kracht van de bedrijfstak.
- De agrarische sector kent ook kwetsbare punten: de beperkte ruimte in een dichtbevolkt land, het intensieve gebruik van grond en inputs met nadelige gevolgen voor het milieu. De grondprijzen zijn relatief hoog. Dat geldt eveneens voor de kosten van arbeid, als gevolg van ontwikkelingen in andere sectoren van de Nederlandse economie.
- In de afgelopen jaren heeft de Nederlandse agrosector zich op verschillende punten minder goed ontwikkeld dan die van de meeste andere EU(-15) landen. De omvang van de productie in Nederland bleef achter door onder meer de opkoopregeling in de varkenshouderij. De ontwikkeling van de prijzen van agrarische producten was in Nederland de laatste jaren relatief ongunstig. Met uitzondering van de sierteelt verloor Nederland marktaandeel voor vrijwel alle agrarische hoofdproductgroepen op de belangrijkste afzetmarkten in de EU.
- In de distributie (detailhandel en horeca, plus groothandel) is de afgelopen decennia een sterke concentratie opgetreden. Mede door internationalisering is de concurrentie tussen supermarktketens toch groot. Voor de primaire productie en verwerkingsschakel in de keten leiden deze ontwikkelingen tot een druk op de prijzen.

- Ook de agrarische industrie is sterk geconcentreerd en heeft in toenemende mate een internationaal karakter gekregen. De relatie tussen de primaire producent en andere partners in de kolom (toelevering, afzet en verwerking) is steeds minder vanzelfsprekend regionaal of nationaal gebonden. Diverse voorbeelden (sierteelt, aardappelen, zuivel en intensieve veehouderij) geven aan dat een relatief sterke verwerkende bedrijfstak en/of handelsfunctie van groot belang is voor de primaire productie in Nederland. Veel activiteiten in toelevering, verwerking en afzet zijn coöperatief georganiseerd, waardoor boeren en tuinders invloed hebben op aanpalende schakels in de keten.
 - Binnen het op binnenlandse grondstoffen gebaseerde agrocomplex is een aantal deelcomplexen te onderscheiden. De grondgebonden veehouderij is nog altijd het grootste deelcomplex. De glastuinbouw nam de afgelopen decennia in belang toe, maar kende de laatste jaren een stagnatie. Het aandeel van het akkerbouwcomplex sprong er in 2003 door hoge opbrengstprijzen positief uit, terwijl het aandeel van de intensieve veehouderij sinds 1985 redelijk constant bleef. Binnen het opengrondstuintuinbouwcomplex is het aandeel van boomkwekerij en bloembollen toegenomen en dat van groenten en fruit teruggelopen.
 - De agrarische sector neemt ongeveer tweederde van het totale Nederlandse landoppervlak in beslag. Het areaal cultuurgrond is sinds 1990 met 4% gedaald tot ruim 1,9 miljoen ha in 2004. Grasland en akkerbouwgewassen nemen veruit het grootste deel van dit areaal voor hun rekening.
 - Nederland telde in 2004 nog ruim 80.000 land- en tuinbouwbedrijven. De afgelopen 25 jaar is het aantal bedrijven met gemiddeld 2,3% per jaar afgenomen. Tegelijkertijd is de gemiddelde omvang van de bedrijven toegenomen. De grotere bedrijven nemen een steeds groter deel van de productie voor hun rekening.
 - Meer dan een derde van de agrarische bedrijven zorgt met verbredings- of verdiepingsactiviteiten voor een aanvulling op de inkomsten uit agrarische productie. Bijna de helft van de melkveehouderijbedrijven doet aan natuurbeheer. Hoewel individuele bedrijven hun inkomsten hierdoor in belangrijke mate kunnen aanvullen, blijft de economische betekenis van deze activiteiten vooralsnog beperkt tot enkele procenten van de toegevoegde waarde in de sector. Het belang van (arbeids)inkomen van buiten het bedrijf is toegenomen tot zo'n 10% gemiddeld voor alle land- en tuinbouwbedrijven.
-

Drijvende krachten

Algemeen

- De komende periode wordt een voortgaande economische groei in bijna alle regio's van de wereld verwacht. Voor de meeste transitie- en ontwikkelingslanden zal die aanzienlijk hoger zijn dan voor de EU-15, de Verenigde Staten en Japan. Met name Brazilië, China, India en de nieuwe lidstaten van de EU zullen een forse groei te zien geven.
- De bevolkingsgroei in de wereld neemt af tot ongeveer 1% per jaar in de komende tien jaar. Zo'n 75% van wereldbevolking woont in ontwikkelingslanden en dit aandeel zal verder toenemen. De mondiale vraag naar voedsel wordt steeds meer bepaald door de ontwikkeling van het inkomen per hoofd dan door de bevolkingsgroei. Voor de rijkere landen geldt dat een hoger inkomen niet leidt tot een extra vraag naar voedsel.
- Naar verwachting nemen de inkomens in Europa de komende jaren licht toe bij een redelijk stabiele bevolkingsomvang. Qua demografische samenstelling en leefwijze zijn belangrijke veranderingen te verwachten: meer immigranten, vergrijzing, meer werkende vrouwen, meer een-persoonshuishoudens en een afnemend kindertal.
- In samenhang met het welvaartsniveau en de voortgaande individualisering belooft de vraag naar landbouwproducten diverser te worden. Enerzijds door de toenemende immigratie en kennis van andere culturen en nieuwe mogelijkheden, en anderzijds door de toenemende behoefte aan variatie, beleving, gemak, gezondheid, kwaliteit en imago.

GLB en WTO

- Tijdens de Uruguay-ronde zijn voor het eerst afspraken gemaakt over de liberalisering van de markten voor landbouwproducten. Dat betekent minder exportsteun en meer voorwaarden aan interne steun voor agrarische productie. Vermindering van marktbescherming zal de komende jaren dominant blijven. Door de (wereldwijde) liberalisatie zal de betekenis van handelspreferenties voor bepaalde (groepen) landen verminderen.
 - Deze liberalisatie werkt door in het Europese landbouwbeleid. Met name voor producten als melk en suiker zullen nog verdere hervormingen volgen. Voor grondgebonden landbouwbedrijven zullen de ontkoppelde toeslagen een belangrijk onderdeel van het inkomen vormen. Hierbij moet rekening worden gehouden met een relatieve daling door de plafonnering van de EU-uitgaven en wensen tot vereenvoudiging van het stelsel.
 - De veranderingen in het beleid, inclusief de voorwaarden aan de toeslagen (cross compliance), zijn maatschappelijk van belang om de toeslagen een duurzaam karakter te geven. In het toeslagenbeleid en het plattelandsbeleid wordt meer ruimte gegeven voor nationale uitvoering, maar dat lijkt geen doorslaggevend effect te krijgen op de interne concurrentieverhoudingen.
 - Door de liberalisatie zullen ontwikkelingen in landen als China, Brazilië en Rusland een grotere invloed krijgen op de relevante agrarische markten. Zo kan Brazilië zijn export nog sterk uitbreiden, terwijl China en Rusland onder gunstige economische omstandigheden belangrijke afnemers van
-

agrarische producten kunnen worden. Gezien de mogelijkheden voor verdere productiegroei is het echter de vraag of dit zal leiden tot een stijging van de wereldmarktprijzen voor agrarische producten. Verder moet vanwege de liberalisatie rekening gehouden worden met sterker fluctuerende prijzen, ook op de Europese markt.

- Binnen Europa is de uitbreiding van de EU in het algemeen gunstig voor de afzet van de Nederlandse agrosector. Verder is binnen Europa sprake van een toenemende betekenis van regelgeving op het gebied van milieu, welzijn, gezondheid, voedselveiligheid, natuur, enz., voor een deel in de vorm van voorwaarden aan de toeslagen. Het naleven van regelgeving op het gebied van voedselveiligheid e.d. is een voorwaarde voor de toegang tot de markten in binnen- en buitenland.

Milieu

- De milieubelasting vanuit de land- en tuinbouw wordt geleidelijk kleiner, al lijkt het tempo de laatste jaren te vertragen en zal het voor verschillende milieuthema's nog geruime tijd duren voordat de uiteindelijke doelstellingen zijn bereikt. Vooral vanwege de samenstelling van het productiepakket – relatief veel tuinbouw en veel intensieve veehouderij – is de milieubelasting van de Nederlandse agrarische sector hoger dan in de meeste andere landen. Vanwege de hoge opbrengsten per hectare is de milieubelasting per eenheid product wel vaak lager dan elders.
- Ondanks een sterke afname in het verbruik van gewasbeschermingsmiddelen is de gewenste situatie nog niet bereikt. Kwaliteitsnormen voor oppervlaktewater en grondwater worden nog vaak overschreden. Er komt nieuwe wetgeving, zodanig dat Nederland bij het toelatingsbeleid in de pas blijft met andere EU-landen. Het beleid blijft gericht op een drastische verdere verlaging van de milieubelasting en een vermindering van de chemie-afhankelijkheid van de teelt.
- Via het Kyoto-akkoord heeft Nederland zich verplicht tot een reductie van de totale broeikasgasemissie met 6% in de periode 2008-2012 ten opzichte van het basisjaar 1990. Om de nationale reductiedoelstelling te realiseren zijn voor 2010 maximale emissieniveaus geformuleerd. Voor de land- en tuinbouw geldt een plafond van 7 miljoen ton CO₂ (dus exclusief de overige broeikasgassen). Ten opzichte van de emissie van 8,1 miljoen ton in 2000 betekent dat een forse daling.
- In het mineralenbeleid blijft het huidige stelsel van mestproductie- en dierrechten overeind. Daarmee wordt een maximum gesteld aan de landelijke mestproductie. Opkoop door de overheid van deze rechten droeg de afgelopen jaren belangrijk bij aan de vermindering van de mestproductie.
- Conform de regels van de Nitraatrichtlijn worden daarnaast gebruiksnormen doorgevoerd, die betrekking hebben op dierlijke mest en kunstmest samen. Daarnaast komt er een aparte norm van 170 kg stikstof per ha uit dierlijke mest. Bedrijven met meer dan 70% grasland mogen echter op grond van de zogenaamde derogatie 250 kg stikstof uit dierlijke mest gebruiken. Ook voor fosfaat komen er gebruiksnormen, die anders dan

tot dusver, mede betrekking hebben op fosfaat uit kunstmest. De normen worden tot 2009 geleidelijk verlaagd. In 2008 vindt een evaluatie plaats van de derogatie, waarbij met name het nitraatgehalte van het grondwater van belang zal zijn. Als dit de komende jaren onvoldoende daalt of zelfs stijgt, wordt verlenging van de derogatie onzeker.

- De gevolgen van de Europese Kaderrichtlijn Water voor de landbouw zijn vooralsnog onzeker en afhankelijk van diverse keuzes die Nederland zelf moet maken. Deze richtlijn beoogt de kwaliteit van oppervlakte- en grondwater in een 'goede toestand' te brengen en te houden. Deze doelstelling moet in beginsel in 2015 zijn bereikt, maar er is een uitloop mogelijk. Dat hangt af van de zogenaamde 'stroomgebiedplannen' die in 2009 gereed moeten zijn. Bij de invulling van deze plannen mag rekening worden gehouden met haalbaarheid en met mogelijke economische gevolgen. Omdat ongeveer de helft van de mineralenbelasting van het oppervlaktewater afkomstig is van de landbouw, lijkt een versoepeling van het mineralenbeleid (verder dan de derogatie) er in elk geval niet in te zitten.
- Sinds het midden van de jaren tachtig is de ammoniakemissie van de Nederlandse veestapel bijna gehalveerd tot ongeveer 115 mln. kg in 2003. De vastgelegde doelstelling voor 2010 (114 mln. kg voor de landbouw) is haalbaar, maar het is de vraag of daarmee de natuur afdoende wordt beschermd.
- De ontwatering en versnelde afwatering van landbouwgronden dragen naar schatting voor 60% bij aan de verdroging van natuurgebieden, tegenover 30% door grondwateronttrekking voor drinkwater, industriewater en beregening. In 2010 moet het verdroogde oppervlak met 40% zijn afgenomen ten opzichte van 1985. Met het huidige tempo wordt deze doelstelling niet gehaald. Maatregelen in het kader van de reconstructie van de intensieve-veehouderijgebieden kunnen een belangrijke bijdrage leveren aan het terugdringen van de verdroging.

Ruimte

- Ook in de toekomst gaat de verstedelijking door, al was het maar vanwege de groei van het aantal huishoudens. De vraag naar ruimte voor recreatief groen, infrastructuur en waterbeheer groeit vermoedelijk mee. De 'Nota Ruimte' kondigt een 'liberaler' beleid aan dat in principe meer ruimte gaat bieden aan de toenemende vraag naar landelijk wonen. Gezien de voorkeuren van de burgers mag verwacht worden dat die vraag zich vooral zal concentreren op de periferie van de bestaande stedelijke concentraties. Hoewel er waarschijnlijk wel een meer diffuse verstedelijking van het platteland zal ontstaan, is de vraag daarnaar vrij klein, zeker in verhouding tot de totale omvang van het platteland. In die zin zal het weinig invloed hebben op de omvang van het landbouwareaal, dat jaarlijks met een derde procent daalt en dat vermoedelijk zal blijven doen. Door het nieuwe beleid zal de landbouw in sommige delen van het land meer 'concurrentie' onderkennen van andere functies.
-

Technologie

- De Nederlandse agrarische sector werkt met een hoge inzet van arbeid en kapitaal per hectare en realiseert daarmee een hoge productiviteit. Dat is een voortgaande ontwikkeling die telkens wordt gevoed door nieuwe technische kennis. Kennisontwikkeling op het gebied van motoren, materialen, robots, ICT en biotechnologie is niet specifiek agrarisch maar wél van groot belang voor de sector. Het agrocluster is er altijd sterk in geweest om nieuwe kennis snel te absorberen en toepasbaar te maken voor de eigen sector: een cruciale succesfactor in de internationale concurrentie.
- Met technologie worden voortdurend nieuwe mogelijkheden geboden om te reageren op veranderende schaarsteverhoudingen, op milieuproblemen (zoals rond gewasbeschermingsmiddelen, broeikasgassen, mineralen, ammoniak en stank) en op bestaande en nieuwe behoeften van de consument. In alle sectoren is sprake van verdergaande automatisering met veel gebruik van ICT en meet- en regeltechnieken. In enkele sectoren tekent zich een beginnende robotisering af. Mogelijk zijn het komende decennium ook in Nederland meer biotechnologische innovaties te verwachten.

Perspectieven

- De economische betekenis van de agrosector blijft groot, maar neemt in relatieve zin geleidelijk af. Vooral de onderdelen van het agrocomplex die zich richten op verwerking en afzet, zullen meer afhankelijk worden van buitenlandse grondstoffen. Naast de voorziening in (veilig) voedsel en sier- teeltproducten wordt de sector belangrijker als aanbieder van groene en blauwe diensten, energie, en diverse vormen van zorg en recreatie. In het dichtbevolkte Nederland lijkt de potentiële vraag naar dergelijke diensten groot, maar de betekenis ervan voor de inkomens op de bedrijven blijft relatief beperkt. De perspectieven voor de onderscheiden deelcomplexen zijn in bijgaand overzicht samengevat.
- Onder invloed van een toename van de productiviteit, over het algemeen beperkte groeimogelijkheden voor de afzet, opvolgingsproblemen en druk tot schaalvergroting, zal het aantal bedrijven in de land- en tuinbouw de komende jaren verder afnemen. In 2015 zal bij een daling met gemiddeld ruim 3% per jaar het aantal bedrijven uitkomen op minder dan 60.000. Dit is ruim 30% minder dan de bijna 84.000 bedrijven in 2004.
- De oppervlakte agrarische grond zal de komende jaren verder dalen, maar het overgrote deel van het land houdt een agrarische bestemming. Door de verstedelijking zal de afname in het westen en ook in het zuiden en oosten van Nederland sterker zijn dan in het noorden. In het westen van het land handhaaft de tuinbouw zich. In het noorden daalt de akkerbouw in oppervlakte, omdat daar de krimpende teelten van zetmeelaardappelen en suikerbieten relatief sterk zijn vertegenwoordigd. De ruimte wordt ingenomen door veehouderij. Als het gaat om het aantal koeien, neemt de melkveehouderij het sterkst af in de provincies in het westen van het land. Het aandeel van vooral de noordelijke provincies in de melkproductie neemt hierdoor toe. Voor de intensieve veehouderij worden geen grote

verschuivingen in de locatie verwacht; de huidige concentratiegebieden in vooral het zuiden, het midden en het oosten van het land blijven dat ook in de toekomst.

Perspectieven per deelcomplex

Deelcomplex	Perspectieven
Akkerbouw	<ul style="list-style-type: none"> - Afnemende werkgelegenheid; aanzienlijke daling aantal bedrijven - Intensievere ketensamenwerking (oogsttrein) - Areaal suikerbieten en zetmeelaardappelen neemt af - Groeikansen voor pootaardappelen - Energiegewassen nog niet rendabel: restproducten interessanter - Kostprijsverlaging door schaalvergroting in akkerbouwgebieden - Samenwerking met andere akkerbouwers of veehouders blijft optie om het inkomen op peil te houden - Andere opties: aanvullende tak (natuur, recreatie, windenergie, huisverkoop, zorg) of baan buiten het bedrijf
Opengrondstuinbouw	<ul style="list-style-type: none"> - Afzetperspectieven voor bloembollen en bomen vrij gunstig - Voor groenten en fruit meer buitenlandse concurrentie - Succes nieuwe appelrassen van groot belang voor fruitteelt - Werkgelegenheid van complex kan op niveau blijven - Gevoelig voor beschikbaarheid arbeid in oogstperiode - Schaalvergroting, ketensamenwerking en -verkorting - Substantiële daling van het aantal bedrijven - Uitbreiding boomteelt in concentratiegebieden, mits het ruimtelijk ordeningsbeleid de ruimte biedt
Glastuinbouw	<ul style="list-style-type: none"> - Verdere groei van het complex binnen en buiten de Greenports - Intensievere ketensamenwerking (kennisallianties) nodig - Champignonsector ondervindt toenemende concurrentie uit Midden- en Oost-Europa en China - Innovatie in management van productie, afzet en distributie (zoals kwaliteitszorg/borg en tracking en tracing) - Aangepaste ondernemingsvormen: bedrijfsleiding/ ondernemerschap respectievelijk eigendom, in verschillende handen - Aantal glastuinbouwbedrijven neemt af: gemiddelde oppervlakte groeit naar 2,5 ha glas - Verdere groei in aantal grote bedrijven

**Grondgebonden
veehouderij**

- Schaalvergroting en dalende werkgelegenheid in verwerking en afzet
- Differentiatiestrategie om marktposities te behouden en/of uit te breiden.
- Enige verplaatsing naar akkerbouwgebieden
- Minder koeien in de wei; meer paarden
- Bedrijfsresultaten onder druk door liberalisering en hervorming GLB
- Hoge prijs quotum graadmeter voor vertrouwen, maar ook belemmerend voor herstructurering
- Voortgaande schaalvergroting gericht op kostprijsverlaging; aantal bedrijven zal aanzienlijk dalen
- Groene en blauwe diensten als aanvullende inkomensbron

Intensieve veehouderij

- Wisselende vooruitzichten per deelsector: van licht afnemend (vleeskuikens) tot mogelijk zelf iets groeiend (vleeskalveren)
 - Meer concurrentie van landen buiten de EU
 - Afnemende werkgelegenheid
 - Via versterkte ketenafstemming met verse en bewerkte kwaliteitsproducten proberen de positie bij consument en retail te versterken
 - Reduceren ketenverliezen door betere onderlinge afstemming in de keten
 - Grote verschillen in resultaten tussen bedrijven bevorderen herstructurering
 - Voortgaande schaalvergroting gericht op kostprijsverlaging; forse daling aantal bedrijven
 - Mogelijkheden van verbreding gering; inkomen aanvullen door arbeid buiten bedrijf en door het verwaarden van energie en warmte uit co-vergisting
-

KENNIS VOOR
EEN TRANS-
PARANTE
VOOR-
BEREIDING
OP DE
TOEKOMST

An orange line art graphic consisting of several abstract shapes. It includes a large, thin, curved arrow pointing from the left towards the right, positioned over the word 'BEREIDING'. Below this, there are several smaller, angular shapes that resemble stylized figures or architectural elements, some with vertical lines extending upwards.

Hoofdstuk 1

Inleiding

1.1 Projectbeschrijving

1.1.1 Doel

Het doel van dit rapport is een realistisch beeld te geven van de perspectieven voor de agrarische sector in Nederland op middellange termijn (2015). De agrarische sector omvat hier het hele agrocomplex: zowel de primaire sector (land- en tuinbouw) als de aanverwante bedrijvigheid. Het is niet mogelijk om een exacte voorspelling te geven van de omvang en de structuur van de sector in 2015. Die zullen immers afhangen van de eigen keuzes die bedrijfsleven en overheid (moeten) maken in reactie op de veranderende omstandigheden. Het doel is dan ook veeleer zicht te geven op mogelijke ontwikkelingen en op een aantal drijvende krachten die de komende jaren naar verwachting van invloed zullen zijn op die ontwikkelingen. Daarmee wordt beoogd om betrokkenen een informatief kader te bieden bij het voorbereiden en nemen van besluiten voor de komende jaren.

1.1.2 Afbakening

Een deel van het Nederlandse agrocomplex is voornamelijk gebaseerd op buitenlandse grondstoffen (zoals koffie, thee, cacao, tabak en tropisch fruit). In dit onderzoek staat echter het deel centraal dat gebaseerd is op binnenlandse grondstoffen. Hierin worden vijf deelcomplexen onderscheiden:

- Akkerbouwcomplex
- Opengrondstuintuinbouwcomplex
- Glastuinbouwcomplex (incl. champignons)
- Grondgebonden-veehouderijcomplex
- Intensieve-veehouderijcomplex.

Met deze indeling wordt enig recht gedaan aan de grote verscheidenheid binnen de agrarische sector. Waar nodig zal worden ingegaan op belangrijke verschillen binnen de deelcomplexen.

1.1.3 Werkwijze

Het onderzoek behelsde drie stappen (zie figuur 1.1):

1. Het schetsen van de uitgangssituatie van de agrarische sector. Deze schets is gebaseerd op recente overzichtspublicaties van het LEI zoals het 'Landbouw-Economisch Bericht', 'Duurzame landbouw in beeld' en 'De Nederlandse landbouw op het Europese scorebord'.
2. Analyses van de drijvende krachten voor ontwikkelingen in de komende jaren. Hiertoe zijn notities gemaakt over:
 - Ontwikkeling afzetmarkten en veranderende consumentenvoorkeuren
 - Liberalisering, Europese integratie, hervorming EU-landbouwbeleid

Figuur 1.1

Stappen in het onderzoek

1. Huidige positie

Literatuuronderzoek over de huidige economische positie van de Nederlandse landbouw en agribusiness.

Aandacht voor de sterke en zwakke punten van de deelcomplexen, met name in het Europese krachtenveld.

2. Drijvende krachten

Analyse van de onderscheiden drijvende krachten: vraag, aanbod en beleid.

Aandacht voor de gevolgen van elk van deze krachten voor de verschillende deelcomplexen.

3. Perspectieven

Verkenning van de implicaties voor het agrocomplex, de land- en tuinbouw en de onderscheiden deelcomplexen.

Veronderstellingen over de maatschappelijke context, de algemene economische ontwikkeling en het relevante internationale beleid. Deze aannames zijn afgestemd met de opdrachtgever.

- Verstedelijking Nederland
 - Maatschappelijke acceptatie (opeenstapeling en doorwerking van beleid)
 - Ketenontwikkeling en de structuur van de primaire sector
 - Technologische ontwikkeling
 - Vraag naar nieuwe diensten: mogelijkheden voor diversificatie
3. Verkenning van de betekenis van (de combinatie van) deze krachten voor de toekomst van het Nederlandse agrocluster. Hierbij is een referentiescenario ontwikkeld voor de sector als geheel en voor de deelcomplexen. Aparte aandacht is besteed aan de gevoeligheid van de uitkomsten voor bepaalde beleidsveronderstellingen.

Bij de ontwikkeling van het referentiescenario is gebruik gemaakt van gegevens van onder meer de Wereldbank en van OECD- en FAPRI-projecties. Modelberekeningen met behulp van GTAP en AGMEMOD leverden invoer op voor andere LEI-modellen zoals het Input-output-model, DRAM en Hortus. De uitkomsten zijn afgestemd met deskundigen per deelcomplex.

1.1.4 Organisatie

Het onderzoek is uitgevoerd door onderzoekers van Wageningen UR (met name van LEI en Alterra). De conceptnotities zijn in de loop van de eerste helft van 2005 opgeleverd. De tussenresultaten werden besproken met vertegenwoordigers van LNV die de landbouwvisie van de minister hebben voorbereid. Bij deze afstemming is met name aandacht besteed aan de uitgangspunten van het referentiescenario voor de verkenningen. In de voorbereiding van de rapportage is ook gebruik gemaakt van de resultaten van de werkgroep-Zachariasse van Wageningen UR. Deze werkgroep heeft de conceptnotitie over technologische ontwikkeling samengesteld en bovendien bijeenkomsten belegd rond de deelcomplexen en enkele bijzondere thema's.

1.2 Achtergrond

Als achtergrond voor dit onderzoek is onder meer kennis genomen van de CPB-publicatie 'Vier vergezichten op Nederland: Productie, arbeid en sectorstructuur in vier scenario's tot 2040' en van het EURURALIS-project. Beide bouwen voort op de eerder door het CPB uitgebrachte studie 'Four Futures of Europe', waarin mogelijke toekomstbeelden voor Europa zijn beschreven.

De CPB-scenario's zijn geordend rond twee sleutelonzekerheden. De eerste is de mate waarin landen bereid en in staat zijn om internationaal samen te werken. De tweede sleutelonzekerheid is de verdeling tussen publieke en private verantwoordelijkheden, en dan in het bijzonder de vraag of en hoe gekozen wordt voor hervorming (liberalisering) van de collectieve sector.

In het scenario 'Regional Communities' hechten landen veel waarde aan

hun soevereiniteit en identiteit; het bestaande overheidsbeleid blijft behouden. In 'Strong Europe' is er wel aandacht voor internationale samenwerking, vooral op het terrein van milieu. Er vinden beperkte hervormingen plaats in de sociale zekerheid. Kenmerk van 'Transatlantic Market' is juist een sterke hervorming van de collectieve sector. De Europese landen zijn in dit scenario echter niet bereid om een deel van hun soevereiniteit in te leveren. Het scenario 'Global Economy' combineert internationale samenwerking met een grondige hervorming van de collectieve sector. In de CPB-publicatie zijn mogelijke ontwikkelingen voor de Nederlandse economie gepresenteerd op macro- en op bedrijfstakniveau tot 2040. De analyse leidt onder meer tot de volgende conclusies:

- De economische groei kan sterk variëren. Zo is het BBP per hoofd van de bevolking in 2040 tussen 30% en 120% hoger dan het huidige niveau. Hoge groei is echter slechts één kant van de medaille. De scenario's met hogere groei kennen tevens een grotere inkomensongelijkheid en relatief weinig aandacht voor het milieu.
- De verdeling van de werkgelegenheid over bedrijfstakken zal sterk blijven verschuiven, vooral van landbouw en industrie naar diensten en zorg. Dit proces is overigens al decennia gaande.

Uitgaande van de vier CPB-scenario's heeft het EURURALIS-team van Wageningen UR en RIVM diverse duurzaamheidsaspecten van het platteland in 2030 in kaart gebracht. Hierbij zijn ook de scenario's van IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change) betrokken. In EURURALIS ging het niet om een blauwdruk voor de toekomst, maar om inzicht in 'voorstelbare' scenario's (figuur 1.2).

Landbouw houdt stand

In alle scenario's blijkt de landbouw stand te houden: de grond op het platteland behoudt hoofdzakelijk een agrarische bestemming. Zelfs in het scenario Globale Economie, waarin grensbescherming en binnenlandse steun volledig worden afgeschaft, weet de Europese landbouw zich te handhaven. Op de eerste plaats komt dat door de ontwikkeling van de vraag. In 2030 moeten bijna 8 miljard mensen gevoed worden. En bovendien zullen door de groeiende welvaart (en die groeit het hardst in dit scenario) vooral in de ontwikkelingslanden meer dierlijke eiwitten genuttigd worden.

Op de tweede plaats zullen de recente hervormingen van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid – waarbij de prijsondersteuning is omgezet in directe inkomenssteun – de Europese landbouw rijper maken voor de internationale concurrentie. De hervormingen hebben weliswaar grote inkomenseffecten maar de productie- en handelseffecten blijven beperkt. Overigens betekent dat laatste dat de beoogde voordelen van liberalisering voor ontwikkelingslanden in de praktijk beperkt zullen blijven.

Een keerzijde van het scenario Globale Economie is een toenemende milieudruk, die uiteindelijk ook de voedselvoorziening in gevaar kan

Figuur 1.2

De vier wereldbeelden in EURURALIS

brengen vanwege tekorten aan water, geschikte grond en klimaatverandering. In dit wereldbeeld is er een groot vertrouwen dat hiervoor tijdig technologische oplossingen gevonden zullen worden.

Een en ander laat onverlet dat de Europese landbouw zware tijden tegemoet gaat. Ongeacht het scenario gaat de herstructurering van de landbouw door. Alleen het tempo en de manier waarop zullen per scenario verschillen. In de globale scenario's zal de suikerproductie grotendeels uit Europa verdwijnen, terwijl de graanproductie zich zal handhaven. In sommige regio's zet de concentratie van productie en intensivering sterk door en in marginale gebieden verdwijnt de landbouw. In de ene regio leidt dit tot verlies aan biodiversiteit en in de andere tot verlies van leefbaarheid.

Bovendien zullen de landbouwinkomens dalen. Dit leidt tot verdere schaalvergroting, meer deeltijdlandbouw en minder werkgelegenheid. In het scenario Continentale Markten blijven de agrarische inkomens het beste overeind en is schaalvergroting minder dominant. Maar in alle scenario's daalt het aandeel van landbouw in economie en werkgelegenheid. Ook op het platteland neemt het relatieve belang van agrarische activiteiten verder af en wordt de vitaliteit meer bepaald door andere sectoren.

Het gekozen wereldbeeld

Gezien de probleemstelling en de relatief korte horizon van het onderhavige onderzoek is ervan afgezien om alle vier de scenario's uit te werken voor het Nederlandse agrocomplex. In plaats daarvan zijn enkele voor de middellange termijn plausibele elementen uit de verschillende wereldbeelden als uitgangspunt gekozen.

Wat betreft de internationale (wereld)orde wordt uitgegaan van een verdere mondialisering van de handel. Een voortzetting dus van de huidige WTO-lijn. Op het wereldtoneel zal een aantal 'nieuwe' spelers een belangrijkere rol krijgen, zoals China, India, Rusland en Brazilië.

Wat betreft het overheidsbeleid wordt uitgegaan van een zich verder terugtrekkende overheid in met name de rijkere landen. Overheden bewegen van een verzorgende naar een ondersteunende rol. Dat betekent meer accent op economische efficiëntie (profit, waarvoor private actoren in toenemende mate zelf verantwoordelijk zijn) en minder accent op sociale en ecologische dimensies (people en planet).

1.3 Opbouw van het rapport

De hoofdtekst van het rapport bestaat uit twee delen.

Deel 1 – de hoofdstukken 2 tot en met 4 – is gewijd aan de positie, drijvende krachten en perspectieven voor de agrarische sector als geheel. Hoofdstuk 2 schetst de huidige positie van de Nederlandse agrosector (ook in Europees verband) vanuit de ontwikkelingen in de afgelopen decennia. In hoofdstuk 3 worden de drijvende krachten geanalyseerd met het oog op

de toekomstige ontwikkelingen in de sector. Hierbij gaat het om de vraag naar agrarische producten, het landbouw- en handelsbeleid (EU, WTO), het milieubeleid, de verstedelijking en de technologische ontwikkelingen. Hoofdstuk 4 geeft een overzicht van de te verwachten ontwikkelingen in de agrarische sector en zijn deelcomplexen in de komende jaren, tot 2015. In aansluiting op het referentiescenario wordt de beleidsgevoeligheid van de ontwikkelingen beschouwd. Ook wordt ingegaan op de kansen voor alternatieve functies en op de gevolgen voor het landschap.

In deel 2 worden de ontwikkelingen per afzonderlijk deelcomplex verder belicht en uitgewerkt. Analoog aan de opbouw van deel 1, bestaan de hoofdstukken uit een overzicht van de huidige positie, een analyse van de drijvende krachten en een beschouwing over de betekenis ervan voor de perspectieven van het deelcomplex.

Ruthger Steenbeek (1958) legt de laatste hand aan de afbouw van het fruitteeltbedrijf dat hij samen met zijn vrouw Bettie even buiten Biddinghuizen bezat. Zij verhuizen met de twee kinderen naar het dorp in de Flevopolder. Het bedrijf was zestien hectare groot, tien hectare appels werden er van de buurman bij gehuurd. Binnen de NFO en de veiling fruitmasters bekleedde hij bestuursfuncties. Ruthger is nu in dienst

van LTO Noord Advies. Daar werkte hij aanvankelijk als begeleider van ondernemers die met hun bedrijf stoppen. Tegenwoordig is hij strategisch bedrijfsadviseur. Dit voorjaar organiseerde hij bijeenkomsten voor bedrijfsbeëindigers, in plaats van de verwachte 30 belangstellenden kwamen er 300 aanmeldingen.

Helma van der Heijden-van Driel (1968) heeft samen met haar man Robert een varkensbedrijf in Dinther aan de rand van het Brabantse Vorstenbosch. De BV Heijderhoeve beschikt over twee locaties. Het gaat om een gesloten varkenshouderij met 1.000 zeugen (subfok en topfok) en vleesvarkens. Er zijn vijf medewerkers, deels full time, deels part time in dienst. Helma is initiatiefnemer van websites voor

varkensbedrijven en 'kaart op maat' voor internet-felicitatiekaartjes, die een vrolijke link leggen met de varkenshouderij. Met beide activiteiten werkt ze aan het imago van de varkenssector. In 2002 kreeg het bedrijf uit 2.000 gegadigden de ondernemersprijs van de Lionsclub Bernheze.

Brord Sloop (1966) heeft een melkveebedrijf in het Gelderse Herwen, tegen de Duitse grens aan. Het bedrijf – De Vinkenhorst – beschikt over 40 hectare grasland, 10 hectare snijmais en 2,5 hectare luzerne. Met 70 melkkoeien melkt hij zijn quotum van 571.000 kilogram vol. Behalve het melkvee zijn er nog 70 stuks

jongvee. Brord Sloop heeft een vaste medewerkster voor drie dagen in de week. Hij is betrokken bij het project Smile, Zuivel met Zorg, waaraan elf melkveehouders meedoen. Zij gaan straks de melk leveren voor het beroemde Ben & Jerry's.

Zuurbier & Co is een rozenkwekerij die zich al meer dan 35 jaar richt op het produceren van snijrozen. Eigenaren van het bedrijf zijn Cor Zuurbier en Kees Oudhuis en inmiddels is daar de tweede generatie aan toegevoegd: dochters Judith en Rosaline Zuurbier en zoon Wim Oudhuis. Het bedrijf is gevestigd in het Westfriese Heerhugowaard. Jaarlijks produceert het bedrijf zestig miljoen bloemen. Daarmee behoort het

bedrijf tot de grootste rozenproducenten in Nederland. Na verdere uitbreiding van de bestaande kwekerijen in Nederland is het bedrijf in 2001 een kwekerij in Kenia gestart waar naast rozen ook zomerbloemen worden geteeld. Nog dit jaar wordt een zomerbloemenkwekerij geopend in Ethiopië.

Jan Ujttewaal (1962) is recent verhuisd van Houten naar Horssen (Gelderland). Daar heeft hij op riviervleij een melkveebedrijf met 50 hectare grond, 80 melkkoeien, 60 stuks jongvee en 750.000 kilogram melkquotum. Hij wil op termijn groeien naar één miljoen kilogram. Sinds 2001 werkt hij met een melkrobot.

Jan Ujttewaal maakt deel uit van het Bestuur/Raad van Commissarissen van de internationale zuivelcoöperatie Campina.

Dyanne Schrauwen (1968) is firmant in een biologisch akkerbouw- en vollegrondsgroentebedrijf in Langeweg (West-Brabant). Drie akkerbouwers hebben deze Vennootschap Onder Firma opgericht onder

de naam Biotrio De Nieuwe Weg. De VOF beschikt over 240 hectare grond. Spinazie, winterpeen, bonen, aardappelen en plantuien zijn de voornaamste teelten met elk 30 tot 40 hectare.

Jan en Marianne Moonen emigreerden tien jaar geleden van Brabant naar Frankrijk. Samen met hun vier kinderen bewonen zij een akkerbouwbedrijf in het landelijke dorpje Heberville in Normandië. Ze bewerken 300 hectare. Hiervan is 120 hectare bestemd voor pootaardappelen. Marianne en Jan hebben hiermee het

grootste pootaardappelbedrijf van Frankrijk. Daarnaast verbouwen zij onder meer vlas, bieten, droge erwten en tarwe. Op het bedrijf werken zeven medewerkers.

Cors Omnes en Wilma van Linge hebben in het Groningse Finsterwolde een akkerbouwbedrijf van 120 hectare waar onder meer tarwe, zomergerst, Italiaans raaigras, luzerne en suikerbieten worden geteeld. Op ongeveer 46 hectare hiervan wordt tevens meegedaan aan een regeling akkervogelbeheer en ruim negen hectare bestaat uit ingezaaide akkerranden, ideale broed- en verblijfplaatsen voor vogels. Jaren geleden zijn

twee nieuwe schuren gebouwd waarin 75.000 slachtkuikens worden gehouden. Dit vormde de eerste neventak van het bedrijf. Daarnaast is recentelijk met de start van een galerie annex theeschenkerij en beeldentuin weer een andere richting ingeslagen.

De gebroeders Cees en Leo van der Lans telen en verpakken tomaten: vooral trostomaten en grote pruimtomaten. De BV beschikt over zo'n 43 hectare glas: in Maasland op drie locaties, in 's Gravenzande en in Rilland. In die laatste plaats is een gesloten kas van anderhalve hectare in aanbouw die restwarmte gebruikt en 30 procent energiebesparing oplevert plus ruim twintig procent extra productie. Er zijn 50 vaste

personeelsleden in dienst, 120 tot 150 uitzendkrachten en scholieren springen in de drukke periode bij. De broers Van der Lans zijn lid van telersvereniging 'Action Pearl Growers' die zelf een tomatenbedrijf in Spanje bezit. Van der Lans is verder voor 50 procent eigenaar van Greenpack Holland in De Lier.

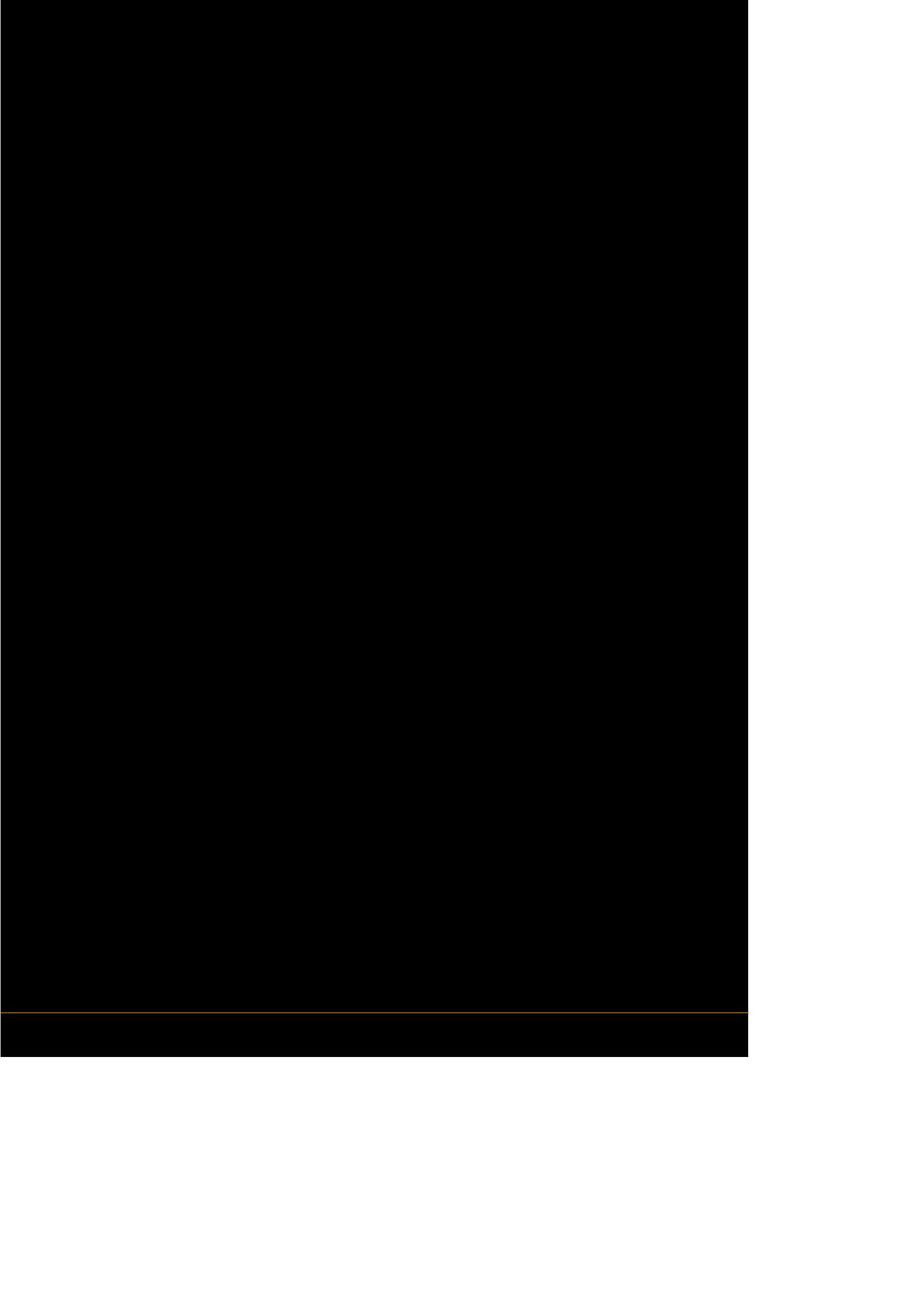

Wytze de Vries (1961) uit Kortwoude op de grens van Friesland en Groningen heeft samen met zijn vrouw een maatschap met melkvee, vleeskuikens en natuur. De veestapel bestaat uit 30.000 vleeskuikens, 80 melkkoeien en 50 stuks jongvee. Het melkquotum is 600.000 kilogram. Er is 62 hectare landbouwgrond in gebruik, waarvan acht hectare als maaisland en de rest als grasland. Een parttime medewerker helpt mee.

Het bedrijf beheert verder twaalf kilometer eizensingel, doet aan akkerrandenbeheer, het plaatsen van rasters en weidebeheer. De boeren in het gebied hebben zich verenigd in de Vereniging voor Agrarisch Natuur- en Landschapsbeheer in Achtkarspelen (Vanla).

Hoofdstuk 2

Huidige positie van de agrarische sector

2.1 Inleiding

Dit hoofdstuk geeft een overzicht van de agrarische sector in Nederland. Na een schets van enkele sterke en zwakke punten wordt een beeld gegeven van de internationale positie (aan de hand van handelscijfers) en van de positie binnen de nationale economie (qua toegevoegde waarde, werkgelegenheid, ruimtegebruik en milieu). Daarna wordt ingegaan op de structuur van de agrarische bedrijfskolom en op veranderingen die de afgelopen decennia in de primaire sector zijn opgetreden. Tot slot wordt aandacht besteed aan de ontwikkeling van de land- en tuinbouwbedrijven en aan mogelijke alternatieve inkomensbronnen voor boeren en tuinders.

2.2 Positie in de economie

2.2.1 Algemeen

In veel opzichten heeft de agrarische sector in Nederland een uitstekende uitgangspositie. De geografische ligging en fysieke omstandigheden zijn zonder meer gunstig. Nederland heeft een vlakke vruchtbare bodem zonder veel handicaps, een gematigd klimaat en volop licht. Er ligt een goede agrarische infrastructuur, inclusief bijvoorbeeld de haven van Rotterdam voor de aanvoer van grondstoffen (voor met name de veehouderij) en een goed netwerk van gasleidingen (voor de glastuinbouw). En de vakbekwaamheid en het kennisniveau van de boeren en tuinders zijn relatief hoog.

Voor de afzet profiteert de sector van de nabijheid van ruim 450 miljoen koopkrachtige consumenten (EU-25), die dankzij goede logistieke verbindingen gemakkelijk te bereiken zijn. Op deze Europese markt kan veelal worden afgerekend in dezelfde munt als op de thuismarkt en er bestaan geen veterinaire of fytosanitaire belemmeringen die de afzet kunnen tegenwerken. Ongeveer 80% van de agrarische export blijft dan ook binnen de EU.

Tegelijk is de positie van de sector ook kwetsbaar. Met 16 miljoen inwoners op 34.000 km² kent Nederland de op één na hoogste bevolkingsdichtheid van Europa: 452 mensen per km². In Nederland is de stad altijd dichtbij. Dat betekent dat relatief hoge eisen worden gesteld aan de agrarische sector. Voorbeelden zijn de discussie over belichting door de glastuinbouw, of over de geur van varkensbedrijven. Bovendien leidt de schaarste aan grond tot relatief hoge grondprijzen. Dat beperkt de mogelijkheden om te 'verkassen' als een bedrijf op een bepaalde plek in de knel komt. Meer in

het algemeen dwingen hoge grondprijzen als het ware tot intensievere vormen van landbouw.

2.2.2 Internationale handel

Nederland behoort met de Verenigde Staten en Frankrijk tot de grootste netto-exporteurs van agrarische producten en voedingsmiddelen in de wereld. Gezien de geringe omvang en hoge bevolkingsdichtheid is dat opmerkelijk te noemen.

Sierteeltproducten, vlees, zuivelproducten en groenten nemen samen bijna 75% van de netto-export voor hun rekening (figuur 2.1). De Nederlandse export omvat daarmee vooral hoogwaardige producten. De export van de Verenigde Staten betreft vooral akkerbouwproducten als granen en oliezaden, waarvoor Nederland netto-importeur is. Frankrijk neemt een tussenpositie met wijn, kaas en granen als belangrijkste exportproducten. Ongeveer 80% van de Nederlandse export blijft binnen de EU, met Duitsland als verreweg de belangrijkste bestemming. Duitsland is sowieso de grootste importeur van agrarische producten ter wereld. Andere belangrijke bestemmingen binnen de EU zijn Frankrijk, België/Luxemburg, het Verenigd Koninkrijk en Italië. De Verenigde Staten, Rusland, Japan en Zwitserland zijn de belangrijkste afnemers buiten de EU.

Concurrentiekracht is het vermogen van bedrijven en sectoren om hun marktpositie te behouden en uit te breiden. Deze is niet met één eenvoudige indicator te vangen. De beschikbaarheid van productiefactoren is van belang, maar ook de kennis en vaardigheden om die productiefactoren zodanig in te zetten dat de voorsprong op de concurrenten behouden blijft. Ondernemerschap en managementkwaliteiten spelen een rol, maar ook klimatologische omstandigheden, internationale vraagontwikkelingen, overheidsbeleid, het functioneren van de instituties, enz. Belangrijk is ongetwijfeld een efficiënte organisatie van productie en afzet. Daarbij gaat het om de agrosector als geheel: de hele keten van primaire landbouw tot en met verwerking, handel en transport.

In de primaire productie liggen zowel de 'arbeidsproductiviteit' als de 'grondproductiviteit' in Nederland op een hoog niveau. Hoger dan gemiddeld in West-Europa. Die productiviteit is ook van belang om binnen de Nederlandse economie te kunnen concurreren om de relatief schaarse (dure) productiefactoren arbeid en grond. Innoveren en voorop blijven lopen met kennisintensieve en hoogwaardige producten blijven belangrijk om genoemd concurrentienadeel te kunnen compenseren.

Hoewel de Nederlandse agribusiness binnen Europa nog altijd een sterke positie heeft (figuur 2.2) begint die ten opzichte van sommige landen wel af te brokkelen. Zo groeide de agrarische export het laatste decennium in hetzelfde tempo als gemiddeld in de EU, maar bleef de groei achter bij die van Duitsland, Italië en Spanje. Zo won Spanje vooral terrein op de Europese groentemarkt, ten koste van Nederland. Op de markt voor varkensvlees versterkte de van oudsher grootste concurrent Denemarken zijn positie.

Betekenis van de euro

De euro als gemeenschappelijke munt van momenteel 12 landen is belangrijk voor de internationaal opererende agribusines. Door de euro hoeft er in het handelsverkeer tussen deze landen niet meer te worden afgerekend in een van de verschillende munten. Dit bespaart transactiekosten. Door de euro is ook het risico van tussentijdse muntwaardeveranderingen weggenomen. De feitelijke invoering van de euro in 2002 heeft tijdelijk wel enige extra inflatie opgeleverd, mede door de kosten van de invoering. Omdat het Verenigd Koninkrijk, Denemarken, Zweden en de in 2004 toegetreden landen vooralsnog niet de euro maar de nationale munt toepassen, levert het handelsverkeer met deze landen valutarisico's op, zoals die ook bestaan in het handelsverkeer met derde landen, die vaak de Amerikaanse dollar als rekenmunt gebruiken. Vanaf 2002 kende de euro overigens een forse waardestijging ten opzichte van de dollar: in mei 2005 lag de eurokoers circa 12% boven de introductiekoers van januari 1999. De dure euro is ongunstig voor de agrarische export naar niet-eurolanden.

Op de zuivelmarkt verloor Nederland enig terrein aan Duitsland, Frankrijk en Denemarken. En ook vóór de vogelpest-uitbraak van 2002 kon de Nederlandse pluimveesector het hoge groeitempo van de export van vooral Duitsland, Italië en Frankrijk niet meer volgen. Daarnaast nam de invoer van pluimveevlees toe uit Brazilië, Thailand (tot ook dat land in 2004 werd getroffen door vogelpest), Polen en Hongarije. Voor aardappelen – waarbij het in toenemende mate gaat om verwerkte producten – heeft Nederland positie prijsgegeven aan België, Frankrijk en Duitsland. Voor sierteeltproducten bleef Nederland wel onbetwist marktleider, onder meer door de centrale handelsfunctie.

Ook qua investeringen is de internationale oriëntatie van het Nederlandse agrocomplex groot. De directe buitenlandse investeringen begonnen sinds 1995 sterk te groeien en beliepen de laatste jaren zo'n 30 miljard euro.

De meeste investeringen vinden plaats binnen de EU. Daarnaast is er sprake van grote belangen in de Verenigde Staten en de Midden- en Oost-Europese regio (zie ook 2.3.2).

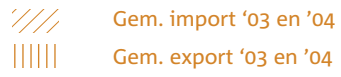
2.2.3 Toegevoegde waarde en werkgelegenheid

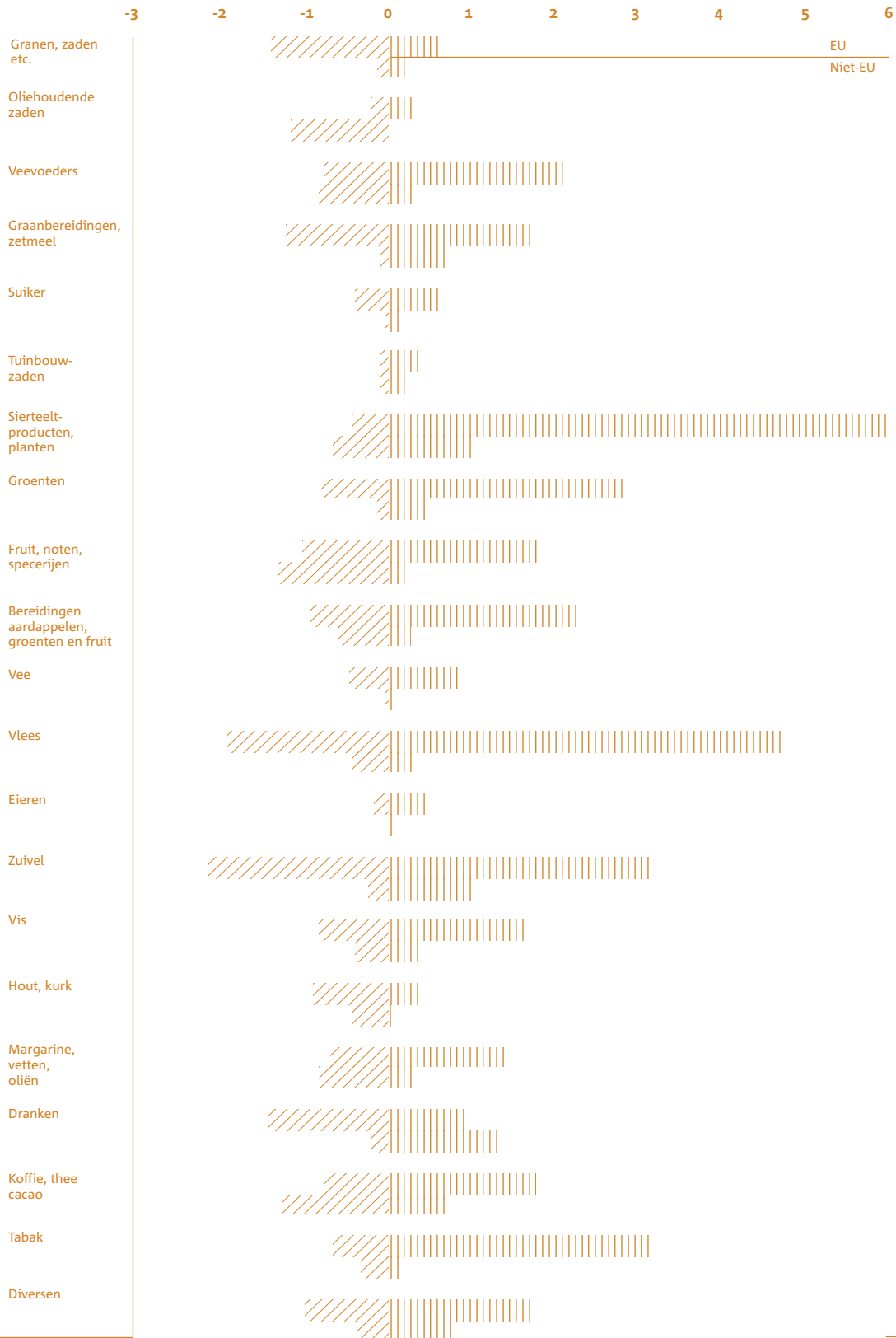
De betekenis van de agrarische sector voor de Nederlandse economie als geheel is aanzienlijk. Zo telt het complex van toelevering, productie, verwerking en afzet van agrarische producten ongeveer 650.000 arbeidsplaatsen, ongeveer 10% van het nationale totaal. Dit aandeel loopt geleidelijk terug (tabel 2.1).

Van 1995 tot 2003 nam de bruto toegevoegde waarde van het Nederlandse agrocomplex toe van 32,3 tot 41,8 miljard euro. Het aandeel in het nationale totaal nam in deze periode af van 12% tot ruim 10%. De Nederlandse economie als geheel groeide dus harder dan het agrocomplex. Een deel van dit verschil werd veroorzaakt door het achterblijven van de prijzen in

Figuur 2.1

Samenstelling van de Nederlandse agrarische import en export met de EU-25 en met derde landen, gemiddelde waarde in 2003 en 2004, x mrd. €
Bron: CBS, bewerking LEI.

Gem. import '03 en '04
Gem. export '03 en '04

de agrosector. Overigens heeft bijna 40% van de toegevoegde waarde van het agrocomplex betrekking op buitenlandse grondstoffen. Tweederde van de toegevoegde waarde en de werkgelegenheid houdt verband met de export.

2.2.4 Ruimtegebruik

In een recent onderzoek naar de plattelandseconomie van Nederland (Terluin et al., 2005) zijn veertig regio's ingedeeld naar bevolkingsdichtheid: sterk verstedelijkt (meer dan 1.000 inwoners per km²), verstedelijkt (300 à 1000) en minder verstedelijkt (minder dan 300). Het nationaal gemiddelde bedraagt 452 inwoners per km².

De sociaal-economische ontwikkeling in deze regio's bleek de afgelopen jaren niet sterk uiteen te lopen. Zo zijn er geen grote verschillen in de verdeling en de ontwikkeling van de werkgelegenheid. Slechts enkele gebieden kennen een relatief lage participatiegraad en hoge werkloosheid: Oost-Groningen, Zuidwest-Drenthe, Zeeuws-Vlaanderen en Zuid-Limburg.

De agrarische sector neemt ongeveer 56% van Nederland in beslag (tabel 2.2). Dit komt overeen met tweederde van het totale landoppervlak. Het areaal cultuurgrond is sinds 1990 met 4% gedaald tot ruim 1,9 miljoen ha in 2004. Grasland en akkerbouwgewassen nemen met respectievelijk 986.000 ha en 820.000 ha veruit het grootste deel van dit areaal voor hun rekening. Tuinbouwgewassen beslaan 117.000 ha, waarvan 11.000 ha onder glas. Het aandeel van de tuinbouw bedraagt daarmee ongeveer 6% tegen ongeveer 4% in 1950. Sinds 1980 is het totale tuinbouwareaal overigens niet meer gegroeid.

2.2.5 Milieu

De milieubelasting vanuit de land- en tuinbouw wordt geleidelijk kleiner, al lijkt het tempo de laatste jaren te vertragen en zal het voor verschillende milieuthema's nog geruime tijd duren voordat de uiteindelijke doelstellingen zijn bereikt. Vooral vanwege de samenstelling van het productiepakket – relatief veel tuinbouw en veel intensieve veehouderij – is de milieubelasting van de Nederlandse agrarische sector hoger dan in de meeste andere landen. Zo is het verbruik van chemische gewasbeschermingsmiddelen per hectare in Nederland ongeveer 2,5 maal zo hoog als het gemiddelde in de EU-15 en zijn de stikstofverliezen 3 tot 4 keer zo hoog. Vanwege de hoge opbrengsten per hectare is de milieubelasting per eenheid product in Nederland echter vaak lager dan elders.

Het verbruik van chemische gewasbeschermingsmiddelen is tussen 1985 en 2000 ongeveer gehalveerd, maar blijft sindsdien schommelen rond 9,5 mln. kg. Er zijn grote verschillen in het middelenverbruik tussen de diverse teelten. Voor granen en suikerbieten ligt het meestal tussen 3 en 5 kg per ha, voor aardappelen, uien, groenten en fruit tussen 10 en 20 kg en voor de sierteeltgewassen tussen 20 en 60 kg.

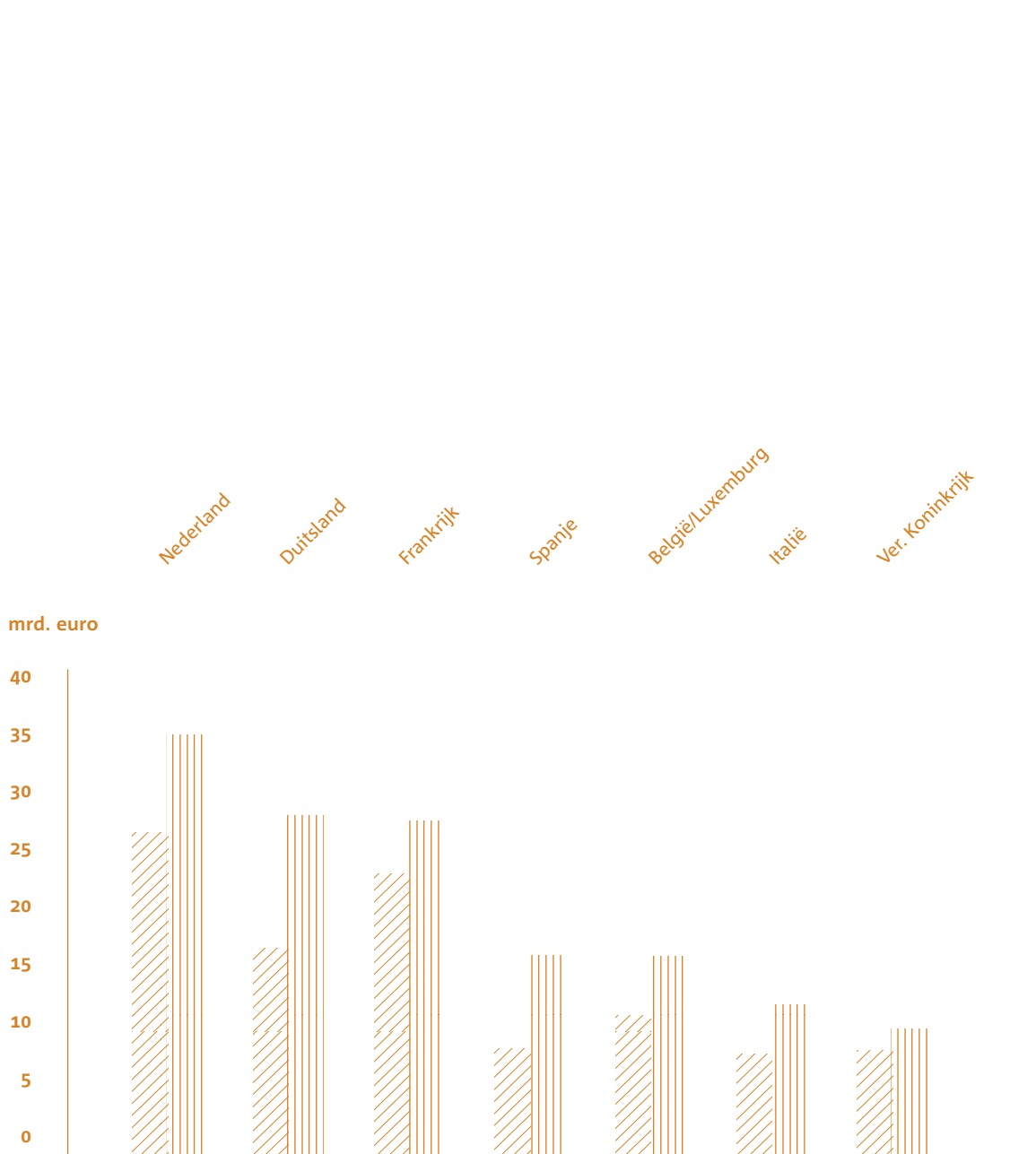
De emissie van broeikasgassen door de land- en tuinbouw is sinds 1990 – het referentiejaar van het begin 2005 van kracht geworden Kyoto-akkoord –

Figuur 2.2

Belangrijkste herkomstlanden van de agrarische import (miljard euro) van de EU, 1995-2004

Bron: Eurostat.

 Gem. '95 - '96
 Gem. '03 - '04

Tabel 2.1

Kerncijfers van het Nederlandse
agrocomplex, 1995 en 2003

	Toegevoegde waarde (factorkosten, mrd. euro)		Werkgelegenheid (1.000 arbeidsjaren)	
	1995	2003 (r)	1995	2003 (r)
Agrocomplex totaal ^{a)}	32,3	41,8	659	650
Aandeel in nationale totaal (%)	12,0	10,6	11,6	10,1
Hoveniers, agrarische dienstverlening en bosbouw	1,0	1,7	39	43
Verwerking, toelevering en distributie van buitenlandse agrarische grondstoffen	11,1	16,3	190	211
Agrocomplex, op basis van binnenlandse agrarische grondstoffen	20,2	23,6	430	397
Aandeel in nationale totaal (%)	7,5	5,9	7,6	6,2
Distributie	2,3	3,1	53	56
Verwerking	3,0	4,9	54	41
Toelevering	6,5	7,6	135	122
Primaire productie	8,4	8,1	189	168

a) Gebaseerd op binnen- en buitenlandse agrarische grondstoffen;
inclusief hovenierssector, agrarische dienstverlening, bosbouw, cacao,
dranken en tabak.

Bron: Agrarische input-outputtabel, bewerking LEI.

Tabel 2.2

Ruimtegebruik (%) in Nederland
naar groepen regio's, 2002

Regio	Bebouwd, verkeer, infrastructuur	Binnenwater	Buitenwater	Natuur/ bos	Landbouw	Totaal
Nederland	14	9	10	12	56	100
Sterk verstedelijkte regio's	30	15	5	9	41	100
Verstedelijkte regio's	16	6	4	16	58	100
Minder verstedelijkte regio's	8	10	17	9	57	100

Bron: Terluin et al., 2005.

gemeten in CO₂-equivalenten met meer dan 20% verminderd. Deze emissie bestaat ruwweg voor iets minder dan een derde uit CO₂, voor een derde uit methaan en voor iets meer dan een derde uit N₂O (lachgas). De laatste twee gasen komen vooral vrij in de veehouderij en de emissie daarvan is de laatste jaren dan ook sterk gedaald. De emissie van CO₂ komt voor het overgrote deel voor rekening van de glastuinbouw. De energie-efficiency van de glastuinbouw vertoont overigens een stijgende lijn.

De emissie van fosfaat en nitraat vanuit de agrarische sector vertoont sinds de jaren tachtig een dalende lijn (tabel 2.3). Door de inkrimping van de veestapel neemt de aanvoer van dierlijke mest af, terwijl het verbruik van kunstmest, mede vanwege het mestbeleid, eveneens afneemt.

De ammoniakemissie van de Nederlandse veestapel is sinds het midden van de jaren tachtig bijna gehalveerd.

De voedingsmiddelenindustrie heeft met 10 miljoen ton afval per jaar een groot aandeel in de landelijke afvalproductie: zo'n 15 à 20%. Na correctie voor hergebruik is dat nog ruim 10%. Zo'n 90% van het afval van deze sector wordt namelijk hergebruikt terwijl het landelijk gemiddelde onder de 80% ligt.

Het aandeel van de voedingsmiddelenindustrie als geheel in het nationale waterverbruik is evenredig met dat in de rest van de economie. Dit ondanks de aanwezigheid van zeer grote verbruikers, zoals de zuivelindustrie.

De emissie van broeikasgassen door de voedingsmiddelenindustrie is – net als in de glastuinbouw – verminderd door met name verbetering van de energie-efficiency.

De nettomilieulasten voor de voedingsmiddelenindustrie belopen ongeveer 2% van de bruto toegevoegde waarde tegen circa 2,5% voor de gehele industrie. In de primaire land- en tuinbouw is dat 6 à 7%.

Het gehele agrocomplex vraagt een aanzienlijke transportprestatie.

Een kwart van al het binnenlandse goederentransport hangt samen met het agrocomplex.

2.3 Agrarische bedrijfskolom

2.3.1 Distributie

In de verkoop van levensmiddelen via de detailhandel is het aandeel van de grootwinkelbedrijven (supermarkketens) voortdurend gegroeid, naar circa 82%. Vooral aardappelen, groente en fruit (AGF) en kaas en eieren worden via het supermarktkanaal verkocht. Het aandeel van de kleinere zelfstandige winkels en speciaalzaken is dan ook sterk gedaald. De laatste jaren zelfs drastisch. In de afzet wordt een bijzondere plaats ingenomen door de horeca en catering, samen goed voor ongeveer 25% van de consumptieve bestedingen aan voedings- en genotmiddelen.

Prijsconcurrentie

Het aantal grote supermarkketens is beperkt. Slechts enkele concerns (Ahold, Laurus, Schuitema, Albrecht, Sperwer Groep) zijn goed voor een gezamenlijk marktaandeel van ruim 70% in 2002. In beginsel wijst dit op

Tabel 2.3

Stikstof- en fosfaatbalans van de Nederlandse cultuurgrond, 1970-2003

	1970	1980	1990	2000	2003(v)
(kg N/ha)					
Aanvoer, totaal	332	447	459	394	343
w.o.					
dierlijke mest	133	190	239	205	177
kunstmest	185	240	201	169	147
Afvoer	167	210	248	212	198
Vershil aan/afvoer	165	237	211	182	145
Idem, index 1970=100	100	144	128	110	88
(kg P₂O₅/ha)					
Aanvoer, totaal	135	160	153	125	104
w.o.					
dierlijke mest	80	115	108	87	72
kunstmest	50	39	37	32	27
Afvoer	50	66	71	68	64
Vershil aan/afvoer	85	94	82	57	40
Idem, index 1970=100	100	111	96	67	47

v: voorlopig

Bron: RIVM/CBS.

een sterke marktpositie (zowel aan de verkoop- als aan de inkoopkant). Mede door de internationalisering is de concurrentie echter groot, onder meer van 'prijsvechters' als Aldi en Lidl die inspelen op de prijsbewuste consument. Sinds het najaar van 2003 kwam dit tot uiting in een regelrechte prijzenoorlog in de detailhandel. Deze onderlinge concurrentie beperkt de verkoopmacht van de afzonderlijke detailhandelsketens. Daarom wordt getracht de inkoopmacht – het vermogen om tegen een lagere prijs in te kopen – aan te wenden om zo de marges veilig te stellen. Hierbij kan, afhankelijk van het product, ook worden uitgeweken naar buitenlandse leveranciers. Eén van de aspecten van deze strategie is dat veel supermarktketens de (eigen) huismerken een prominentere plaats gingen geven dan de zogenaamde A-merken van de voedingsmiddelenconcerns. Bij A-merken is het voor de supermarktketens namelijk moeilijker de prijzen (eenzijdig) aan te passen.

Bunte et al. (2003) zien geen aanleiding voor een scherper mededingingsbeleid, omdat er vooralsnog geen (sterke) aanwijzingen zijn voor misbruik van macht door het grootwinkelbedrijf.

Bij onderlinge fusies en overnames staan voedingsconcerns voor de keuze of ze het ontstane brede assortiment merken moeten handhaven of saneren. Mede vanwege de kosten om afzonderlijke merken te onderhouden (promotie en dergelijke) hebben concerns als Unilever en Heineken besloten om merken af te stoten.

Mogelijk is dit besluit te zien als een symptoom van de machtsverhoudingen in de keten: als reactie op de strategie van retailketens om ten gunste van de eigen huismerken minder schapruimte in te ruimen voor A-merken. Daar staat tegenover dat de levensmiddelenindustrie jaarlijks vele nieuwe producten, met vaak een korte levenscyclus, op de markt brengt. Dit blijkt nodig voor een bedrijf om het marktaandeel op peil te houden.

Als de A-merken afzetmogelijkheden verliezen kan dat betekenis hebben voor de prijsvorming en de toegevoegde waarde in eerdere ketenschakels, waaronder de primaire landbouw. Overigens is in Nederland het aandeel van de A-merken in de omzet van de supermarkten lange tijd zo'n 70% geweest tegenover ongeveer 20% huismerken. In andere EU-landen, behalve Italië, hebben huismerken al langer een groter marktaandeel.

Horeca en catering

In 2004 werd door consumenten in de horeca voor 10,5 miljard euro aan voedings- en genotmiddelen besteed (tabel 2.4). Dat is bijna 25% van de totale bestedingen aan voedings- en genotmiddelen; de laatste jaren daalt dit aandeel enigszins. Van de totale uitgaven in de horeca had 5,9 miljard euro betrekking op maaltijdverstrekking en catering en ruim 4,5 miljard euro op drankenverstrekking. Cafetaria's en snackbars verliezen terrein aan onder andere de lunchrooms en fastfoodrestaurants. McDonald's en BurgerKing zijn van de laatste categorie de belangrijkste exponenten. De maaltijdverstrekking in cafés en hotels neemt toe, hoewel het aantal cafés afneemt.

De horeca wordt steeds meer divers. Zo hebben enkele grotere boekhandels in Nederland zich toegerust met een koffiebar waar ook kan worden gegeten. Ook de voedingsmiddelenindustrie begeeft zich op het terrein van de horeca. Na de opening van Bertolli-lunchcafés en een Unox-shop heeft Unilever in samenwerking met supermarktketen Sperwer een horecavoorziening onder de naam Café Plus ontwikkeld. In opkomst zijn ook de zogenaamde wok-restaurants, waar tegen een vast tarief naar behoefte kan worden opgeschept.

Aansturing op kwaliteit

Prijsverlagingen en meer nadruk op huismerken in de supermarkten lijken te wijzen op de noodzaak van (kost)prijsverlaging. Er zijn echter ook signalen die in een andere richting wijzen. En wel vooral in de sfeer van maatschappelijk verantwoord ondernemen, hetgeen zich in landbouwtermen vooral vertaalt in een roep om milieu- en diervriendelijkheid en gegarandeerde voedselveiligheid.

Tabel 2.4

Uitgaven aan voedings- en
genotmiddelen (mln. euro)
in de horeca en catering in Nederland, 2001-2004

	2001	2002	2003	2004
Consumptieve bestedingen in horeca en catering	10.579	10.832	10.581	10.469
Idem, als percentage van de totale bestedingen aan voedings- en genotmiddelen (%)	26,1	25,8	25,0	24,6

Bron: CBS Statline, bewerking LEI.

In toenemende mate zijn ketens geneigd in deze geest eisen te stellen – aan product en aan productieproces – die bóven de wettelijke eisen (zoals HACCP) uitgaan. Initiatieven daartoe gaan overigens niet alleen uit van de (internationale) detailhandel, maar ook van verwerkende industrieën en bijvoorbeeld al of niet publiekrechtelijke landbouworganisaties. De voorbeelden zijn legio: milieukeuren (zoals Milieu Programma Sierteelt, MPS), Keten Kwaliteit Melk (KKM, eerst sectorbreed, nu per onderneming), de Stichting Kwaliteitsgarantie Kalversector (SKV), de Integrale Keten Bewaking (IKB, voor verschillende diersoorten gecoördineerd door het Productschap), de Good Manufacturing Practices (GMP) die door veel voedingsbedrijven en diervoederfabrikanten gevolgd worden, Stichting Keurmerk Alternative Landbouw (SKAL, die regels voor biologische landbouw stelt), enz. Bij al deze systemen worden de certificaten afgegeven door instellingen die daartoe zijn erkend door de Raad voor Accreditatie. Een belangrijk voorbeeld van aansturing door de detailhandel is Eurep-GAP: protocollen voor Good Agricultural Practice (GAP), opgesteld op initiatief van een aantal grote Europese detailhandelsorganisaties: de Euro-Retailer Produce Working Group (Eurep). Deze zijn – vanaf 1999 – eerst ontwikkeld voor (verse) plantaardige producten en nadien voor dierlijke. De kern behelst traceerbaarheid en verantwoording: producenten moeten kunnen aangeven hoe het product tot stand is gekomen, met welke inputs enz. Behalve aan de kwaliteit van de producten wordt onder meer aandacht besteed aan dierenwelzijn, milieu, natuur en arbeidsomstandigheden.

Daarnaast hebben de Britse retailers (waaronder Tesco, Safeway en Sainsbury) de BRC-Food standard opgesteld. Hierin zijn ISO- en HACCP-eisen opgenomen. Door deze regeling worden onder meer voorwaarden gesteld aan bloementelers in Kenia en Tanzania en is ook de overgang naar meer diervriendelijke huisvesting van Nederlandse varkens bespoedigd. Ook de Duitse levensmiddelenindustrie heeft met het QS (kwaliteit en zekerheid) een eigen stelsel, dat verder wordt uitgewerkt met de groot- en detailhandel.

De mogelijkheden van ICT – ook in termen van transparantie en kwaliteitsbeheer – zullen verdergaande invloed hebben op de eisen die aan de primaire sector gesteld worden. De daarvoor benodigde investeringen vergen een voldoende schaal van productie. Een en ander zal een (nieuwe) drijvende kracht vormen voor verdere schaalvergroting.

Transport speelt een belangrijke rol in de keten. Een op de drie vrachtauto's en een op de zeven vrachtschepen vervoert agroproducten. De goede infrastructuur van (vaar-)wegen en (lucht-)havens heeft een belangrijke rol gespeeld bij de ontwikkeling en internationale oriëntatie van de agrosector. Dit onderstreept het belang van de agrologistiek. Verkeerscongestie in het bevolkingsdichte Nederland zou een belangrijke hinderpaal kunnen gaan vormen voor het behoud en de verdere uitbouw van deze positie.

2.3.2 Toelevering en verwerking

De Nederlandse voedings- en genotmiddelenindustrie is relatief omvangrijk (totaal 130.000 arbeidsjaren) en grootschalig. In totaal gaat het om bijna 5.000 bedrijven met gemiddeld 25 tot 30 werknemers en een gemiddelde omzet van bijna 10 miljoen euro. De 255 bedrijven met meer dan 100 werknemers hebben gemiddeld zo'n 350 mensen in dienst en een gemiddelde omzet van 170 miljoen euro. De totale omzet bedroeg ruim 42 miljard euro (zie tabel 2.5).

Ten opzichte van andere EU-landen neemt Nederland qua structuur een middenpositie in. In Zuid-Europa is de sector kleinschaliger, in Duitsland, Frankrijk en het VK grootschaliger. Mogelijk heeft dit te maken met de grotere thuismarkt in deze landen.

Sterke concentratie in verwerking

Door de concentratie van de industrie wordt de boer met steeds minder verwerkende bedrijven geconfronteerd. Zo waren er in de zuivel in 1980 nog 57 ondernemingen met ruim 150 fabrieken. In 2002 waren dat er nog slechts 12 met 59 fabrieken. Ook in de slachterijen vindt een sterke concentratie plaats. In de mengvoederindustrie hebben vijf ondernemingen ruim driekwart van de markt. Een sterke concentratie zien we verder bij zetmeelaardappelen (Avebe) en suikerbieten (Cosun en CSM). In beide gevallen gaat het nog maar om enkele verwerkende fabrieken in Nederland. Voor wat betreft de suikerbietentelers is met het oog op de veranderingen in het Europese beleid recentelijk besloten twee fabrieken te sluiten en nog drie fabrieken operationeel te houden.

Internationalisering

De Nederlandse agribusiness investeert veel in het buitenland. In 2001 ging het om maar liefst 32 miljard euro. Deze investeringen zijn vooral sinds 1995 sterk gegroeid. In 2002 en 2003 daalde de omvang, mogelijk als gevolg van de toegenomen internationale onzekerheden. De investeringen vinden overigens voor een belangrijk deel plaats buiten de EU, onder meer in de Verenigde Staten, Midden- en Zuid-Amerika, het Verre Oosten en Rusland. Binnen de EU ligt de nadruk op de buurlanden Duitsland en België. Tegenover deze investeringen in het buitenland staan veel lagere investeringen vanuit het buitenland in de Nederlandse agrosector, onder meer uit Zwitserland. In totaal gaat het om ongeveer 15 miljard euro.

Ook hierin is, zij het wat geleidelijker, groei waar te nemen.

Een en ander wijst er op dat de agribusiness in toenemende mate een internationaal karakter krijgt. Het betekent ook dat de relatie tussen de primaire producent en de andere partners in de kolom (toelevering, afzet en verwerking) steeds minder vanzelfsprekend regionaal of nationaal gebonden is. De primaire producent heeft of krijgt ook te maken met leveranciers en afnemers van buitenlandse origine. Deze hechten mogelijk minder aan de oorsprong van het te verhandelen of te verwerken product dan de vroegere nationaal, in feite vaak regionaal georiënteerde bedrijven.

Primaire productie met sterke verwerking en handel

De (grote) sierteeltveilingen en handelsbedrijven (groothandel en distributie) vormen als het ware een draaischijf voor de internationale *sierteelt*.

Dit trekt ook producten aan vanuit het buitenland die via Nederland een bestemming vinden. Deze internationale centrumfunctie gaat hand in hand met een omvangrijke productie in Nederland. Al met al schept het gunstige voorwaarden voor de primaire productie in Nederland en er zijn geen aanwijzingen dat het Nederlandse sierteeltcomplex marktposities verliest. De in de voorgaande jaren sterk gegroeide afzet van onder meer tulpen, andere snijbloemen en bloeiende bollen heeft tot gevolg dat de vraag naar bollen is toegenomen. De bollenteelt profiteert dus van de sterke positie van de Nederlandse sierteelt in het algemeen. Afgezien daarvan biedt het sierteeltcluster mogelijkheden voor investeringen in bijvoorbeeld nieuwe variëteiten bloemen, potplanten, enz.

In de veredeling, selectie en vermeerdering van *uitgangsmateriaal* voor de snijbloemen- en potplantenteelt is Nederland marktleider. De regie hiervoor bevindt zich voor vele bedrijven in Nederland. Dat neemt niet weg dat ook hier bedrijven worden opgekocht en dat wordt gekeken naar het uitbesteden van arbeidsintensief werk naar 'lage-lonen landen' (chrysantenstekken, weefselkweek), waardoor delen van de regie en de werkgelegenheid verdwijnen. De positie van de bollenteelt is zeer stabiel en vooraanstaand. Hierbij speelt mee dat de bollenteelt zowel een eindproduct als een tussenproduct levert. Enerzijds worden bollen aan consumenten geleverd voor gebruik in huis en tuin, een ander deel van de productie gaat naar broeierijbedrijven die de bollen als uitgangsmateriaal nodig hebben voor de snijbloemententeelt (bijvoorbeeld tulp, lelie).

De verwerking van *aardappelen* tot onder meer frites en chips vergt een volume dat aanzienlijk groter is dan het Nederlandse aanbod. Telers en een aantal verwerkende bedrijven hebben in de loop van de tijd een sterk cluster opgebouwd. Door de uitbreiding van de aardappelenteelt in andere landen (België, Duitsland, Frankrijk, Polen) kan de optimale locatie voor de verwerking mogelijk verschuiven en worden de condities voor de Nederlandse telers mogelijk ongunstiger. De kennis en de bestaande infrastructuur op het gebied van teelt, bewaring en verwerking en de sterke positie van de Nederlandse aardappelpootgoedsector kunnen evenwel voor de consolidatie van de positie van de totale aardappelsector belangrijke pluspunten zijn.

Het mesten van *vleeskalveren* – voor een belangrijk deel als nuchtere kalveren ingevoerd uit onder meer uit Duitsland en Polen – is in omvang toegenomen door een sterke organisatie van enkele integraties (poedermelkfabrikanten / slachterijen). Deze integraties sturen met behulp van contracten (loonmest) de vleeskalverhouders aan en hebben de overgang van individuele naar groepshuisvesting voor de kalveren in relatief korte

tijd gerealiseerd. De sector is sterk gericht op export, met name naar Frankrijk, Duitsland en Italië. In deze landen is het (witte) kalfsvlees (veel) meer geliefd dan in Nederland. Niet duidelijk is of de bedrijfstak de komende jaren zijn positie blijft behouden. Door de veranderingen in het zuivelbeleid (mogelijk minder beschikbare melk- en weipoeder) en vooral bij een eventuele ontkoppeling van de toeslagen (nu is er nog een slachtpremie van 50 euro per kalf) kan de situatie minder gunstig worden.

De *intensieve veehouderij* kon mede groot worden doordat in de jaren zestig en zeventig een sterke structuur werd opgebouwd voor de aanvoer (via de havens van Rotterdam) en verwerking van veevoedergrondstoffen tot een gevarieerd pakket mengvoerders. Door de impuls vanuit de mengvoederbedrijven konden de voorheen kleinschalige (gemengde) bedrijven in de zandgebieden zich specialiseren en kon er in vrij korte tijd ook een nieuwe, omvangrijke vleespluimveesector (vooral vleeskuikens) worden opgebouwd. Hieromheen ontstond een heel net van afzet en verwerking (slachterijen), toelevering (broederijen, fokkerij-instellingen) en dienstverlening (diergezondheidszorg, transport, onderzoek, financiering). De toenemende koopkrachtige vraag vanuit de EU-markt zorgde voor een enorme groei. Door de milieuproblemen en veranderingen in het EU-beleid (graanbeleid) lijkt aan de groei een einde gekomen te zijn. Maar wat blijft is een sterk fundament voor de intensieve veehouderij met aanverwante bedrijvigheid.

2.3.3 Deelcomplexen

Binnen het op binnenlandse grondstoffen gebaseerde agrocomplex is een vijftal deelcomplexen te onderscheiden. Figuur 2.3 toont (de ontwikkeling van) hun totale toegevoegde waarde. De grondgebonden veehouderij blijkt nog altijd de grootste, maar haar aandeel neemt af. De glastuinbouw nam de afgelopen decennia in belang toe, maar kende in de laatste jaren een stagnatie. Het aandeel van het akkerbouwcomplex sprong er in 2003 door hoge opbrengstprijzen positief uit, terwijl het aandeel van de intensieve veehouderij sinds 1985 redelijk constant bleef.

Veel activiteiten in toelevering, verwerking en afzet zijn coöperatief georganiseerd, waardoor boeren en tuinders invloed kunnen houden op aanpalende schakels in de keten. Hieronder volgt een korte typering van de deelcomplexen.

Het *akkerbouwcomplex* droeg in 2003 voor ruim 20% bij in de toegevoegde waarde van het op binnenlandse grondstoffen gebaseerde agrocomplex. Het bouwplan – met een hoog aandeel aardappelen en bieten – is uniek in de EU. Elders voeren granen meestal de boventoon. Ook wordt een groot deel (37%) van het areaal opengrondsgroente op akkerbouwbedrijven geteeld. Qua aardappelverwerking neemt Nederland in Europa een koppositie in, zowel bij consumptieaardappelen als bij zetmeelaardappelen.

Tabel 2.5

Voedings- en genotmiddelenindustrie naar
bedrijfsgroep en -subgroep, 2002

Bedrijfsgroep	Bedrijven met > 100 werknemers	Werkzame Personen (x1.000)	Netto omzet (mln. euro)
Slachterijen en vleesverwerkende industrie	60	19,9	5.605
waarvan: Slachterijen (excl. pluimvee-)	20	6,2	2.592
Pluimveeslachterijen	15	3,8	1.130
Vleesverwerking	30	9,9	1.883
Visverwerkende industrie	10	1,9	349
Zuivelindustrie	15	11,3	5.750
Groente- en fruitverwerkende industrie	25	8,7	2.697
Margarine-industrie	5	1,1	567
Meelindustrie	5	3,5	1.516
Diervoederindustrie	20	5,3	3.028
Brood-, banket-, biscuitfabrieken e.d.	30	5,8	677
Cacaoboonverwerkende industrie	15	5,9	2.533
Mineraalwater en frisdrankenindustrie	5	2,5	1.023
Overige voedings- en genotmiddelen-industrie	65	28,6	18.666
Totaal voedings- en genotmiddelenindustrie	255	94,5	42.411

Bron: CBS.

Dit succes steunt op de grote hoeveelheden kwalitatief goede aardappelen. Ook de ontwikkelingen op de afzetmarkt zijn gunstig geweest, zoals de groei van de fastfoodrestaurants en de vraag naar gemakvoeding.

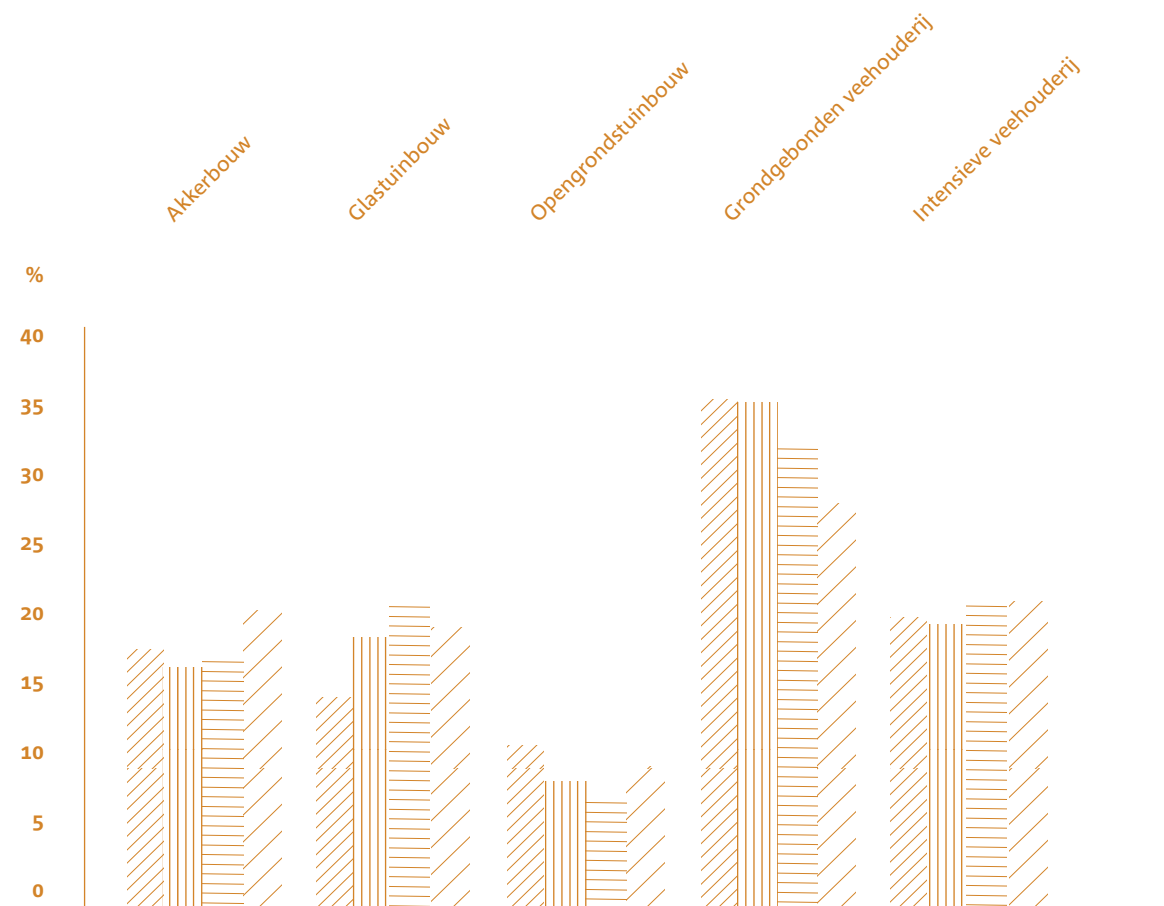
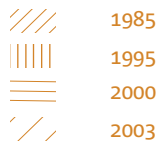
Het *opengrondstuinbouwcomplex* behelst 10% van het binnenlandse agrocomplex. Het betreft de opengrondsgroenten, fruit, bloembollen en boomkwekerij. Binnen dit complex is het aandeel van boomkwekerij en bloembollen toegenomen en dat van groenten en fruit teruggelopen. Voor boomkwekerijproducten is Nederland het belangrijkste exportland binnen de EU, gevolgd door België en Italië. Voor bloembollen geldt Nederland als kraamkamer: veel bollen kunnen alleen in de Nederlandse klimaatzone geteeld worden. Nederland is een relatief kleine producent van fruit maar wel een grote exporteur, dankzij doorvoer uit derde landen.

Het *glastuinbouwcomplex* omvat 20% van het binnenlandse agrocomplex. Glasgroenten en pot- en perkplanten zijn beide goed voor 26% van

Figuur 2.3

Verdeling (in procenten) van de toegevoegde waarde van het Nederlandse agrocomplex (binnenlandse grondstoffen) naar deelcomplexen, 1985-2003

Bron: LEI.

de productiewaarde, het aandeel van de snijbloemen is circa 42% en de resterende 5% betreft champignons. Binnen de glastuinbouw vond in de afgelopen 20 jaar een verschuiving plaats van groenten naar snijbloemen en vooral potplanten. De sterke concurrentiepositie van het complex is te danken aan de combinatie van gespecialiseerde toelevering, handel en logistiek, een hoog technologisch en organisatorisch kennisniveau en een gunstige geografische ligging.

De *grondgebonden veehouderij* (30%) is van oudsher het grootste deelcomplex. Aan de basis hiervan staat de melkveehouderij. De sector geniet een sterk positief imago. De melkveehouderij is de grootste grondgebruiker in Nederland en daarmee zeer gezichtsbepalend voor de Nederlandse primaire land- en tuinbouw en het landschap. Nederland is een belangrijke exporteur van zuivelproducten. De zuivelindustrie is zowel nationaal als internationaal sterk geconcentreerd: twee ondernemingen, Friesland Foods en Campina, nemen 80% van de melkverwerking voor hun rekening.

Het *intensieve-veehouderijcomplex* had in 2003 een aandeel van 23% in de toegevoegde waarde van het binnenlands agrocomplex. De varkenshouderij, voorheen onderdeel van het gemengde bedrijf, vindt steeds meer op gespecialiseerde bedrijven plaats. In de pluimveehouderij zijn de ontwikkelingen vergelijkbaar. Het totale vleescomplex is in enkele jaren sterk geconcentreerd. In de slachterijsector nemen de zes grootste varkensslachterijen samen ongeveer 95% van alle slachtingen voor hun rekening. De Vion Food Group – recent ontstaan uit een samengaan van de varkensactiviteiten van Hendrix Meat (Nutreco) en Bestmeat (eerder Dumeco) – heeft daarin een aandeel van ongeveer 65%. In de kalverslachterij is er een vergelijkbare situatie met één dominerende partij (Van Drie). In de pluimveeslachterijsector is de concentratie geringer, maar ook hier is het grootste deel van de capaciteit in handen van een beperkt aantal bedrijven.

2.3.4 Primaire sector

De ontwikkeling van de Nederlandse land- en tuinbouw in de afgelopen decennia kan worden getypeerd met de woorden: expansie, intensivering, productiviteitsstijging en bedrijfsvergroting.

De expansie blijkt uit het feit dat het productievolume tussen 1950 en 2000 ruim 4,5 keer zo groot is geworden (tabel 2.6). Sinds het midden van de jaren tachtig is het groeitempo aanmerkelijk vertraagd; in de jaren vijftig tot zeventig steeg het productievolume met 40 tot 50% per tien jaar. In de jaren tachtig was dat nog ongeveer 30% en in de jaren negentig nog maar een procent of twaalf.

Bij een enigszins afnemend landbouwareaal gaat uitbreiding van de productie in principe gepaard met intensivering: met extra input van aangekochte productiemiddelen per hectare. Tot de jaren tachtig heeft dit verschijnsel zich in ruime mate voorgedaan. Nadien nam het verbruik van aangekochte productiemiddelen weinig meer toe, in elk geval minder dan

Tabel 2.6

Structurele ontwikkelingen in de
primaire sector, 1950-2000

	Eenheid	1950	1960	1970	1980	1990	2000
Aantal bedrijven	x 1000	315	284	185	145	125	97
Arbeidsvolume ^{a)}	1000 AJE ^{b)}	550	437	290	235	215	198
Oppervlakte cultuurgrond	x 1000 ha	2.328	2.317	2.143	2.020	2.006	1.956
Volume kapitaal ^{a)}	Index	97	100	125	173	190	200
Volume aangekochte productie- middelen	Index	53	100	160	240	260	260
Volume bruto-productie	Index	71	100	146	225	290	325
Arbeidsbezetting ^{a)}	AJE/bedrijf	1,75	1,54	1,57	1,62	1,72	2,04
Bedrijfsoppervlakte	ha/bedrijf	7,4	8,2	11,6	13,9	16	20,2
Productievolume per bedrijf	Index	64	100	224	440	660	945
Volume kapitaal per bedrijf ^{a)}	Index	84	100	190	339	430	520
Productievolume per ha	Index	71	100	158	258	335	383
Volume aangekochte productiemiddelen per ha	Index	53	100	174	276	301	310

a) schatting

b) ArbeidsJaarEenheid

Bron: LEI, grotendeels op basis van CBS-gegevens.

het productievolume. Het gaat hier vooral om (fossiele) energie, kunstmest, krachtvoeder en chemische bestrijdingsmiddelen, maar ook om allerlei vormen van dienstverlening.

Het gemiddelde productievolume per bedrijf is sinds 1950 ongeveer 15 keer zo groot geworden. Dit proces ging gepaard met grotere machines en gebouwen, waardoor ook het aanzien van de bedrijven veranderde: ze werden groter, 'rationeler' opgezet en uniformer.

Het productievolume per arbeidskracht nam ongeveer even sterk toe als per bedrijf. In de jaren vijftig al verdwenen de boerenknechts en daalde het aantal arbeidskrachten per bedrijf drastisch. In de jaren negentig ging vooral de schaalvergroting in de glastuinbouw weer gepaard met een snelle toename van het aantal arbeidskrachten per bedrijf. De oppervlakte grond per bedrijf nam toe van gemiddeld 7 ha in 1950 tot 20 ha in 2000. De hoeveelheid kapitaal per bedrijf (exclusief de waarde van de grond) nam nog veel sterker toe, naar schatting is deze in 50 jaar ongeveer zes keer zo groot geworden (tabel 2.6). Ook hier was dus duidelijk sprake van substitutie van arbeid, en in mindere mate grond, door kapitaal en aangekochte productiemiddelen.

Verschuiving in productiepakket

Grofweg gesproken is de niet-grondgebonden productie het sterkste gestegen. Sinds het begin van de jaren zestig steeg de productie van eieren met een factor 2, die van varkensvlees met een factor 4, de tuinbouwproductie met een factor 7 en die van pluimveevlees met een factor 9. In diezelfde periode nam de akkerbouwproductie slechts toe met 60 tot 70% en de productie van rundvlees met zo'n 50%. De melkproductie groeide tussen 1960 en de komst van de quotering in 1984 met 90% maar is sindsdien met ruim 10% verminderd.

De akkerbouw is 'naar zijn aard' het sterkst grondgebonden en heeft daardoor de minste mogelijkheden om de productie te vergroten door substitutie van grond. Wel is het zo dat de grondproductiviteit stevig werd opgevoerd: rond 1950 kwam er ongeveer 4 ton tarwe van een hectare en tegenwoordig ongeveer 8,5 ton. Toen was 25 ton aardappelen een redelijke hectareopbrengst, tegenwoordig wordt bijna het dubbele gerealiseerd. In de veehouderijsectoren loopt de productieomvang de laatste jaren terug. Dit onder invloed van de melkquotering en vooral ook het mestbeleid. De Nederlandse varkensstapel bereikte in 1997 zijn maximale omvang met in totaal 15,2 miljoen dieren. Inmiddels is dat geslonken tot circa 11,5 miljoen. De pluimveestapel omvatte in 1999 bijna 105 miljoen dieren en in 2002 nog 101 miljoen. De uitbraak van vogelpest had in 2003 een sterke inkrimping van de pluimveestapel tot gevolg.

Voordeel voor consumenten

De toename van de productiewaarde bleef sterk achter bij die van het productievolume. Nominaal is de brutoproductiewaarde van de land- en tuinbouw nu ruim 13 maal zo hoog als in het begin van de jaren vijftig,

Tabel 2.7

Brutoproductie (mln. euro) van de Nederlandse
land- en tuinbouw, 1995-2004

	1995	2000	2002	2003	2004
Totale productie (basisprijzen)	19.732	19.889	19.979	20.053	19.549
Akkerbouw- en tuinbouwproducten	9.037	9.658	10.266	10.676	9.912
Granen	239	234	254	287	248
Aardappelen	828	645	877	928	801
Suikerbieten	331	303	286	276	262
Overige industriële gewassen	3	27	30	44	37
Veevoedergewassen	641	522	620	580	544
Groenten (vers)	1.886	1.952	2.023	2.099	1.710
Fruit (vers)	312	322	359	453	459
Bloemen en planten	4.010	4.836	5.122	5.213	5.048
Andere gewassen	757	818	695	796	803
Veehouderijproducten	9.346	8.584	7.924	7.457	7.672
Rundvee	1.638	1.250	1.164	1.270	1.324
Varkens	2.806	2.444	1.904	1.669	1.933
Paarden	15	36	32	30	31
Schapen en geiten	101	120	224	201	186
Pluimvee	644	685	634	380	426
Andere dieren	11	14	12	14	14
Melk	3.710	3.548	3.487	3.470	3.383
Eieren	360	402	357	343	295
Andere dierlijke producten	61	85	110	80	81
Agrarische dienstverlening	1.273	1.559	1.696	1.826	1.870
Overige goederen en diensten	76	88	93	94	95

Bron: CBS.

maar wanneer men dit corrigeert voor de inflatie is de reële productiewaarde slechts met circa 60% toegenomen. En dat voor een volume dat 4,5 maal zo groot is. Dat betekent dat er sprake is geweest van een sterke prijsdaling voor agrarische producten. Anders gezegd is het grootste deel van de productiviteitswinst doorgegeven aan de consument.

In tabel 2.7 is de recente ontwikkeling van de brutoproductiewaarde van de landbouw weergegeven. De sierteelt laat het afgelopen decennium een gestage groei zien. De waarde van de melkproductie vertoont echter een dalende tendens. De intensieve veehouderij laat de grootste fluctuaties zien. De productiewaarde in de groentesector – waarvan circa driekwart glasgroente – vertoont een licht positieve tendens. In 2004 was het grote aanbod van onder andere tomaten en komkommers op de Europese markten oorzaak van lage prijzen en dus van een lagere productiewaarde.

Voor de gehele agrarische sector steeg de totale bruto productiewaarde van circa 17 miljard euro in het midden van de jaren tachtig tot tegen de 20 miljard euro in de eerste jaren van de 21ste eeuw. Deze toename van ruim 0,5% per jaar blijft aanzienlijk achter bij de inflatie; in reële termen betekent dit dus een daling.

2.4 Land- en tuinbouwbedrijven

2.4.1 Type en grootte van de bedrijven

Nederland telt momenteel nog ruim 80.000 land- en tuinbouwbedrijven (tabel 2.8). De daling ging de laatste jaren sneller dan in de jaren negentig, onder meer door de forse sanering van de intensieve veehouderij onder invloed van het mestbeleid.

Hoewel bedrijfsvergroting een sterke trend is, gaat het niet om 'mega-bedrijven' zoals die in de VS en in Oost-Europa voorkomen. Aan de andere kant zijn er in Nederland ook relatief weinig 'nevenbedrijven'. Ten opzichte van andere EU-landen zijn de bedrijven in Nederland relatief groot in economische zin (nge) maar klein in oppervlakte. Zo'n 30% van de bedrijven beschikt over minder dan 5 ha. Een verklaring voor dit vrij hoge percentage is het grote aantal bedrijven met (glas)tuinbouw en intensieve veehouderij. Zo'n 12% van de bedrijven heeft meer dan 50 ha. Rond de gemiddelde bedrijfsgrootte van 85 nge is er sprake van een behoorlijke spreiding (figuur 2.4).

Het spreekt voor zichzelf dat de groeiende groep grotere bedrijven een steeds groter deel van de productie vertegenwoordigt. De bedrijven vanaf 100 nge – 30% van het totale aantal – staan tegenwoordig voor bijna 70% van de productiecapaciteit (figuur 2.5).

De werkgelegenheid in de land- en tuinbouw betreft in de meeste sectoren voornamelijk gezinsarbeid. De relatief hoge kosten van betaalde arbeid vormen een beperking voor bedrijfsvergroting. Niettemin is de inzet van niet-gezinsarbeidskrachten de afgelopen decennia toegenomen, vooral in de glastuinbouw. Het aandeel van werknemers in de totale arbeid is gestegen van ongeveer 15% in 1980 naar ongeveer 30%.

De afname van de werkgelegenheid in de landbouw wordt verder mede

Tabel 2.8

Ontwikkeling van het aantal bedrijven
per type, 1980-2004

	1980	1990	2000	2004
Totaal land- en tuinbouwbedrijven	144.990	124.900	97.480	83.890
w.v.				
Akkerbouwbedrijven	16.730	16.260	13.750	12.630
Opengrondsgroentebedrijven	2.860	2.500	1.460	1.120
Bloembollenbedrijven	2.400	1.750	1.340	1.120
Fruitbedrijven	3.410	2.810	2.210	1.840
Boomkwekerijbedrijven	2.560	2.930	2.810	2.590
Glastuinbouwbedrijven	11.000	10.240	7.910	6.390
Melkveebedrijven	60.040	39.550	26.820	22.280
Varkensbedrijven	9.330	9.200	6.060	4.180
Pluimveebedrijven	2.450	2.140	1.830	1.350
Vleeskalverbedrijven	1.500	1.250	1.280	1.160
Overige bedrijven	32.710	36.270	32.010	29.230

Bron: CBS-Landbouwtelling.

bepaald door het tempo van de beëindiging van bedrijven. De oudere ondernemers – ongeveer 60% is ouder dan 50 jaar – hebben nog maar in ongeveer eenderde van de gevallen een opvolger (Berkhout en van Bruchem, 2005).

De recente afname van het aantal bedrijven heeft behalve met maatregelen in het kader van het mestbeleid (Regeling Beëindiging Veehouderij) ook te maken met de ernstige uitbraken van dierziekten en de nasleep ervan: Varkenspest (1997), MKZ (2001) en Vogelpest (2003). Ook de over het algemeen achterblijvende inkomens in de land- en tuinbouw hebben ertoe bijgedragen dat de laatste jaren relatief veel bedrijven zijn beëindigd.

De land- en tuinbouwbedrijven zijn gemiddeld niet kostendekkend, als althans de normale beloning voor arbeid (CAO-loon) en vermogen (rente) als criterium wordt aangehouden. Een belangrijk aspect is dat men niet alleen werkt met eigen arbeid maar ook met relatief veel eigen vermogen. Dit geldt vooral in de grondgebonden sectoren. Deze hoge solvabiliteit maakt de sector minder kwetsbaar dan wat men op basis van de rentabiliteit zou verwachten.

Spreiding in resultaten

Grotere bedrijven hebben in de regel een lagere kostprijs, maar om daar te komen zijn investeringen nodig die niet op voorhand renderen en soms moeilijk te financieren zijn. Anderzijds laten bedrijven van vergelijkbare omvang grote verschillen zien in kostprijs en resultaat. Figuur 2.6 geeft inzicht in effecten van schaalgrootte en management. Hierin zijn bedrijven van het LEI-Informatienet op basis van hun bedrijfsomvang (nge) ingedeeld in drie groepen: klein, midden en groot. Voor elke groep is de spreiding in het gezinsinkomen uit bedrijf (in euro's per jaar) weergegeven, waarbij het inkomen per bedrijf is gemiddeld over de jaren 2001-2003. De spreiding is weergegeven door een verticale lijn, met daarin nog aanduidingen voor het gemiddelde van de hele groep, en voor het beste, modale en slechtste deel (steeds een derde) van de groep.

Het gemiddelde inkomen is hoger naarmate de bedrijven groter zijn. Dat is een gevolg van een lagere kostprijs per eenheid, en daarmee hogere marge, en doordat er veel eenheden (met die marge) worden verkocht. Binnen de groepen van bedrijven is er een forse spreiding in gezinsinkomens uit bedrijf. Hoe groter de bedrijven, hoe groter de spreiding. Het effect van een iets gunstiger kostprijs is bij grote omvang een groot bedrag aan inkomen, maar een tegenvaller in de productie werkt ook in negatieve zin fors uit. De spreiding mag niet zondermeer worden toegeschreven aan verschillen in management, waarmee ze aan de ondernemers te verwijten zou zijn. Externe factoren en grondsoort kunnen ook een rol spelen, en deze zijn op de korte termijn nauwelijks beïnvloedbaar door de ondernemer. Verder kunnen er bedrijven zijn die een laag inkomen hebben omdat ze fors hebben geleend om een schaalvergroting te financieren. Revenuen ontstaan daarvan wellicht in latere jaren. Gezien de grote spreiding in inkomens lijkt er nationaal gezien minstens zoveel voordeel te behalen uit verbetering van de resultaten bij gegeven bedrijfsomvang, dan door schaalvergroting alleen. Ook omdat dat laatste gepaard gaat met een (financiële) strijd om productierechten en grond, waarbij nog te verdienen inkomen in de landbouw wordt uitbetaald aan uittrekkers.

2.4.2 Biologische land- en tuinbouw

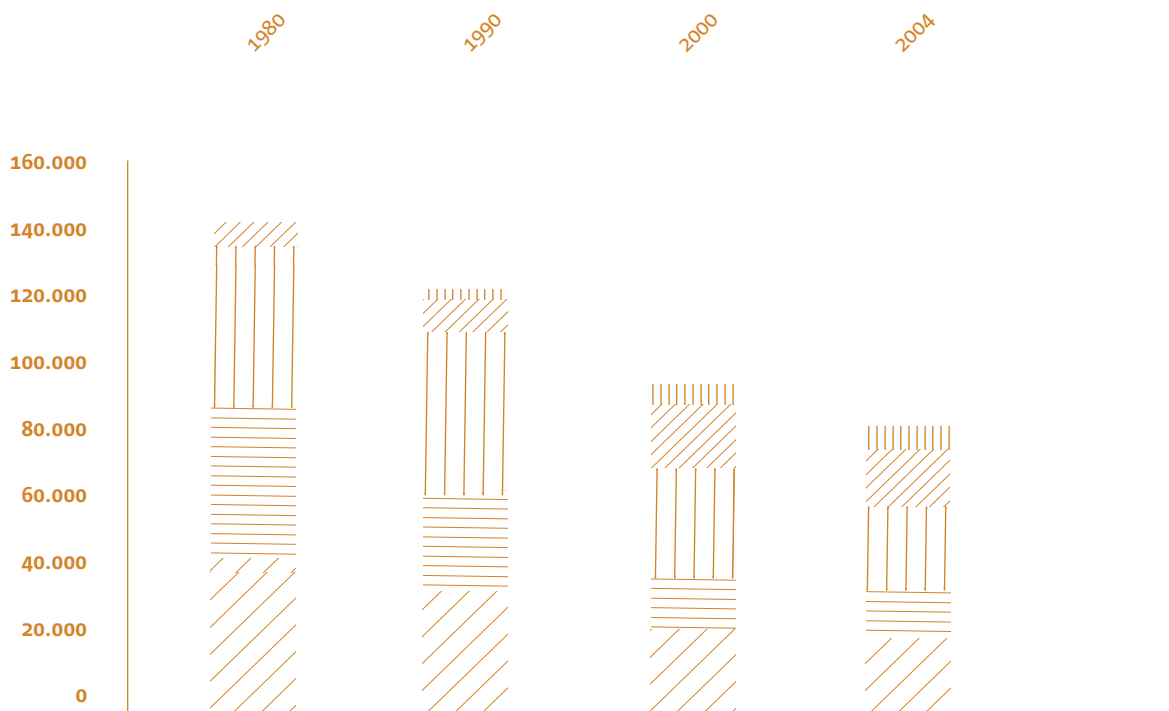
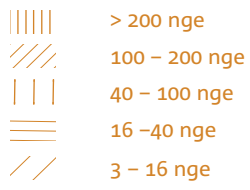
In 2004 waren er bijna 1.400 biologische bedrijven, 50 minder dan in 2003; de uittrekkende biologische bedrijven waren vooral varkensbedrijven. Samen betoelden de biologische landbouwbedrijven een areaal van ruim 48.000 ha. Dit is ongeveer 2,5% van het areaal agrarische cultuurgrond (tabel 2.9).

De gecertificeerde oppervlakten akkerbouw, voedergewassen en grasland stegen in 2004 meer dan 20%, terwijl het tuinbouwareaal afnam. Met een aandeel van 2,5% van het areaal loopt de Nederlandse biologische landbouw achter bij het EU-gemiddelde dat eind 2003 op 3,5% lag.

Figuur 2.4

Aantal bedrijven per nge-klasse, 1980-2004

Bron: CBS.

Tabel 2.9

Biologische land-en tuinbouw, 1999-2004

	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Aantal gecertificeerde bedrijven	936	1.121	1.202	1.233	1.434	1.383
Areaal gecertificeerd (1.000 ha)	27,0	33,0	38,0	42,6	41,9	48,2
Aandeel in areaal cultuurgrond (%)	1,1	1,3	2	2,2	2,2	2,5

Bron: Biologica (2005).

2.4.3 Verbreding

De inkomensvorming van agrarische huishoudens, en daarmee de structuur van de bedrijven, wordt geleidelijk meer divers. Daarbij gaat het onder meer om verbreding (niet-agrarische activiteiten op het eigen bedrijf), verdieping (streven naar een groter deel van de toegevoegde waarde binnen de keten, bijvoorbeeld door bewerking), het verrichten van betaalde arbeid buiten het eigen bedrijf of het beschikbaar stellen van kapitaal, grond of quotum aan anderen.

Bij verbreding gaat het om niet-agrarische activiteiten op het eigen bedrijf, zoals:

- groene en blauwe diensten (landschapsbeheer, natuurbeheer, weidevogelbeheer, ganzenopvang, waterkwaliteitszorg, waterberging, aanleg van wandel- en fietspaden, loonwerk voor natuurorganisaties, enz.);
- agrotourisme en recreatie (kamperen bij de boer, poldersport, logies, verhuur van appartementen, horeca-activiteiten, enz.);
- windenergie en biogas (die dan aan derden worden geleverd);
- zorglandbouw, kinderopvang, enz.;
- verhuur van gebouwen voor niet-agrarische doeleinden.

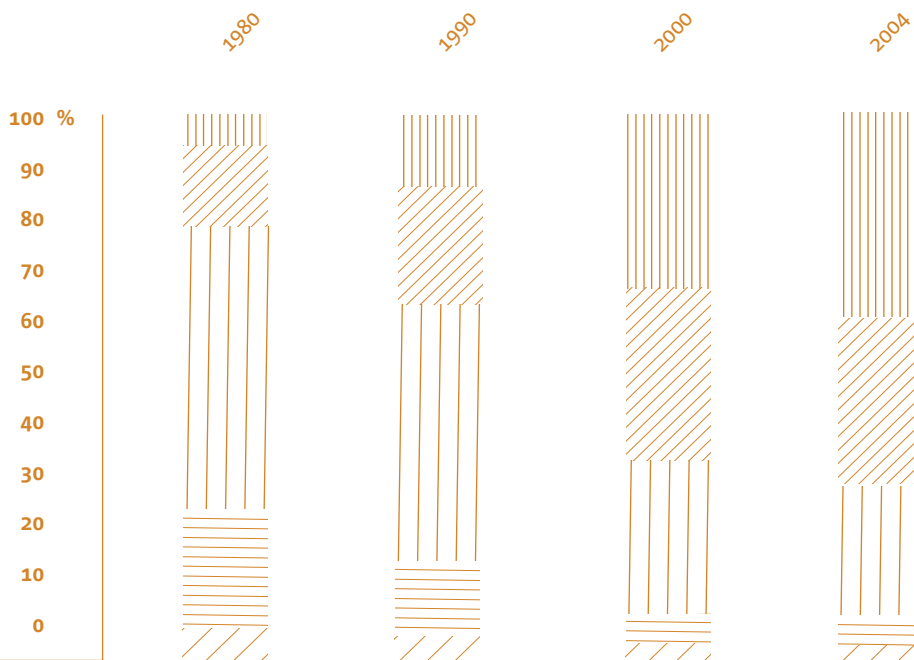
Deze opsomming komt in grote lijnen overeen met de criteria zoals die in de landbouwtelling worden gehanteerd. Sommigen denken bij 'verbreding' ook aan bedrijfsgebonden activiteiten als zelfkazen, zelf sap maken, een boerderijwinkel of verkoop aan huis. Omdat deze activiteiten direct liggen in het verlengde van de primaire functie spreken anderen daarbij liever van 'verdieping' (of 'verlenging').

De groene en blauwe diensten hebben een sterk collectief karakter en worden voor het grootste deel collectief gefinancierd. De rest betreft private diensten, waar overigens wel collectieve middelen aan te pas kunnen

Figuur 2.5

Aandeel in de productiecapaciteit (nge) van de bedrijven per nge-klasse, 1980-2004

Bron: CBS, bewerking LEI.

komen, zoals bij zorgboerderijen en fiscale faciliteiten voor windmolens. Een belangrijk verschil is dat bij collectieve diensten het accent ligt op de factor grond: ze zijn grondgebonden. Private verbreding vergt veelal meer investeringen en arbeid.

Volgens de CBS-landbouwtelling van 2003 hielden ruim 31.000 land- en tuinbouwbedrijven zich bezig met één of meer verbredings- of verdiepingsactiviteiten (tabel 2.10). Dit is 37% van het totaal, variërend van 19% in de glastuinbouw tot 46% in de melkveehouderij. Begrijpelijkerwijs komt het meer voor bij grondgebonden bedrijfstypen. Veel verbredingsactiviteiten zijn sowieso gekoppeld aan grond. En kassencomplexen of intensieve veehouderijbedrijven lijken niet de meest uitnodigende omgeving voor recreatie en dergelijke.

Jongere ondernemers verbreden vaker dan oudere: beneden 40 jaar ging het om 42%, boven 50 jaar om 30 à 35% en boven 65 jaar om 21%. Driekwart van de verbredende bedrijven beperkt zich tot één verbredingsactiviteit. Het gemiddelde aantal is 1,3.

De meest voorkomende activiteit (21.500 bedrijven) is natuurbeheer (tabel 2.11). Hieronder valt ook nestbescherming van weidevogels, waaraan naar schatting zo'n 15.000 bedrijven meedoen, maar wat geen substantiële bijdrage aan het inkomen levert. Agrarisch natuurbeheer komt relatief vaak voor op zowel grotere (melkvee-)bedrijven als op vrij kleine extensieve bedrijven. Voor een deel ging het hierbij om bedrijven die melkquotum verhuurden.

In landen als het Verenigd Koninkrijk, Oostenrijk, Frankrijk en Duitsland zijn de subsidieprogramma's voor agrarisch natuurbeheer breed opgezet, met een lage drempel om mee te doen. Nederland zet veelal in op specifieke maatregelen, gericht op bepaalde vegetaties of diersoorten. Meedoen is dan minder eenvoudig.

Loonwerk is ook een belangrijke verbredingsactiviteit. Vooral op akkerbouwbedrijven komt dat relatief vaak voor. Dit houdt verband met een overcapaciteit van machines en wellicht ook van arbeid – bijvoorbeeld wanneer er een opvolger aanwezig is. Mogelijk speelt ook samenwerking een rol, in de zin dat de ene akkerbouwer het ene soort machine heeft en de andere akkerbouwer een ander soort.

Verkoop aan huis komt vrij frequent voor op akkerbouw- en tuinbouwbedrijven. Daarbij gaat het om de verkoop van aardappelen, groenten, fruit, bloemen, planten en bomen.

Ongeveer 2.500 bedrijven hielden zich in 2003 bezig met agrotourisme en andere vormen van recreatie. Bij een inventarisatie uit 1998 kwam men tot 2.250. De laatste jaren lijkt er dus weinig sprake van groei. Het CBS signaleert zelfs een daling ten opzichte van 1999, maar daarbij kunnen definitiewijzigingen een rol spelen. De indruk uit de praktijk is dat 'kamperen op de boerderij' niet veel groei meer vertoont, maar dat dat nog wel het geval is bij diverse vormen van dagrecreatie, zoals poldersport.

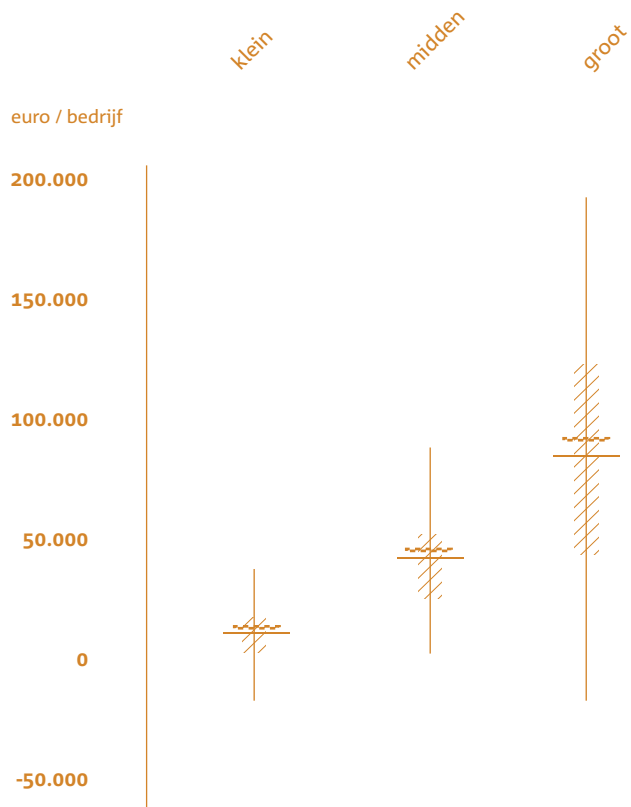
Op zorgboerderijen gaan agrarisch werk en zorg hand in hand. Het aantal zorgboerderijen steeg van 75 in 1998 tot 372 in 2003, met gemiddeld zes

Figuur 2.6

Verschillen in gezinsinkomen uit bedrijf van alle land- en tuinbouwbedrijven naar grootteklasse, gemiddelde van 2001-2003

Bron: LEI.

 bandbreedte modaal
 midden
 gemiddelde

Tabel 2.10

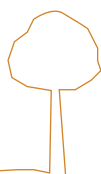
Bedrijven met en zonder verbredingsactiviteiten^{a)} naar type, 2003

Type	Totaal	Zonder verbreding	Met verbreding	% ^{b)}
Akkerbouw	12.610	7.390	5.220	41
Melkvee	22.860	12.410	10.450	46
Overige graasdierbedrijven	20.140	13.900	6.240	31
Intensieve veehouderij	5.920	4.580	1.340	23
Gecombineerd	7.980	4.630	3.350	42
Glastuinbouw/champignons	7.160	5.760	1.400	19
Opengrondstuinbouw	8.830	5.550	3.280	37
Alle bedrijfstypen	85.500	54.220	31.280	37

a) inclusief verwerking en huisverkoop; naar schatting ging het hier, na correctie van dubbeltellingen, om circa 6.000 bedrijven.

b) in procenten van het totale aantal bedrijven

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

Tabel 2.11

Verbredings- en verdiepingsactiviteiten van agrarische bedrijven, 2003

Activiteit	aantal	% ^{a)}
Recreatie	2.540	8
Zorg	370	1
Stalling van goederen	3.830	12
Natuurbeheer	21.550	69
Energieproductie (vnl. windmolens)	490	2
Loonwerk	4.980	16
Verwerking van producten	1.100	4
Huisverkoop van producten	5.380	17

a) bedrijven waarop de activiteit voorkomt in procenten van het aantal bedrijven met verbreding/verdieping

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

zorgvragers per bedrijf. Gelderland telt veruit de meeste zorgboerderijen. Meestal draait het om dagbesteding voor mensen met een hulp- of zorgvraag. Soms is er sprake van een combinatie van verschillende vormen van zorgverlening, bijvoorbeeld woon-/werkplaatsen in combinatie met dagbesteding. De begeleiding wordt op diverse manieren gefinancierd, met sterk uiteenlopende tarieven. Op veel zorgboerderijen is er óók een boerderijwinkel. Zowel door de groei van het aantal windmolens als door de toename van het vermogen per molen, is het totale opgestelde vermogen aan windenergie de laatste jaren sterk gestegen: van ongeveer 300 Megawatt in 1997 tot 900 Megawatt in 2003. Naar schatting is 50 tot 60% van de windmolens in handen van agrariërs.

Economische betekenis

De totale omzet aan verbredings- en verdiepingsactiviteiten ligt in de orde van 500 miljoen euro met een totale bijdrage aan het inkomen van 150 à 200 miljoen euro.

De verbredingsactiviteiten worden geschat op zo'n 290 miljoen euro, circa 1,5% van totale omzet. Hiervan komt meer dan de helft uit loonwerk, dat voor het leeuwendeel wordt verricht door akkerbouwers (vooral ten behoeve van andere akkerbouwers). De verdiensten zouden in de orde van 35% van de omzet kunnen liggen, wat inhoudt dat deze met deze activiteiten ruim 100 miljoen euro inkomen zou worden behaald: zo'n 3,5% van het bedrijfsinkomen van de sector. Per bedrijf met verbredingsactiviteiten zou de inkomensbijdrage ongeveer 4.000 euro bedragen, ongeveer 10% van het gemiddelde bedrijfsinkomen.

Voor de gespecialiseerde melkveebedrijven wordt de omzet aan verdiepingsactiviteiten (verwerking en huisverkoop) geschat op zo'n 75 miljoen euro. De productie van boerenkaas (circa 30 miljoen) vormt hiervan een belangrijk onderdeel. Gezien het feit dat verwerking en huisverkoop ook op andere bedrijfstypen voorkomen, kan de genoemde 75 miljoen met een factor 2 tot 3 worden vermenigvuldigd om aan een nationaal totaal te komen. Het totale bedrag zou dan in de orde van 200 miljoen euro kunnen liggen en de bijdrage aan het inkomen tussen 50 en 100 miljoen euro.

De extra bijdrage aan het inkomen, dat wil zeggen in vergelijking met onverwerkte levering 'aan de fabriek', is waarschijnlijk kleiner.

Motieven en knelpunten

Naar de vraag waarom agrariërs al dan niet actief zijn op het gebied van verbreding is nogal wat onderzoek gedaan (Vogelzang e.a., 2004; Van den Ham e.a., 2001). Redenen om wèl verbredingsactiviteiten aan te bieden:

- een gat in de markt, levert inkomen op;
- de maatschappelijke interesse en waardering voor de groene ruimte en groene diensten;

- het spoort met het streven naar extensivering;
- ontbreken van perspectief om te concurreren op de wereldmarkt;
- uitdaging voor bedrijfsvoering, creativiteit en ondernemerschap.

Redenen om géén verbredingsactiviteiten aan te bieden:

- ondernemer haalt zijn motivatie uit de technische aspecten van het vak;
- het type werk bij verbreding ligt de ondernemer niet zo;
- hoge kosten, o.a. voor melkquota, vereisen intensieve productie en laten weinig ruimte voor verbreding;
- verbreding wordt belemmerd door regelgeving en bestemmingsplannen;
- vergoedingen worden tijdelijk geacht: hachelijk om daar je strategie op af te stemmen;
- de gewenste verbreding past niet op de locatie waar de onderneming zit;
- verbreding past niet bij beleid t.a.v. voedselveiligheid (hygiëne e.d.);
- de noodzakelijke arbeid is niet beschikbaar;
- de extra fysieke of psychosociale belasting (dit geldt in het bijzonder voor oudere ondernemers).

2.4.4 Deeltijdbedrijven

Van de 84.000 land- en tuinbouwbedrijven die in 2004 zijn geteld, werden er ongeveer 62.000 als hoofdberoepsbedrijf uitgeoefend (tabel 2.12).

Ongeveer 6.500 van deze 'hoofdberoepers' hadden nevenactiviteiten; de rest kan worden beschouwd als 'fulltime'-agrariër. Op circa 10.000 bedrijven had de betrokkene dus een ander hoofdberoep. Daarnaast waren er bijna 12.000 zogenaamde rustende agrariërs: ouderen die een beperkte tijd op het bedrijf werken. Het aantal nevenbedrijven is vanaf 2000 ongeveer even sterk gedaald als het totale aantal bedrijven.

De betekenis van de nevenberoepsbedrijven loopt per bedrijfstype sterk uiteen. Van de gespecialiseerde melkveebedrijven werd in 2004 slechts 2% in deeltijd uitgeoefend. Gezien de grote en permanente arbeidsbehoefte van deze bedrijven is dat niet verwonderlijk. Ook in de glastuinbouw zijn nevenbedrijven uitzonderlijk.

Bij zogenaamde 'overige graasdierbedrijven' komt het nevenberoepsbedrijf het meest voor. In 2004 ongeveer bij een kwart van het totale aantal.

Het gaat dan om bedrijven met schapen, jongvee, zoogkoeien enz, waaronder bedrijven die het melkquotum hadden verleasd.

De relatieve daling in nevenbedrijven heeft zich bij alle bedrijfstypen voorgedaan. Het minst bij 'overige graasdierbedrijven' en bij akkerbouwbedrijven. Op akkerbouwbedrijven is de arbeidsbehoefte vaak zodanig dat er in bepaalde seizoenen ruimte is voor nevenactiviteiten, terwijl de inkomensontwikkeling de behoefte aan extra inkomsten heeft doen toenemen. Bij de daling van het aantal nevenberoepsbedrijven kan de toegenomen regelgeving een rol hebben gespeeld. Daarnaast kan de grotere nadruk op verbredingsactiviteiten ertoe geleid hebben dat meer agrariërs binnen hun bedrijf nieuwe inkomstenbronnen hebben ontwikkeld, waarbij het bedrijf als hoofdberoepsbedrijf blijft geregistreerd.

2.4.5 Inkomen buiten bedrijf

De betekenis van het inkomen dat agrariërs en hun partners buiten het bedrijf verdienen is de laatste jaren toegenomen. In 2002 ging het gemiddeld per bedrijf om bijna 8.000 euro, bijna 18% van het totale inkomen. De belangrijkste componenten waren inkomen uit arbeid (5.000 euro) en sociale uitkeringen (3.800 euro). De inkomsten uit vermogen, die ook onder de neveninkomsten vallen, waren in 2002 gemiddeld 1.100 euro negatief vanwege tegenvallende beleggingsresultaten.

Onder de post 'inkomen uit arbeid buiten het bedrijf' vallen presentiegelden, inkomsten uit nevenfuncties van boer en boerin, en berekend loon van eigen arbeid bij zelfbouw. Figuur 2.7 geeft het verloop van deze inkomsten aan voor alle land- en tuinbouwbedrijven. Na 1990 was duidelijk sprake van een stijgende lijn. Inmiddels zijn de inkomsten uit arbeid buiten het bedrijf bijna drie maal zo hoog als rond 1990. Gecorrigeerd voor de intussen opgetreden stijging van de brutolonen is het volume van het werken buiten het eigen bedrijf sinds 1990 met zo'n 80% toegenomen. De belangrijkste oorzaken lijken het feit dat de gemiddelde bedrijfsinkomens de laatste jaren aanzienlijk zijn afgenomen en het verschijnsel dat partners van bedrijfshoofden meer dan voorheen een eigen beroep (blijven) uitoefenen.

Gemiddeld werd in de jaren 2001-2003 bijna 5.000 euro aan inkomen uit arbeid buiten het bedrijf behaald, zo'n 10% van het totale inkomen. Deze inkomsten zijn negatief gecorreleerd met de bedrijfsomvang: op grote bedrijven is minder tijd voor nevenactiviteiten en is ook de behoefte aan neveninkomsten kleiner.

In de tuinbouw zijn de neveninkomsten over het algemeen lager, met uitzondering van fruitteeltbedrijven. Op glastuinbouwbedrijven gaat het de laatste jaren om 2.500 à 3.000 euro: minder dan 4% van het totale inkomen. Op de varkensbedrijven ging het om ruim 6.000 euro. In de jaren 2001-2003 kwam dat overeen met meer dan 80% van het totale inkomen, omdat de bedrijfsinkomens zeer laag waren. Op de akkerbouwbedrijven werd gemiddeld 5.700 euro bijverdiend (13% van het inkomen) en op de melkveebedrijven ongeveer 4.500 euro (9% van het inkomen). Factoren als bedrijfsomvang, arbeidsbehoefte (en de fluctuaties daarin in de loop van het jaar) en hoogte van het bedrijfsinkomen spelen een rol bij deze verschillen.

2.5 Slot

Ondanks het relatief kleine oppervlak heeft Nederland zich ontwikkeld tot een agrarische handelsnatie van formaat. Deze positie is te danken aan de combinatie van zeer gunstige productieomstandigheden, een gunstige ligging, een beperkte binnenlandse afzetmarkt, een intensieve wijze van produceren, een goed opgeleide beroepsbevolking, marktgerichte instituties, een open economie en ook de steun van het Europese markt- en prijsbeleid. Door de concentratie van agrarische industrie is er in veel sectoren sprake van een concurrerende afzetstructuur.

Gezien de bevolkingsdichtheid zou de Nederlandse landbouw zich in

Tabel 2.12

Land- en tuinbouwbedrijven naar
hoofd- en nevenberoep, 2004

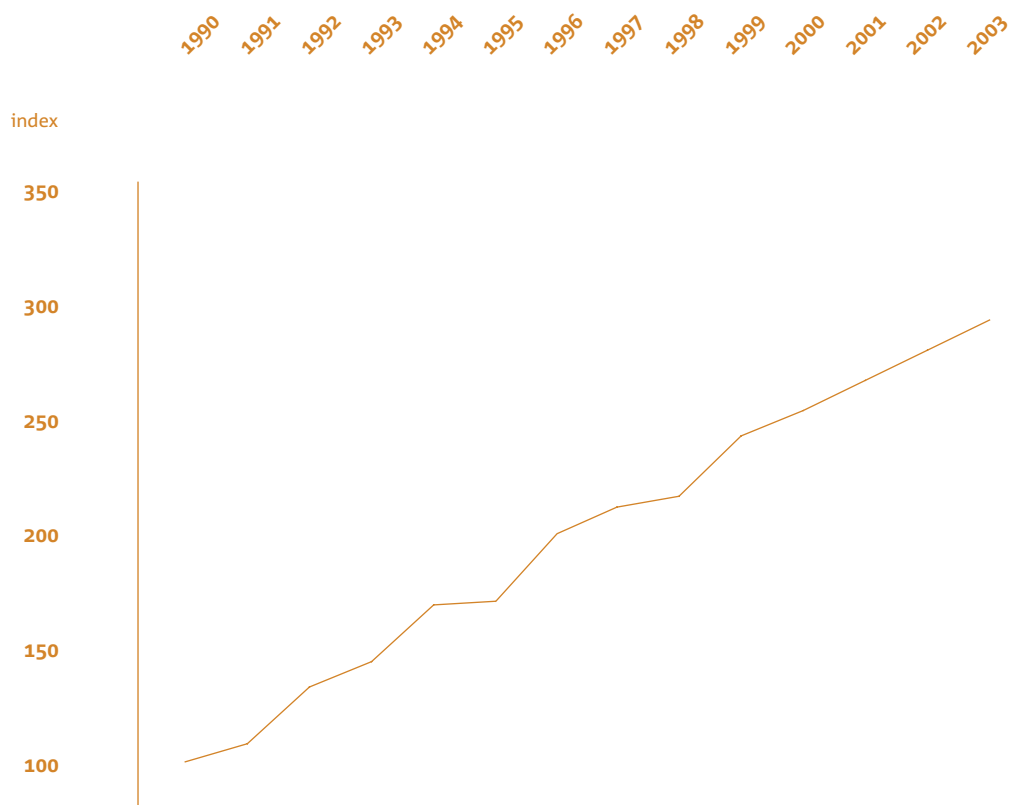
	Alle bedrijven	Hoofdberoepsbedrijven			Nevenberoeps- bedrijven		Rustende agrariërs
		Aantal	Met neven- activiteiten	Idem, in %	Aantal	in % alle bedrijven	
Akerbouwbedrijven	12.634	8.797	1.091	12,4	2.103	16,6	1.734
Overige tuinbouw- bedrijven	8.572	7.092	702	9,9	803	9,4	677
Glastuinbouw- en champignonbedrijven	6.745	6.198	226	3,7	189	2,8	358
Melkveebedrijven	22.280	20.466	1.431	7,0	467	2,1	1.347
Overige graasdier- bedrijven	18.817	7.727	1.436	18,6	4.760	25,3	6.330
Intensieve- veehouderijbedrijven	7.063	5.894	872	14,8	816	11,6	349
Gecombineerde bedrijven	7.783	5.683	773	15,7	1.041	13,4	1.059
Totaal	83.890	61.857	6.531	10,5	10.179	12,1	11.854

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

principe relatief gemakkelijk kunnen verbreden door het aanbieden van agro-toerisme, landschap, producten op de boerderij, enz. Dat dit niet zoveel gebeurt, komt onder andere door de sterke specialisatie van de bedrijven die weer te maken heeft met de hoge kosten van met name grond en arbeid. Over de hele sector gemeten vormen de verdiensten uit verbreding momenteel circa 1,5% van het inkomen. Dit neemt niet weg dat het voor individuele grondgebonden bedrijven een belangrijke bron van inkomsten kan zijn.

Figuur 2.7

Inkomen (index, 1990=100) uit arbeid
buiten bedrijf, 1990-2003
Bron: LEI.

DUURZAAM
PERSPECTIEF
VERGT OOG
VOOR MARKT,
OMGEVING
EN SAMEN-
LEVING

Hoofdstuk 3

Drijvende krachten

3.1 Inleiding

Dit hoofdstuk belicht de drijvende krachten, de factoren, die bepalend zijn voor de ontwikkeling van de land- en tuinbouw en aanverwante bedrijvigheid (het agrocomplex). Er wordt achtereenvolgens ingegaan op de vraag naar agrarische producten (3.2); het internationale handels- en landbouwbeleid (3.3); het voor de landbouw relevante milieubeleid (3.4); de ontwikkelingen in het gebruik van de ruimte (3.5) en de technologische ontwikkelingen en mogelijkheden (3.6).

3.2 De vraag naar agrarische producten

3.2.1 Inleiding

In de afgelopen decennia is het aandeel van voedings- en genotmiddelen in de consumentenbestedingen voortdurend afgenomen van ongeveer 40% rond 1950 tot minder dan 15% op dit moment. Voor een deel komt dat doordat de prijzen van agrarische producten relatief en reëel zijn gedaald. Bovendien kunnen mensen met het stijgen van hun welvaart meer gaan uitgeven aan andere zaken, zoals auto's en vakanties. Wat betreft agrarische producten is vooral de consumptie van bloemen en planten sterk gestegen.

Ook binnen het voedselpakket hebben zich allerlei verschuivingen voorgedaan. Na een toename van de consumptie in de jaren vijftig en zestig (toename welvaart) zijn later gezondheidsoverwegingen een prominente rol gaan spelen (voorkomen welvaartsziekten). Men ging minder vet eten, terwijl ook de consumptie van zetmeelrijke voedingsmiddelen (aardappelen en brood) terug liep. Recent zien we nog maar bij weinig voedingsmiddelen (pluimveevlees, frisdranken) een groei van de consumptie. Zelfs bij producten als groente en fruit lijkt verzadiging op te treden.

Voor een voorspelling voor de komende jaren moeten we kijken naar vraagbepalende factoren als inkomen, bevolkingsomvang, bevolkingsamenstelling en de daarbij behorende levensstijl.

3.2.2 Economische groei en bevolkingsomvang

De vraag naar landbouwproducten wordt sterk bepaald door de ontwikkeling van de economie en de bevolking. De bevolkingsomvang is vooral bepalend voor het volume en het inkomensniveau voor de samenstelling van het pakket. In de afgelopen jaren is het inkomen in Europa gemiddeld met ruim 2% per jaar gestegen. Voor de periode 2004-2014 wordt een sterke en stabiele groei in bijna alle regio's van de wereld verondersteld. In de rijke landen – het OECD-gebied – wordt een groei verwacht van

ongeveer 2,6% per jaar, waarbij Nederland, de EU-14 en Japan wat achterblijven bij de NAFTA-landen.¹

Voor de meeste transitie- en ontwikkelingslanden wordt een aanzienlijk hogere groei verwacht dan voor het OECD-gebied, met name voor China, India en vele andere Aziatische landen, alsmede voor de nieuwe lidstaten van de EU in Midden- en Oost-Europa en voor Afrika (figuur 3.1). Brazilië, de grootste economie in Latijns Amerika, zal gemiddeld zo'n 4% groei per jaar realiseren. Voor Rusland – onderdeel van Overig Europa in de figuur – wordt een vertraging in de groei verwacht tot gemiddeld 2% vanaf 2007. De bevolkingsgroei in de wereld neemt af van 1,3% per jaar in de afgelopen tien jaar tot ongeveer 1% in de komende tien jaar. De groei in ontwikkelingslanden (met name Afrika, overig Azië, India) vertraagt, maar blijft hoger dan die in de OECD-landen (figuur 3.2). Op dit moment woont 75% van wereldbevolking in ontwikkelingslanden en dit aandeel zal de komende periode toenemen.

In ontwikkelingslanden neemt de groei van het inkomen per hoofd over het algemeen toe. Als het gaat om de vraag naar voedsel wordt het effect van die inkomensgroei mondiaal steeds belangrijker dan dat van de bevolkingsgroei. Voor de rijkere landen geldt evenwel dat de inkomenselasticiteit van de vraag naar landbouwproducten over het algemeen gering is: bij een nóg hoger inkomen ontstaat geen extra vraag naar een primaire levensbehoefte als voedsel.

China de afzetmarkt van de toekomst?

De Volksrepubliek China, met een bevolking van 1,3 miljard mensen, kende tussen 1990 en 2003 een gemiddelde economische groei van 8% per jaar.

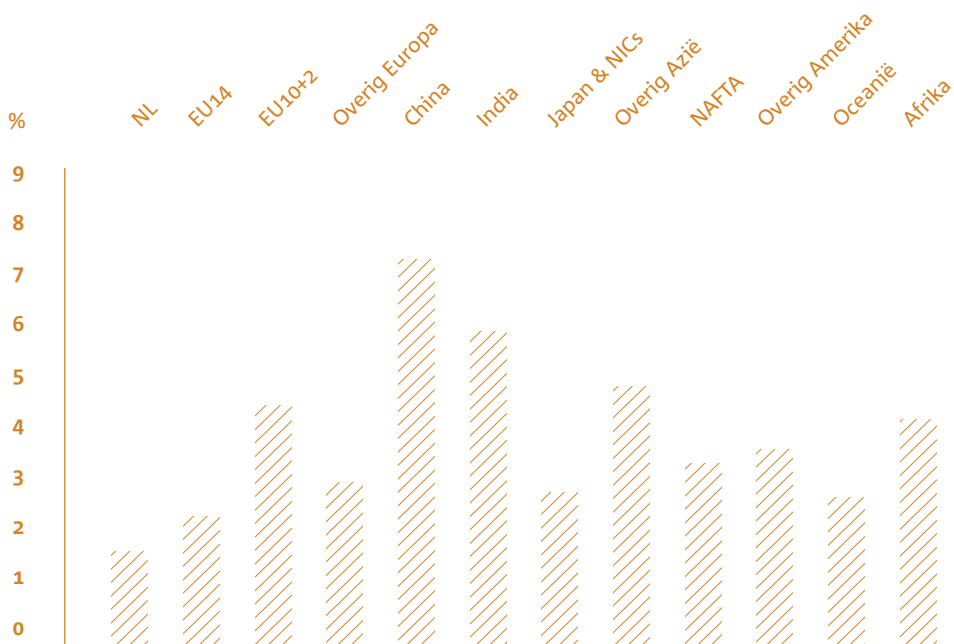
De OECD gaat uit van een blijvende hoge groei van 7 à 8% per jaar tot 2014. Dit levert onder meer een sterk toenemende vraag op naar granen, vooral voedergranen, en oliezaden. Men verwacht dat de in de jaren negentig opgebouwde voorraden in China omstreeks 2005 zullen zijn afgebouwd. Op grond hiervan rekent de OECD met stijgende wereldmarktprijzen in nominale termen. Ook zou China door een bij de consumptie achterblijvende productiegroei een netto-importeur van pluimveevlees kunnen worden. Op zuivelgebied zijn de productie en de consumptie in China nog zeer laag, maar hierin wordt een snelle groei voorzien. Van een succesvolle afronding van de Doha-ronde zullen vooral de niet-agrarische sectoren profijt hebben, zoals arbeidsintensieve industriële bedrijfstakken. Hierdoor zal de vraag naar agrarische producten verder toenemen. Bovendien zal de grotere vraag naar arbeid in industrie en diensten structuurveranderingen in de landbouw bewerkstelligen. Door een gunstige ontwikkeling van de export van industrieproducten ontstaat mogelijk een sterke groei van de invoer van agrarische producten. Toch wordt niet verwacht dat China een forse daling van de zelfvoorziening zal toestaan. Door technologische ontwikkelingen zal het land waarschijnlijk ook in staat zijn op zijn relatief beperkte areaal vruchtbare grond de eigen bevolking in belangrijke

Figuur 3.1

Economische groei in % per jaar, 2004-2015

Bron: OECD.

Noot: EU10+2: de tien recent toegetreden landen plus Roemenië en Bulgarije

mate te blijven voeden. Door een toename van de koopkracht zal de vraag zich daarbij meer richten op veehouderij- en tuinbouwproducten en minder op rijst.

Voor de Nederlandse agribusiness worden kansen gezien voor export en investeringen op het gebied van de tuinbouw en intensieve veehouderij en in mindere mate de zuivel (Van Tongeren en Huang, 2004).

De figuren 3.1 en 3.2 laten zien dat voor Europa een stagnerende bevolking en een gematigde economische groei wordt verwacht. Tot voor kort groeide de bevolking in Europa nog door een geboorteoverschot (geboorte minus sterfte) en door immigratie. De natuurlijke groei is in de meeste EU-15-landen laag, in sommige landen zelfs negatief. Alleen door immigratie blijft de bevolkingsomvang nog toenemen, maar dat blijft beperkt tot nog geen 2% over 20 jaar (tabel 3.1). Vanaf 2020 wordt zelfs een daling voorzien.

In de nieuwe lidstaten van de Unie – in 2005 goed voor 75 miljoen mensen – is de daling van de bevolking nu al ingezet. Lage, soms nu al negatieve geboorteoverschotten gaan in landen als Polen, Letland en Litouwen samen met een netto-emigratie. Dit leidt volgens de VN tot een afname van de bevolkingsomvang in de EU-25 vanaf 2015. De OECD gaat al voor de komende jaren (tot 2014) uit van een lichte daling (-0,07% per jaar) van de bevolkingsomvang in Europa. Alleen Turkije (op z'n vroegst in 2015 EU-lid) zal waarschijnlijk wél sterk groeien.

Al met al is voor de EU-25 voorlopig sprake van stabilisatie in de bevolkingsomvang en uit dien hoofde kunnen geen grote vraagveranderingen worden verwacht.

3.2.3 Demografische ontwikkelingen in de EU

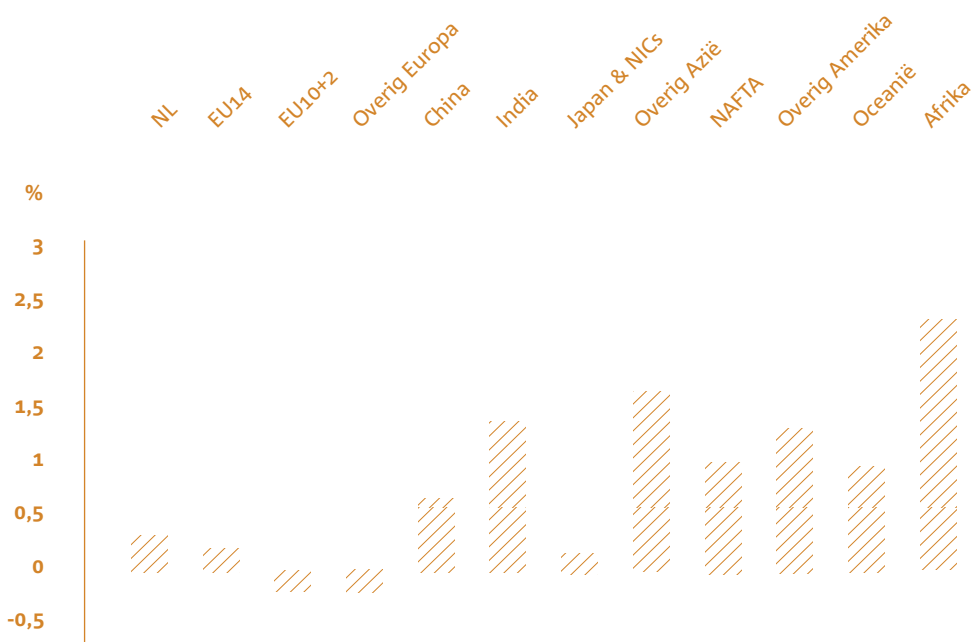
Naast inkomensontwikkeling en bevolkingsomvang zijn de samenstelling en de levensstijl van de bevolking van belang voor de ontwikkeling van de vraag naar landbouw- en voedselproducten.

Immigratie

Immigratie is het komende decennium de belangrijkste bron van bevolkingsgroei in de Unie. Alle landen van de EU-15 zijn netto-immigratielanden geworden, met uitzondering overigens van Nederland: voor het eerst sinds vele decennia hebben in 2004 meer mensen Nederland verlaten dan er naar toe zijn gekomen. Het CBS verwacht dat de emigratie zich de komende jaren op een relatief hoog niveau (ruim 100.000 mensen per jaar) zal handhaven. De immigratie zal voorlopig onder dat niveau blijven. Pas in 2010 zullen beide stromen weer met elkaar in evenwicht komen. Verder zal het aantal geboorten op korte termijn fors dalen. Omdat de gemiddelde leeftijd blijft stijgen, zal de bevolkingsomvang in Nederland niettemin geleidelijk blijven toenemen tot 17 miljoen mensen in 2035. Door de blijvende toestroom van immigranten zal de demografische structuur van Europa verder veranderen, met meer multiculturele kenmerken.

Figuur 3.2

Bevolkingsgroei (in % per jaar) in de wereld,
2004-2015
Bron: OECD.

Tabel 3.1

Bevolking (mln.) van EU-15, EU-25 en EU-28 en enkele EU-landen, 1975-2025

	1975	2005	2025
EU-15	349	377	384
EU-25	418	452	454
EU-28 ¹⁾	489	551	575
Duitsland	79	82	82
Frankrijk	53	59	64
Italië	55	57	53
Polen	34	39	37
Spanje	36	41	40
Turkije	41	68	89
Verenigd Koninkrijk	55	59	63

1) EU-28 = EU-25 plus Bulgarije, Roemenië en Turkije.

Bron: Verenigde Naties.

Voor de vraag naar voedsel betekent dit een grotere behoefte aan producten die in de landen van herkomst veel gegeten worden.

Vergrijzing

Een andere belangrijke demografische factor is de vergrijzing: in de EU-15 is 16% van de bevolking ouder dan 65 jaar. In alle landen neemt het percentage 65-plussers toe. In Nederland bijvoorbeeld met 4,5 procentpunt (tabel 3.2). Voedingstechnisch gesproken verbruiken ouderen minder calorieën.

Dat zou betekenen dat de gevraagde hoeveelheid voedsel in de EU zal afnemen. Een krimpende markt leidt vaak tot een verhevigde concurrentie en dat kan druk zetten op de prijs. Daar staat tegenover dat ouderen meer vrije tijd hebben en meer mogelijkheden om buitenshuis te eten. Niet alleen omdat de komende generatie bejaarden redelijk kapitaalkrchtig is, maar ook omdat ouderen minder hoeven te investeren in gezin, huis en duurzame consumptiegoederen. Dit kan al met al een stijgend effect op de omzetten teweegbrengen, omdat hierbij meer schakels in de keten zijn

Tabel 3.2

Demografische ontwikkelingen in Nederland
en enkele andere EU-landen, 2005-2020

	Aandeel 65 plussers (%)		Aandeel 1 persoons- huishoudens (%)		Aandeel huishoudens met kinderen (%)	
	2005	2020	2005	2020	2005	2020
Nederland	13,9	18,4	14,0	17,1	29,4	26,5
Duitsland	18,5	21,4	16,8	19,0	25,6	22,4
Frankrijk	16,4	19,6	14,1	16,8	29,5	26,5
Italië	19,5	23,6	9,5	11,3	32,6	27,9
Oostenrijk	16,2	20,1	13,0	15,3	29,1	26,2
Zweden	17,3	21,5	20,1	21,6	27,4	25,3
Verenigd Koninkrijk	15,7	18,9	14,3	17,0	29,6	26,2

Bron: Eurostat.

betrokken (verandering van afzetkanalen).

Jongeren houden er een andere levensstijl op na: ze zijn wispelturiger in hun aankoopgedrag en nuttigen bijvoorbeeld meer ‘tussendoor’-producten. Het is niet ondenkbaar dat de ‘ontgroening’ een druk zet op bijvoorbeeld de frisdrankenmarkt en de markt voor tussendoortjes. Ouderen hebben over het algemeen een stabiel consumptiepatroon. In die zin kan het consumptiegedrag van de huidige 50-plussers een goede leidraad vormen voor het te verwachten consumptiepatroon van de 65-plussers van de toekomst.

Participatie werkende vrouwen

In de loop der jaren is het percentage werkende vrouwen sterk gestegen. Dit leidt tot meer koopkracht en een grotere vraag naar gemakvoeding en/of kant-en-klaar maaltijden. De verwachting is overigens dat het percentage werkende vrouwen nog maar weinig zal toenemen (Eurostat, baseline projecties) en dat deze factor weinig verandering zal geven in de vraag naar voedsel.

Individualisering

Onze samenleving individualiseert. Dat uit zich onder andere in het koopgedrag, waarin mensen zich van anderen willen onderscheiden. Hierdoor kunnen zogenaamde mini-segmenten ontstaan. Niet alleen voor producten, maar ook voor verkooppunten met een speciaal imago. De individualisering uit zich ook in het kleiner worden van het gemiddelde huishouden, mede veroorzaakt door een toename van het aantal eenpersoons-huishoudens (tabel 3.2). Deze ontwikkeling geeft waarschijnlijk een toenemende vraag naar meer diversiteit om zich te kunnen onderscheiden en naar kleinere verpakkingen.

Gezinnen met kinderen

De geschetste ontwikkelingen betekenen dat het aandeel van gezinnen met kinderen in de totale vraag af zal nemen. Het is bekend dat kinderen – al of niet onder invloed van televisiecommercials – een belangrijke rol spelen bij de aankoopbeslissingen van gezinshuishoudens, vooral natuurlijk bij kindgerelateerde producten als koekjes, snoep, ijscó's en hamburgers. Daarbij blijken tweeverdieners en alleenstaande ouders sneller aan de kinderwensen toe te geven dan ouders van meer traditionele gezinnen. De inschatting is dat juist het aantal 'traditionele' gezinnen relatief zal afnemen. Dat zou dus een nog grotere invloed van kinderen op het consumptiepatroon betekenen.

Sociologische en psychologische aspecten

De smaak- en preferentiestructuur van consumenten wordt bepaald door een veelheid van onderling gerelateerde sociale en psychologische factoren, waarvoor we onder meer containerbegrippen hanteren als gewoonten, attitudes, waarden en normen en leefstijl. Deze zijn moeilijker te meten dan leeftijd of geslacht (hoewel ze daar weer wel mee samenhangen) maar kunnen wel van grote invloed zijn op de ontwikkeling van de vraag naar bepaalde voedingsmiddelen of sierteeltproducten. Zo hangen de beschreven veranderingen in gezinssituaties samen met het minder tijd nemen voor koken waardoor er bijvoorbeeld meer kippenvlees en kant-en-klaar maaltijden worden verkocht. Aan de andere kant is sprake van een opnieuw beleven van voedsel in relatie tot voedselproductie dat zich uit in de slowfood-beweging, interesse in regionale, biologische en diervriendelijk geproduceerde producten. De kennismaking met andere culturen (vakanties) droeg bij aan een geleidelijke vervanging van aardappelen in het menu door rijst, pasta en pizza's. En de consumptie van brood kreeg te lijden onder de opkomst van snacks en andere tussendoortjes.

Gezondheid

Een aparte sociaal-psychologische trend is de toegenomen aandacht voor gezondheid, die weer samenhangt met bijvoorbeeld welvaart en vergrijzing. Deze trend leidt mogelijk tot een grotere vraag naar producten die op meer natuurlijke wijze zijn geproduceerd, verse producten, dieetproducten, producten met minder vet en/of suiker, koffie zonder cafeïne, alcoholvrije dranken, en andere producten met al dan niet onderbouwde gezondheidsclaims.

Kennis

De opleidingsgraad in de westerse landen gaat nog steeds omhoog. Naar verwachting zal een meerderheid van de Nederlandse kostwinners rond 2010 een universitaire of hogere beroepsopleiding hebben genoten. Een hogere opleidingsgraad leidt er in het algemeen toe dat de consument sneller en beter informatie opneemt en verwerkt. Dit kan leiden tot een kritischer en bewuster consumentengedrag. De opkomst van nieuwe media zoals internet kan dit proces extra versterken.

3.2.4 Conclusies

De komende periode wordt een voortgaande economische groei in bijna alle regio's van de wereld verwacht. Voor de meeste transitie- en ontwikkelingslanden zal die aanzienlijk hoger zijn dan voor de EU-15, de Verenigde Staten en Japan, met name voor Brazilië, China, India en voor de nieuwe lidstaten van de EU.

De bevolkingsgroei in de wereld neemt af tot ongeveer 1% per jaar in de komende tien jaar. Zo'n 75% van wereldbevolking woont in ontwikkelingslanden en dit aandeel zal verder toenemen. De mondiale vraag naar voedsel wordt steeds meer bepaald door de ontwikkeling van het inkomen per hoofd dan door de bevolkingsgroei. Voor de rijkere landen geldt dat een nóg hoger inkomen niet leidt tot een extra vraag naar voedsel. Hoewel China de invoer van agrarische producten vermoedelijk zal opvoeren, wordt verwacht dat dit land de eigen bevolking in belangrijke mate zal kunnen blijven voeden. Voor Nederland worden kansen gezien voor export en investeringen op het gebied van de tuinbouw en intensieve veehouderij en in mindere mate de zuivel.

Naar verwachting nemen de inkomens in Europa de komende jaren licht toe bij een redelijk stabiele bevolkingsomvang. Qua demografische samenstelling en leefwijze zijn belangrijke veranderingen te verwachten: meer immigranten, vergrijzing, meer werkende vrouwen, meer een-persoonshuishoudens en een afnemend kindertal.

In samenhang met het welvaartsniveau en de voortgaande individualisering belooft de vraag naar landbouwproducten diverser te worden. Enerzijds door de toenemende immigratie en kennis van andere culturen en nieuwe mogelijkheden, en anderzijds door de toenemende behoefte aan variatie, beleving, gemak, gezondheid, kwaliteit en imago.

3.3 Handelsbeleid en landbouwbeleid

3.3.1 Inleiding

De Nederlandse landbouw en agribusiness (het 'agrocomplex') staat onder sterke invloed van internationale beleidsontwikkelingen. Het grote aandeel van de export en de afhankelijkheid van de import van grondstoffen en producten, geven dat al aan (zie 2.2). De meeste agrosectoren produceren overwegend voor buitenlandse markten en van die export blijft ongeveer 80% binnen de EU. De recente en toekomstige uitbreidingen van de EU vergroten die interne markt en bieden dus ook kansen voor verdere export-groei binnen Europa.

Daarnaast mogen de markten buiten Europa niet uit het oog worden verloren. Al was het alleen al omdat daar de bevolking en de koopkracht het meeste zullen stijgen. De toegang tot die markten wordt echter in belangrijke mate bepaald door handelspolitieke instrumenten: invoertarieven, non-tarifaire invoerregels en exportsubsidies. Sinds 1994 worden over deze handelspolitieke instrumenten multilaterale afspraken gemaakt in GATT/WTO-verband.² Deze afspraken hebben belangrijke consequenties voor de wijze waarop de EU haar beschermende landbouwbeleid moet hervormen. In deze paragraaf gaan we in op de implicaties van de WTO-afspraken en de hervormingen van het Europese landbouwbeleid voor de agrosector.

3.3.2 WTO en andere internationale afspraken

Tijdens de Uruguay-ronde van 1994 werd de landbouw een belangrijk thema in de GATT-besprekingen. Er kwam meer aan de orde – onder meer het dienstenverkeer – maar uiteindelijk bleken vooral de landbouwonderhandelingen cruciaal voor het welslagen van de hele ronde. De EU en andere landen met een 'beschermend' landbouwbeleid lagen daarbij onder vuur van de VS en een groep landen met grote agrarische exportbelangen (de zogenaamde Cairns-groep met onder andere Argentinië, Australië, Brazilië en Nieuw-Zeeland). Het pijnpunt was dat de EU met zijn sterk beschermende landbouwbeleid overschotten produceerde die tegen lage prijzen (met exportsubsidies) op de wereldmarkt werden afgezet. Overigens kwamen ook de handelsversturende maatregelen van andere landen, zoals de VS (katoen) en Japan (rijst) aan de orde. Uiteindelijk werd een aantal afspraken gemaakt, waaronder:

- Verlaging van invoerheffingen met gemiddeld 36%. Dat mochten alleen nog maar vaste tarieven zijn. (De EU hanteerde variabele heffingen om zo de interne markt geheel af te kunnen schermen van schommelingen in de wereldmarktprijzen);
- Een verplichte minimale invoer van 5% van de interne consumptie;
- Vermindering van de exportsteun, zowel qua hoeveelheid (-21%) als qua subsidiebudget (-36%);
- Minder interne steun (via de AMS-formule) en wel met name minder productgebonden, handelsversturende steun (in de zogenaamde gele of amber box).³

Deze afspraken zijn tussen 1995 en 2000 geïmplementeerd. Samen met eerdere aanpassingen van het Europese landbouwbeleid – zoals de melk-quotering van 1984 – hebben ze ertoe geleid dat het EU-aandeel op de wereldmarkten van onder meer graan, rundvlees en een aantal zuivel-producten is gedaald. De groei van de Europese landbouwproductie is afgeremd tot amper één procent per jaar in de periode 1995-2003 en ook het agrarische aandeel in de totale in- en uitvoer van goederen nam af. (Kuyvenhoven en Stolwijk, in Meester et al., 2005: 165).

Verwachtingen van de Doha-ronde

In Uruguay is afgesproken dat na de implementatieperiode meteen zou worden onderhandeld over verdere liberalisatie. Met de start van de Doha-ronde in november 2001 is daarmee een begin gemaakt. Deze besprekingen blijken zeer complex. Het gaat om veel uiteenlopende onderwerpen en het aantal deelnemende landen is gegroeid tot ongeveer 150. Bovendien zijn meer landen zich groepsgewijs gaan opstellen, zoals de 'opkomende' landen (de G20 met onder meer China, Brazilië en India) en de kleine ontwikkelingslanden (G90). Hierdoor is de regie niet langer in handen van de VS en de EU. Eind 2005 hoopt men in Hongkong tot afspraken voor een afronding in 2006 te komen.

Op het gebied van de landbouw gaat het opnieuw vooral om exportsteun, interne steun en markttoegang. Qua exportsteun lijkt aangestuurd te worden op volledige afbouw. De EU heeft hiervoor in 2004 al voorstellen gedaan, zij het onder de uitdrukkelijke voorwaarde dat de VS ook afstand doen van hun exportkredietprogramma's. Ook de interne steun lijkt verregaand verminderd te moeten worden, althans voor zover die handelsverstoring is. De EU gaat er daarbij vanuit dat haar in 2003 geïntroduceerde bedrijfstoelagen niet marktverstoring zijn (zie par. 3.3.3). Voorts zal de markttoegang worden vergroot door onder meer een verdere afbouw van de invoertarieven. De mate van tariefvermindering (tempo en tijdvak) zal mede afhankelijk zijn van de afspraken over niet-agrarische producten.

Handelsliberalisatie: wordt Brazilië de grote winnaar?

De economische effecten van verdere handelsliberalisatie op agrarisch gebied worden doorgaans positief ingeschat (Francois et al., 2003). Als de OECD-landen overheidssteun en invoertarieven totaal zouden afschaffen zou de mondiale welvaart toenemen met bedragen tussen de 60 en 130 miljard dollar per jaar. Zowel ontwikkelde als ontwikkelingslanden zouden daarvan profiteren, rijke landen meer dan arme. De Wereldbank heeft ook gekeken hoe zo'n volledige liberalisatie zou uitpakken voor de plattelandsbevolking in de diverse landen. Een land dat extra veel profijt zou kunnen hebben van het slagen van de Doha-ronde bleek Brazilië.

Brazilië laat de laatste jaren op verschillende exportmarkten (pluimveevlees, rundvlees, suiker, soja) een snelle groei zien en heeft de mogelijkheid om nog aanzienlijke oppervlakten in cultuur te brengen. De agrari-

sche uitvoer van het land is met ruim 24 miljard dollar (2003) al groter dan bijvoorbeeld van Australië. Verdere groei lijkt mogelijk op het gebied van suiker en soja. Brazilië's belangrijkste exportmarkten zijn de EU, de VS en in toenemende mate Azië (China). De groei van de rundvleesproductie zal vooral geabsorbeerd worden door de binnenlandse markt (180 miljoen mensen). Door de sterke binnenlandse consumptiegroei zal ook de pluimveesector netto minder gaan exporteren, maar de uitvoer naar de EU zal niettemin blijven toenemen.

Andere voorwaarden aan handel

Bij handelsliberalisatie is ook van belang welke voorwaarden landen aan elkaar kunnen stellen, bijvoorbeeld op het gebied van voedselveiligheid en dier- en plantenziekten. In dat kader is de zogenaamde SPS-overeenkomst⁴ gesloten. Kern hiervan is dat handelsbeperkingen op objectieve wetenschappelijke beginselen moeten berusten en dat er naar internationale harmonisatie van de regels op dit gebied moet worden gestreefd. Hierbij wordt een belangrijke rol toebedeeld aan de zogenaamde standard setting bodies als de Codex Alimentarius (Codex) voor de bescherming van de volksgezondheid, de International Plant Protection Convention (IPPC) voor producten van plantaardige oorsprong en de Office International des Epizooties (OIE) voor producten van dierlijke oorsprong (Meester et al., 2005).

Voor de bestrijding van besmettelijke dierziekten (zoals de recente uitbraak van 'Vogelpest' in Azië) gelden afspraken in het kader van de OIE. Landen die daaraan niet voldoen, zouden geen dierlijke producten mogen exporteren. Probleem is echter dat deze overeenkomst niet bindend is, zodat sommige landen aanvullende veterinaire eisen kunnen stellen. Zo ondervond de Nederlandse zuivelsector na de MKZ-uitbraak in 2001 nog lange tijd hinder bij zijn export, terwijl aan de OIE-afspraken al lang was voldaan.

Van belang is dat in WTO-verband wordt voorzien in een bindende geschillenbeslechting (Dispute Settlement Understanding), met, indien nodig, een panel- en beroepsprocedure. Uitspraken in dit kader kunnen vergaande gevolgen hebben. In 2005 speelde dat voor het Europese suikerbeleid en werd de EU gemaand de invoer van 'hormoonvlees' vanuit de Verenigde Staten toe te laten.

Consumer concerns

Bij WTO-onderhandelingen kunnen ook zogenaamde 'non trade issues' of 'consumer concerns' aan de orde komen, zoals regels ten aanzien van arbeidsomstandigheden, milieu en dierenwelzijn. De EU heeft dit onderwerp als zodanig wel ingebracht, maar betwijfeld moet worden of dit gaat leiden tot concrete afspraken: veel landen zien dergelijke regels als een poging tot (oneigenlijke) marktbescherming. Voor de EU is het een mogelijkheid om het 'Europese landbouwmodel' (relatief kleinschalig ten

opzichte van grote exporteurs) overeind te houden en maatschappelijke voorwaarden (zoals duurzaamheid) te realiseren. In dit kader zou de WTO de Verenigde Naties kunnen vragen om VN-afspraken in het kader van bijvoorbeeld de UNEP (milieu) en de ILO (arbeid) nader uit te werken. Een probleem hierbij is dat niet alle WTO-leden bedoelde afspraken hebben erkend en geratificeerd.

Handelspreferenties door de EU

Naast de multilaterale handelsafspraken in GATT/WTO-verband heeft de EU verschillende handelsafspraken met afzonderlijke (groepen van) landen. Veelal is daarbij sprake van bijzondere voordelen (preferenties) voor de betreffende landen wat betreft hun uitvoer naar de EU-markt. Zo is er de Conventie van Lomé met een 75-tal ACP-landen (in Afrika, het Caribische gebied en de Stille Oceaan) en bestaan er afspraken met een aantal Balkan-landen en met landen rond de Middellandse Zee. Ook zijn enkele jaren terug preferenties gegeven aan de 49 armste ontwikkelingslanden in het kader van het Everything-But-Arms initiatief (EBA). Deze preferenties betreffen vooral suiker, rundvlees en enkele tuinbouwproducten, waaronder tomaten. Zo wordt de invoer van snijbloemen uit Kenia en Colombia vrijgesteld van invoerrechten en krijgen de EBA-landen vanaf 2009 vrije toegang tot de Europese suikermarkt. Dit kan volgens de Europese Commissie tot aanzienlijke groei van de suikerinvoer leiden. In dat kader heeft de Commissie in juni 2005 een ingrijpende aanpassing van het suikerbeleid voorgesteld om de sector alvast wat concurrerender te maken.

De handelspreferenties waren deels het gevolg van de uitbreidingen van de EU. Zo kreeg Nieuw-Zeeland bij de toetreding van het Verenigd Koninkrijk de ruimte om ruim 100.000 ton boter te blijven exporteren naar Europa, en ook bij de toetreding van de tien Midden- en Oost-Europese landen in 2004 nam de EU bepaalde oude afspraken over.

In de toekomst zal de betekenis van de preferenties geleidelijk verminderen omdat de invoerbelemmeringen van de EU (tarieven) sowieso worden verlaagd als gevolg van nieuwe WTO-afspraken. Om die reden zijn lang niet alle ontwikkelingslanden blij met een snelle liberalisering. De discussies over suiker getuigen hiervan. Bovendien zal een aantal landen met preferenties (zoals enkele Balkanlanden voor rundvlees en suiker) in de toekomst mogelijk zelf deel uit gaan maken van de EU. Op dat moment vervalt de 'eenzijdigheid' van de preferentie.

3.3.3 EU-landbouwbeleid

Vergroting van de Europese markt

De voortdurende uitbreiding van de EG van de oorspronkelijke zes lidstaten naar de EU van de 30+ (in 2015?) betekent dat de interne markt binnen enkele decennia ruim verdubbeld zal zijn. Hoewel de laatste toetreders gemiddeld (veel) minder welvarend (zullen) zijn en geografisch op grotere afstand liggen, is het effect van deze marktvergrotingen voor de Nederlandse economie en de agrarische sector onbetwistbaar groot. Zo is de

Tabel 3.3

EU-besluiten en wereldmarktprijzen

Product	Prijsverlaging MacSharry (1993-1996)	Prijsverlaging Agenda 2000 (2000-2002)	Prijsverlaging Mid Term Review (2004-2007)	EU-prijs 2004 (euro per ton)	Wereld- marktprijs (euro per ton)
Tarwe	30%	15%	0	100	100 ^{d)}
Rundvlees	15%	20%	0	1.560 ^{b)}	1.500- 2.000 ^{e)}
Boter	0	0	25%	2.464 per 1/7/2007 ^{c)}	1.400 ^{d)}
Mager melkpoeder			15%	1.747 per 1/7/2006 ^{c)}	1.700 ^{d)}
Suiker	0	0	33% ^{a)}	632; 421 in 2007/2008	250 ^{f)}

a) voorstel d.d. juli 2004 leidt tot verlaging van de huidige interventieprijs van 632 naar 421 euro per ton witte suiker in 2007/2008; de marktprijs in de EU ligt nog op ruim 700 euro;

b) interventieprijs; basisprijs in EU verordening is 2.224 euro; de Europese marktprijs in 2004 lag op ca. 2.800 euro per ton karkas;

c) interventieprijs vastgesteld bij besluiten 2003;

d) verwachtingen van de Europese Cie en OECD luiden in dollars; in euro afhankelijk van koersverhouding (momenteel euro/dollar ongeveer 1,3/1);

e) FAO; Annual Averages, Beef (Australian, cow beef, boneless, cif, USA) Year 2003 US\$/ton 2,110;

f) de gemiddelde exportprijs van witte EU-suiker is 223 euro per ton in 2002/03 en 280 euro in 2001/02.

export naar het Verenigd Koninkrijk (1973), Griekenland (1981), Spanje (1986), Zweden en Oostenrijk (1995) na hun toetreding sterk gegroeid, en ook naar de nieuwe toetreders Polen en Hongarije is de handel al snel toegenomen. Van de genoemde landen ontpopte alleen Spanje zich als een geduchte concurrent, vooral voor tuinbouwproducten en varkensvlees. Van de in 2004 toegetreden tien lidstaten wordt vooralsnog alleen concurrentie verwacht op het gebied van plantaardige producten (opengronds-groenten, champignons en mogelijk zetmeelaardappelen). De graanoogst in de EU-25 was in 2004 zo uitbundig dat er een fors Europees overschot ontstond in met name de nieuwe landen. Op veehouderijgebied blijft de concurrentiekracht van de nieuwe lidstaten voorlopig bescheiden, met name omdat die sectoren meer investeringen vergen in productie, verwerking en afzet. De meeste concurrentie wordt verwacht voor pluimveevlees. In het eerste jaar na toetreding steeg het inkomen in de landbouw in de meeste nieuwe EU-landen zeer sterk. Dit als gecombineerd gevolg van hogere prijzen, de nieuwe EU-toeslagen en een grotere oogst na de droogte van 2003. Mogelijk geeft dit een extra impuls tot investeringen en uitbreiding van de productie. De nieuwe landen hebben het voordeel van ruim beschikbare, relatief goedkope arbeid (de werkloosheid op het platteland is vaak erg hoog) en van goedkope grond. Maar ze missen vooralsnog een efficiënte infrastructuur (kennis, toelevering, afzet, verwerking), en de productieniveaus per hectare en per dier zijn nog laag. In veel landen zijn de bedrijven inefficiënt. Ze zijn vaak te klein (Polen) of ze zijn juist – als erfenis van de oude, centraal geleide economie – te groot met achterstanden in investeringen en tekortkomingen in het management.

Aanpassing markt- en prijsbeleid

Mede onder druk van GATT/WTO is het Europese landbouwbeleid de laatste jaren sterk hervormd en dat proces zal zich voortzetten. Om te beginnen betreft het een verlaging van de garantieprijzen voor granen, rundvlees, zuivel en naar verwachting ook suiker (tabel 3.3). In Nederland beslaan deze producten (als je grasland en voedergewassen meerekent) ruim 80% van het landbouwareaal. In andere landen – met minder tuinbouw en vrije akkerbouwteelten – ligt dat aandeel veelal nog hoger. In economische zin ligt het aandeel van de 'hervormingsproducten' in Nederland veel lager: ongeveer 30% van de productiewaarde van de land- en tuinbouw. Dit omdat de tuinbouw-, varkens- en pluimveesectoren in Nederland relatief groot zijn. In andere EU-lidstaten ligt dit aandeel veelal boven de 50%. Aangetekend moet worden dat de aanpassing van het graanbeleid de intensieve veehouderij in Nederland relatief sterk heeft beïnvloed. Nederland had het voordeel van het 'gat van Rotterdam' ofwel de aanvoer van goedkope (en tariefvrije) veevoedergrondstoffen. Nu de Europese graanprijzen al een aantal jaren dichtbij de wereldmarktprijzen liggen is dit relatieve voordeel goeddeels verdwenen.

De verhouding tussen de huidige Europese prijzen en de wereldmarktprijzen verschilt sterk per product. Voor granen is de EU al nagenoeg concurre-

rend. Dat betekent dat export door de bank genomen zonder restituties mogelijk lijkt. Voor rundvlees zijn de interne EU-prijzen vooralsnog hoger dan de wereldmarktprijs. Gezien de kwaliteitsverschillen is een precieze vergelijking moeilijk. Overigens daalt de EU-zelfvoorziening voor rundvlees onder 100%. Dit komt door de afname van de melkveestapel (melkquotering). De afschaffing (ontkoppeling) van de rundvleespremies kan een verdere productieverlaging tot gevolg hebben. De interne boterprijs is voorlopig nog te hoog om zonder restituties te kunnen exporteren; voor magere melkpoeder is het verschil kleiner. Voor suiker zorgt de voorgestelde prijsdaling bij lange na nog niet tot een overbrugging van het verschil met de wereldmarkt. De EU staat daarbij, gezien de druk van veel derde landen, voor de keuze tussen een verdergaande prijsdaling dan wel vermindering van de productie. Hierbij spelen de belangen mee van de invoer uit ontwikkelingslanden (EBA, ACP) en de Balkan en de regeling voor iso-glucose (een suikervervangend product op basis van granen).

Het voorgaande geeft aan dat de EU met het aanpassen van de prijzen nog niet voor alle producten het einddoel van volledige liberalisatie heeft bereikt. Tot zo lang zullen regelingen voor productiebeperking (zuivel, suiker) nodig blijven.

Toeslagen

Om de verlaging van de garantieprijsen te compenseren worden inkomens-toeslagen gegeven. Tot de besluiten van de Mid Term Review (2003) waren deze gekoppeld aan de hoeveelheid geteelde gewassen en gehouden dieren. Door deze koppeling vormden ze de facto toch een premie op produceren. Mede onder druk van de WTO worden ze daarom alsnog 'ontkoppeld', zij het voor sommige producten (zetmeel, vlees) niet volledig. De toeslagen gaan voor veel bedrijven in de rundveehouderij en de akkerbouw een groot deel van het inkomen omvatten – veelal meer dan de helft – en zijn dus van betekenis voor de continuïteit van deze bedrijven.

Voor de toekenning van de toeslagen wordt in Nederland vooralsnog uitgegaan van individuele historische rechten, dus op basis van de productieomvang in het verleden. Producenten die vroeger veel prijssteun kregen, krijgen nu dus een grote toeslag. Enkele andere lidstaten zijn al bezig met het invoeren van een zogenaamde 'flat rate', waarbij het gaat om een gelijke toeslag per hectare. Dit is nadelig voor bedrijven die vroeger veel 'toeslagproducten' leverden (bijvoorbeeld intensieve zuivelbedrijven) en voordelig voor bedrijven die vroeger géén toeslagproducten leverden (bijvoorbeeld tuinbouwbedrijven). Er vindt dus als het ware een inkomensherverdeling plaats. Een flat rate is administratief eenvoudiger en heeft minder gevolgen voor de grondmarkt (op alle grond zit even veel toeslagrecht). Naarmate de aanleiding voor de toeslagen (de prijsdaling) verder in het verleden ligt wordt een flat rate ook relatief rechtvaardiger. Temeer omdat de bedoeling is om de zogenaamde 'cross compliance' voorwaarden meer op de voorgrond te plaatsen.

Voorwaarden aan toeslagen

Het recht op inkomensvoetnoten wordt verbonden aan bepaalde voorwaarden: de zogenaamde cross compliance. Als basis geldt een aantal Europese richtlijnen ten aanzien van bijvoorbeeld natuur en milieu, welzijn en gezondheid van dieren en voedselveiligheid. Misschien wel samen te vatten als 'goed beheer' van de groene ruimte. Hoe men die voorwaarden precies wil gaan toepassen en handhaven is nog niet geheel duidelijk, maar verwacht mag worden dat deze een belangrijke rol gaan spelen bij de politieke verdediging van de (relatief hoge) kosten van de toeslagen.

Inkomens in landbouw onder druk

Omdat bij de vaststelling van toeslagen tot dusver is uitgegaan van een globale compensatie van zo'n 60% van de prijsdaling is het (directe) effect van een inkomensdaling voor de betrokken bedrijven evident. Voor melkveebedrijven is een directe inkomensderving van gemiddeld 6.000 euro berekend (De Bont et al., 2003). De EU-voorstellen voor suiker van medio 2004 betekenen een inkomensdaling van gemiddeld ruim 3.000 euro per akkerbouwbedrijf; de recente voorstellen (juni 2005) gaan zelfs nog verder. Bedrijven trachten dit op te vangen door kostenbesparing, verhoging van de productiviteit, enz. Het gevolg is een extra stimulans voor schaalvergroting. Omdat de hervormingen nog niet volledig zijn doorgevoerd, zal dat ook de komende tien jaar gelden. Daarnaast moet rekening worden gehouden met het doorwerken van prijsverlagingen van genoemde producten naar andere producten (spil-effect).

Budgettaire voorwaarden

De overgang van markt- en prijsondersteuning naar toeslagen doet de uitgaven van het Europese landbouwbeleid duidelijk stijgen. Sinds de introductie in 1993 van de eerste hervormingsbesluiten stegen de uitgaven voor granen en oliezaden (hectarepremies) en rundvlees (dierpremies) aanzienlijk. En de voorgenomen melkpremies (35,5 euro per 1.000 kg) beloven meer dan 4 miljard euro te gaan kosten, terwijl het zuivelbeleid in 2003 nog geen 2,8 miljard euro kostte. Dat lijkt vreemd als globaal maar 60% gecompenseerd wordt, maar in geval van markt- en prijsbeleid wordt de schatkist alleen voor de 'overtollige' liters aangesproken (exportrestituties, interventie) en draagt de (Europese) consument via de prijs bij aan de steun. Het aandeel van de landbouw in de totale uitgaven van de EU blijft door de overgang naar de toeslagen relatief hoog (omstreeks 40%). Figuur 3.3 geeft de door de Commissie voorgestelde financiële perspectieven voor 2007-2013. Dit voorstel is in juni 2005 niet door de Raad aanvaard. In eerdere afspraken over financiële discipline is het plafond van de landbouwgarantie-uitgaven (1^e pijler) tot 2013 vastgesteld op ongeveer 43 miljard euro. Dit kan nopen tot (extra) kortingen op de toeslagen, bijvoorbeeld om extra (landbouw)geld vrij te maken voor de toetreding van Bulgarije en Roemenië of voor de hervorming van het suikerbeleid. In elk geval wordt op de toeslagen geen inflatiecorrectie toegepast. Dit betekent

dat bedrijven op andere manieren moeten proberen om het inkomen op peil te houden. Bij schaalvergroting en vermindering van het aantal bedrijven stijgt wel geleidelijk de gemiddelde toeslag per bedrijf.

Gevolgen voor productie en markt

De overschakeling van prijssteun naar toeslagen zal waarschijnlijk weinig effect hebben op de totale landbouwproductie. Alleen in marginale gebieden – waar de productiekosten relatief hoog zijn – zullen de lagere prijzen aanleiding zijn te stoppen. Dat zal vooral een effect hebben voor de productie van rund- en schapenvlees. In betere gebieden zullen bedrijven die zich genoopt zien te stoppen, over het algemeen overgenomen worden door efficiënter werkende bedrijven. Overigens kunnen ook de cross compliance voorwaarden een verdere schaalvergroting en specialisatie in de hand werken: ze zullen namelijk extra investeringen en extra kosten (per product) met zich meebrengen.

In principe kunnen boeren en tuinders besluiten om met behoud van hun toeslag over te schakelen op een ander product met een hoger saldo per hectare. Op die manier zouden ze producenten van vrije producten (zoals aardappelen, groente en fruit) ‘oneerlijke’ concurrentie aan kunnen gaan doen. Om dat te voorkomen mogen op ‘toeslag-hectares’ geen ‘vrije producten’ worden voortgebracht.

Plattelandsbeleid

Het plattelandsbeleid van de Europese Unie vormt de ‘tweede pijler’ van het landbouwbeleid en beoogt:

- versterking van de concurrentiekracht van de landbouw (en bosbouw),
- duurzaam beheer van het platteland,
- diversificatie van de agrarische bedrijvigheid en plattelandseconomie, en
- verbetering van de kwaliteit van het bestaan op het platteland.

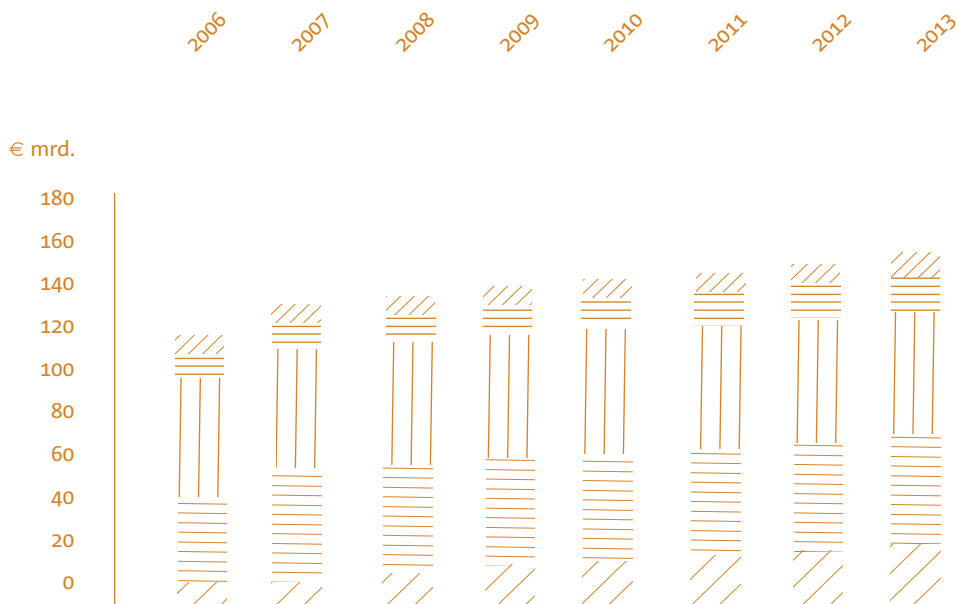
Op basis van het Europese plattelandsbeleid formuleren landen nationale programma’s, de zogenaamde POP’s. In de jaren 2000-2006 werd daar in Nederland ruim één miljard euro aan besteed, waarvan 40% werd betaald door de EU. Voor de medefinanciering van het plattelandsbeleid heeft de EU de komende jaren extra middelen beschikbaar uit een apart fonds: het Europees fonds voor plattelandontwikkeling (EAFRD). Dit staat los van het Europese garantiefonds voor de landbouw, waaruit onder meer de toeslagen worden betaald. Uit laatstgenoemd fonds wordt door geleidelijke kortingen (modulatie) een oplopend bedrag overgeheveld naar het ‘plattelandsfonds’. Dit geldt onder de randvoorwaarde dat de Raad de voorgestelde financiële perspectieven aanvaardt.

In Nederland lag het accent tot dusver op duurzaam beheer van het platteland. Het effect van het plattelandsbeleid op de structuur van de bedrijven zal naar verwachting beperkt zijn. De financiële prikkels zullen leiden tot enige extra verbreding (zoals agrotourisme en zorglandbouw) maar uiteindelijk zal vooral de markt bepalen welke omvang dat soort verbreding gaat

Figuur 3.3

Financiële perspectieven (miljard euro) van de EU naar doelstelling (Commissievoorstel), 2007-2013
Bron: Europese Commissie.

- overige
- de EU als mondiale partner
- landbouw- en plattelandsbeleid
- cohesie
- groei en werkgelegenheid

aannemen. Voor natuur- en landschapsbeheer voert Nederland zelf al sinds 1980 een eigen beleid (relatienota, ecologische hoofdstructuur). Met de aanvullende EU-middelen kan dit beleid worden uitgebouwd.

Milieu, welzijn, gezondheid en voedselveiligheid

In het kader van het Europese integratieproces is de afgelopen decennia steeds meer overheidsbeleid overgeheveld naar Brussel, waarbij nationale overheden vooral verantwoordelijk zijn voor de uitvoering van dat Europese beleid. Ruim 85% van de regelgeving van het Ministerie van LNV kent op zijn minst een Europese invloed (Meester et al., 2005:30). Op milieugebied gaat het om de Nitraatrichtlijn, de Kader Richtlijn Water (KRW) en – voor de grotere intensieve-veehouderijbedrijven – de Integrated Pollution Prevention and Control (IPPC). Ook de toelating van gewasbeschermingsmiddelen wordt in toenemende mate in Europees verband geharmoniseerd. Het milieubeleid komt nader aan de orde in paragraaf 3.4.

Op veterinair gebied gelden – na de crises rond de gekkekoenziekte (BSE), Varkenspest en MKZ – verscherpte Europese regels voor bijvoorbeeld veetransport en het gebruik van diermeel. Ook voor dierenwelzijn zijn er inmiddels een aantal regelingen. Zo geldt vanaf 2004 een verbod op het individueel huisvesten van vleeskalveren ('kistkalveren') en vanaf 2012 een verbod op het houden van leghennen in batterijen. Qua voedselveiligheid heeft de EU een geheel nieuwe wetgeving opgezet (de General Food Law). De implementatie daarvan leidt binnen de lidstaten tot veranderingen in de controle op de ketens en nieuwe organisatorische en financiële verhoudingen (de Voedsel en Warenautoriteit, VWA).

De meeste van deze regels werken – mits ze worden gerespecteerd – harmoniserend op de concurrentievoorwaarden ('level playing field'). Daarnaast leiden ze wel tot kosten die – afhankelijk van de uitgangspositie – per bedrijf en per lidstaat uiteen kunnen lopen. Zo heeft de Nitraatrichtlijn voor Nederland veel meer repercussies dan voor landen waar nauwelijks sprake is van concentraties van intensieve-veehouderijbedrijven. Hetzelfde geldt voor het gewasbeschermingsbeleid, omdat Nederland relatief veel gewassen teelt die een bovengemiddeld gebruik van middelen vergen. Een verbod op dergelijke middelen of beperking van het gebruik zal in Nederland verdergaande consequenties hebben dan in andere landen. Bovendien heeft het waterrijke Nederland eerder te maken met beperkingen wat betreft emissies en spuitvrije zones.

Vooralsinds 2000 is het aantal bedrijven met intensieve veehouderij in Nederland al aanzienlijk teruggebracht, waarbij ook de totale varkens- en pluimveestapel is verminderd (opkoopregeling). Daarom zal het effect van de Europese regelingen hier de komende jaren relatief minder groot zijn. De toepassing van gebruiksnormen voor de aanwending van mest en mineralen vergt vooral een beter management van de bedrijven. Maar voor een deel van de bedrijven zal het ook tot extra kosten leiden, met name voor de afzet van mest.

Kwaliteitsbeleid

Met de beschreven omslag in het beleid poogt de Europese Unie in wezen om de landbouw vraaggericht te maken. Daarbij hoort ook het verbeteren van de kwaliteit van product en productieproces. In dat kader passen bijvoorbeeld de cross compliance, de genoemde maatregelen voor milieu, dierenwelzijn en voedselveiligheid en de stimulansen voor biologische landbouw. Daarnaast biedt de EU mogelijkheden voor nationale kwaliteit-labels en streekproducten (met geografische aanduiding).

Nationale uitvoering belangrijker

Nu het (centraal gestuurde) Europese markt- en prijsbeleid geleidelijk overgaat in plattelandsbeleid en ontkoppelde toeslagen, neemt het gewicht van de nationale uitvoering toe. Die uitvoering moet weliswaar voldoen aan allerlei Europese voorschriften, maar hier en daar is wel degelijk ruimte voor verschillen in nationale uitvoering.

Zo kunnen landen zelf een keuze maken wat betreft de grondslag voor toeslagen (historische referentie, flate rate, of een mengvorm van die twee) of wat betreft de mate van ont koppeling van onder meer de rundvleespre-mies. Analoog kunnen lidstaten de middelen voor plattelandsbeleid inzetten voor gebieden (infrastructuurle voorzieningen) en voor landbouw of voor bredere rurale ontwikkeling. Het is vooralsnog onduidelijk of dergelijke nationale keuzes veel uitmaken voor de onderlinge concurrentieverhoudingen.

Meer en grotere prijsfluctuaties

Door de hervorming van het EU-landbouwbeleid is voor een aantal producten een grotere prijsfluctuatie te verwachten. We zagen dat al bij rundvlees (door de BSE daalden de prijzen enkele jaren geleden zeer fors) en bij granen (door lagere oogsten, bijvoorbeeld in het droge jaar 2003). De komende jaren kan iets dergelijks zich ook voordoen bij zuivelproducten en suiker, zeker als de quotarestricties gaan wegvallen en de productie-omvang variabel wordt. Dat laatste zal vooral gelden voor (biet)suiker waar telers jaarlijks kunnen beslissen over de productieomvang.

Voor de prijsontwikkeling op de wereldmarkten zal het vooral van belang zijn hoe de grote landen zich manifesteren. Zal de vraag vanuit China inderdaad sterk toenemen? Blijft Rusland netto-importerend? Kunnen Brazilië en andere exporterende landen aan de groeiende wereldvraag voldoen? Hierbij kunnen klimatologische invloeden (droogte, overstromingen) zorgen voor onverwachte prijsfluctuaties. Bij dierlijke producten kunnen uitbraken van dierziekten plotseling extra prijsbewegingen opleveren, zoals bij eieren door de vogelpest in 2003. Voor de Europese markt is dan van belang dat de variabele invoerheffingen inmiddels plaats hebben gemaakt voor vaste (en dalende) tarieven en dat de verhouding tussen dollar en euro in de loop van de tijd fors kan veranderen.

3.3.4 Conclusies

Internationale ontwikkelingen hebben grote invloed op de Nederlandse landbouw en agribusiness, die immers veel importeert en exporteert. Wat betreft het internationale beleid is vooral de WTO van belang. Tijdens de Uruguay-ronde zijn voor het eerst afspraken gemaakt over de liberalisering van de markten voor landbouwproducten. Dat betekent minder exportsteun en meer voorwaarden aan interne steun voor agrarische productie. Vermindering van marktbescherming zal de komende jaren dominant blijven. Door de (wereldwijde) liberalisatie zal de betekenis van handelspreferenties voor bepaalde (groepen) landen verminderen. Deze liberalisatie werkt door in het Europese landbouwbeleid. Met name voor producten als melk en suiker zullen nog verdere hervormingen volgen. Voor grondgebonden landbouwbedrijven gaan ontkoppelde toeslagen een belangrijke rol spelen. Hierbij moet rekening worden gehouden met een relatieve daling (plafonds in de EU-uitgaven) en wensen tot vereenvoudiging van het stelsel. De veranderingen in het beleid, inclusief cross compliance, zullen leiden tot verdere schaalvergroting. Het voldoen aan deze voorwaarden is overigens maatschappelijk van belang om de toeslagen een duurzaam karakter te geven. In het toeslagenbeleid en het plattelandsbeleid kan een zekere renationalisatie optreden, maar dat lijkt geen doorslaggevend effect te krijgen op de interne concurrentieverhoudingen. Door de liberalisatie zullen ontwikkelingen in landen als China, Brazilië en Rusland een grotere invloed krijgen op de relevante agrarische markten. Zo kan Brazilië, gezien zijn potentie, zijn export nog sterk uitbreiden, terwijl China en Rusland onder gunstige economische omstandigheden belangrijke afnemers van agrarische producten kunnen worden. Gezien de mogelijkheden voor verdere productiegroei, mede door technologische ontwikkelingen, is het echter de vraag of dit zal leiden tot een stijging van de wereldmarktprijzen voor agrarische producten. Verder moeten we vanwege de liberalisatie rekening houden met meer fluctuerende prijzen, ook op de Europese markt. Binnen Europa is de uitbreiding van de EU in het algemeen gunstig voor de afzet van de Nederlandse agrosector. Verder is binnen Europa sprake van een toenemende betekenis van regelgeving op het gebied van milieu, welzijn, gezondheid, voedselveiligheid, natuur, enz. Van de milieuregels ondervindt de Nederlandse landbouw door zijn intensieve karakter een meer beperkende invloed dan die in andere Europese landen. Hetzelfde kan gelden voor regels inzake natuurbeleid. Het naleven van regelgeving op het gebied van voedselveiligheid e.d. is een voorwaarde voor de toegang tot de markten in binnen- en buitenland.

3.4 Milieu- en natuurbeleid

3.4.1 Algemeen

Het milieu- en natuurbeleid weerspiegelt de maatschappelijke druk op de land- en tuinbouw: de samenleving heeft waardering voor natuur en land-

schap en verwacht dat de landbouw zijn maatschappelijke verantwoordelijkheid neemt in het beheer daarvan. Voor de landbouw zelf geeft dat een dilemma: het milieu levert veel kosten en beperkingen op, maar aan de andere kant kan een prudent beheer het imago van de sector versterken, zowel naar de markt als naar de samenleving.

In deze paragraaf passeren de belangrijkste milieuthema's de revue.

Daarbij wordt nagegaan in hoeverre de Europese en nationale beleidsdoelstellingen aanpassingen van de agrarische sector vergen. Ook wordt de implementatie van de Vogelrichtlijn en Habitatrichtlijn kort toegelicht.

3.4.2 Gewasbeschermingsbeleid

Onlangs een sterke afname – min 50% in 15 jaar – in het verbruik van gewasbeschermingsmiddelen is de gewenste situatie nog niet bereikt. Kwaliteitsnormen voor oppervlaktewater en grondwater worden nog vaak overschreden en als gevolg daarvan moeten drinkwaterbedrijven extra kosten maken. Bovendien gaan EU-regelingen (zoals de Kaderrichtlijn Water, zie hierna) een steeds grotere rol spelen. Al met al moet de milieubelasting door chemische middelen in Nederland in 2010 met 95% zijn afgenomen ten opzichte van 1998.

De huidige wetgeving is – mede vanwege diverse tussentijdse aanpassingen – onvoldoende transparant. Zo telt de huidige uitvoeringsregeling circa 59 Algemene Maatregelen van Bestuur en ministeriële regelingen. Er komt een nieuwe wet die, mede uit concurrentieoverwegingen, zoveel mogelijk zal aansluiten bij de EU-richtlijnen. De bedoeling is vooral om de regelgeving te vereenvoudigen en de toelatingsprocedures voor nieuwe middelen te versnellen.

Een specifiek probleem is dat het voor kleine teelten – die in Nederland veel voorkomen – relatief duur is om nieuwe middelen te ontwikkelen.

Daarom is een 'Fonds Kleine Toepassingen' in het leven geroepen, gelijkelijk gevoed door overheid en bedrijfsleven.

3.4.3 Broeikasgas- en energiebeleid

Het Kyoto-akkoord is op 26 februari 2005 van kracht geworden. Nederland heeft zich verplicht tot een reductie van de totale broeikasgasemissie met 6% in de periode 2008-2012 ten opzichte van het basisjaar 1990. Gezien de ontwikkeling van de klimaatproblematiek ligt aanscherping op den duur in de rede.

Om de nationale reductiedoelstelling te realiseren zijn voor 2010 maximale emissieniveaus geformuleerd voor de verschillende sectoren van de economie. Voor de land- en tuinbouw geldt een plafond van 7 miljoen ton CO₂ (dus exclusief de overige broeikasgassen). Ten opzichte van de emissie van 8,1 miljoen ton in 2000 betekent dat een forse daling.

De streefwaarden vormden een belangrijk uitgangspunt voor de (gratis) toewijzing van broeikasgasemissierechten aan ongeveer 350 bedrijven, die samen goed zijn voor meer dan 90% van de industriële Nederlandse CO₂-emissie. In 2005 is de EU-brede handel in deze rechten van start gegaan.

Het idee is dat bedrijven die meer CO₂ emitteren dan waar zij 'recht' op hebben, gedwongen zijn om extra rechten te kopen bij bedrijven die minder emitteren dan waar ze 'recht' op hebben.

De primaire agrarische sector blijft voornamelijk buiten de emissiehandel, met uitzondering van een paar grote glastuinbouwbedrijven. Indirect kan deze sector er mee te maken krijgen omdat toeleveranciers (zoals de kunstmestindustrie en elektriciteitsbedrijven) en afnemers (zoals de veevoederindustrie en de zuivelindustrie) wel meedoen. Wanneer ondernemingen emissierechten moeten bijkopen, zullen zij de daarmee gepaard gaande kosten trachten door te berekenen aan afnemers of leveranciers. De eerstkomende jaren is dat waarschijnlijk niet aan de orde, maar mogelijk wel in de toekomst als de emissierechten worden beperkt en de prijzen ervan gaan stijgen.

3.4.4 Mineralenbeleid

Het mineralenbeleid is verschillende keren ingrijpend herzien en er liggen voorstellen voor een nieuwe aanpassing. Wat blijft bestaan is het huidige stelsel van mestproductie- en dierrechten. Daarmee wordt een maximum gesteld aan de landelijke mestproductie. Opkoop door de overheid van deze rechten droeg de afgelopen jaren belangrijk bij aan de vermindering van de mestproductie.

Als uitvloeisel van een uitspraak van het Europese Hof is voorgesteld om het MINAS-systeem met ingang van 2006 af te schaffen en te vervangen door een stelsel van gebruiksnormen conform de regels van de Nitraatrichtlijn. Deze gebruiksnormen verschillen per gewas en hebben betrekking op dierlijke mest en kunstmest samen. Daarnaast komt er een aparte norm van 170 kg stikstof per ha uit dierlijke mest. Bedrijven met meer dan 70% grasland mogen echter op grond van de zogenaamde derogatie 250 kg stikstof uit dierlijke mest gebruiken, met handhaving overigens van de norm voor het totale stikstofgebruik per ha. Voor fosfaat geldt in 2006 een gebruiksnorm van 110 kg/ha voor grasland en van 95 kg voor bouwland, inclusief fosfaat uit kunstmest. De normen worden tot 2009 geleidelijk verlaagd. In 2008 vindt een evaluatie plaats van de derogatie, waarbij met name het nitraatgehalte van het grondwater van belang zal zijn. Als dit de komende jaren onvoldoende daalt of zelfs stijgt, wordt verlenging van de derogatie onzeker.

De introductie van gebruiksnormen leidt in 2006 niet tot een noemenswaardig landelijk mestoverschot. Voor 2009 wordt een overschot berekend van 10 miljoen kg fosfaat en 18 miljoen kg stikstof. Die schatting is echter onzeker. Bij optimistische veronderstellingen is er géén overschot, maar als het tegen zit kan het ruim het dubbele worden van genoemde cijfers. Dat hangt onder andere af van de mate van acceptatie van dierlijke mest door akkerbouwers, de afzet buiten de Nederlandse landbouw, de mogelijkheden van mestbewerking, het areaal van de diverse gewassen en het verloop van de veestapel. Het overschot zal op een of andere manier via de markt moeten worden weggewerkt. Na 2009 worden, conform de beleids-

voornemens, de gebruiksnormen voor fosfaat zodanig aangescherpt dat evenwichtsbemesting wordt bereikt. Dan kan het mestoverschot fors oplopen.

Kaderrichtlijn Water

De Europese Kaderrichtlijn Water (KRW), die in 2000 is vastgesteld, beoogt de kwaliteit van oppervlakte- en grondwater in een 'goede toestand' te brengen en te houden. Deze doelstelling moet in beginsel in 2015 zijn bereikt, maar er is een uitloop mogelijk. Dat hangt af van de zogenaamde 'stroomgebiedplannen' die in 2009 gereed moeten zijn. In deze plannen mag het begrip 'goede toestand' afhankelijk van de situatie worden ingevuld, dat wil zeggen dat ook rekening gehouden mag worden met haalbaarheid en met mogelijke economische gevolgen. Daarom zal deze richtlijn niet tot gevolg hebben dat grote delen van de landbouw uit Nederland verdwijnen. Punt is wel dat de gehalten van stikstof en fosfaat in het oppervlaktewater momenteel ongeveer het dubbele zijn van de KRW-normen. Omdat ongeveer de helft van deze belasting afkomstig is van de landbouw, zit een versoepeling van het mineralenbeleid (verder dan de derogatie) er in elk geval niet in. De gevolgen van de KRW voor de landbouw zijn voornamelijk onzeker en afhankelijk van diverse keuzes die Nederland zelf moet maken (Reinhard et al., 2005). Wat worden de doelstellingen? Wordt er gekozen voor mestvrije zones? Hoeveel meter? Hoeveel wordt het mestbeleid aangescherpt? Wat betreft de procedure is belangrijk dat elk land in 2015 zes jaar derogatie kan aanvragen als de doelen niet zijn gehaald, en vervolgens nog eens zes jaar als het land kan laten zien dat het zijn best heeft gedaan. Kortom: voorlopig is de Nitraatrichtlijn sturend maar op den duur worden de nog strengere KRW-normen het meest bepalend. In gebieden waar ook andere relevante richtlijnen van toepassing zijn, geldt de richtlijn met de strengste doeleinden. Dit is relevant voor gebieden die vallen onder de Vogel- of Habitatrichtlijn. Voor deze en andere beschermde gebieden zal tot 2015 een 'extra gebiedsgerichte' aanpak plaatsvinden, die onderdeel vormt van het betreffende stroomgebiedbeheersplan.

3.4.5 Ammoniak- en stankbeleid

De landbouw neemt ongeveer 90% van de nationale ammoniakemissie voor zijn rekening. Dat aandeel is de laatste jaren weinig veranderd. Voor Nederland heeft de EU een plafond vastgesteld van 128 miljoen kg in 2010. Voor de landbouw komt dit neer op 114 miljoen kg. Dat lijkt haalbaar. Volgens het Nationaal Milieubeleidsplan-4 is echter voor de bescherming van de natuur een emissie van maximaal 55 miljoen kg aanvaardbaar. Als dat het plafond wordt zijn andere maatregelen nodig, zoals verdere aanscherping van de mestaanwending en van de normen voor emissiearme stallen. Om gevoelige natuurgebieden te beschermen heeft het ammoniakbeleid een ruimtelijke component. Zo geldt een zone van 250 meter rond kwetsbare gebieden, waarbinnen intensieve-veehouderijbedrijven de emissie niet mogen vergroten. De vermindering van de ammoniakemissie in de buurt van kwetsbare gebieden was één van de redenen van het voornemen

om intensieve-veehouderijbedrijven te verplaatsen in het kader van de zogenaamde reconstructie. Verplaatsing van bedrijven is echter erg duur en in de meeste gevallen niet de meest kosteneffectieve maatregel om de doelstellingen van het ammoniakbeleid te bereiken. Zo is het installeren van luchtwassers in veel gevallen goedkoper dan bedrijfsverplaatsing. Overigens kan bedrijfsverplaatsing meerdere doeleinden dienen en uit dien hoofde verantwoord zijn.

In de huidige stankwetgeving wordt gewerkt met stankcirkels rond veehouderijbedrijven, waarbinnen geen nieuwe woningen gebouwd mogen worden. Om meer mogelijkheden te bieden voor lokaal maatwerk en de gewenste multifunctionaliteit van het platteland, discussiëren kabinet en Tweede Kamer al geruime tijd over versoepeling van deze regelgeving. Er is een nieuwe stankwet aangekondigd, die medio 2005 naar de Raad van State zou gaan. Dat betekent dat deze wet niet eerder dan 2007 in werking zal treden. Naar verwachting zal de nieuwe stankwetgeving enerzijds minder beperkingen opleveren voor vergroting van veehouderijbedrijven, en anderzijds meer mogelijkheden bieden voor niet-agrarische activiteiten, waaronder wonen, in veehouderijgebieden.

3.4.6 Verdroging

De ontwatering en versnelde afwatering van landbouwgronden dragen naar schatting voor 60% bij aan de verdroging van natuurgebieden, tegenover 30% door grondwateronttrekking voor drinkwater, industriewater en beregening. In de jaren negentig werd het verdroogde areaal geschat op ongeveer 600.000 ha. In 2000 was dit afgenomen tot circa 490.000 ha. Maar in 2010 moet het verdroogde oppervlak met 40% zijn afgenomen ten opzichte van 1985. Met het huidige tempo wordt deze doelstelling niet gehaald. Maatregelen in het kader van de reconstructie van de intensieve-veehouderijgebieden kunnen een belangrijke bijdrage leveren aan het terugdringen van de verdroging. Voor de agrarische sector betekent het anti-verdrogingsbeleid dat in bepaalde gebieden een landbouwkundig gezien minder gunstig waterpeil moet worden geaccepteerd en dat de beregening wordt beperkt. Dit gaat gepaard met hogere kosten en/of lagere opbrengsten. Daar staat tegenover dat de sector kan bijdragen aan een goede waterhuishouding, met name door waterberging, wat als 'blauwe dienst' wordt beloond. Dit levert voor sommige agrariërs nieuwe mogelijkheden op.

3.4.7 Vogelrichtlijn en Habitatrichtlijn

Het doel van de EU-Vogelrichtlijn (1979) is de instandhouding van alle in het wild levende vogelsoorten. Daartoe heeft de richtlijn niet alleen betrekking op de vogels zelf, maar ook op hun eieren, nesten en leefgebieden. De aanvullende Habitatrichtlijn (1992) heeft als doel de bescherming van de leefgebieden van aangewezen planten- en diersoorten, anders dan vogels, en de bescherming van aangewezen natuurlijke biotopen. Vergelijkbaar

met de Vogelrichtlijn verbiedt de Habitatrichtlijn het vangen en doden van beschermde dieren, alsmede het plukken en ontwortelen van beschermde planten, het in bezit hebben of verhandelen ervan en het opzettelijk verstoren of vernielen van hun foerageergebieden, voortplantings- of rustplaatsen.

Beide richtlijnen kennen twee vormen van bescherming: gebiedsbescherming en soortbescherming. De gebiedsbescherming krijgt gestalte in de aanwijzing van speciale beschermingszones ('richtlijngebieden'). Grondslag voor de aanwijzing zijn kwalificerende natuurwaarden. De invloed van de richtlijn strekt zich ook uit tot de directe omgeving van de beschermingszone (externe werking). Wat precies onder 'directe omgeving' moet worden verstaan, moet van gebied tot gebied nader worden uitgewerkt, afhankelijk van de kwalificerende natuurwaarden en de aard van bedreigende ingrepen.

De internationale verplichtingen die voortvloeien uit de richtlijnen zijn in Nederland pas recent doorvertaald naar de nationale wet- en regelgeving. Vanwege de actieve bemoeienis bij de totstandkoming van de richtlijnen ging Nederland er van uit dat de bestaande wet- en regelgeving al voldeed aan de Vogel- en Habitatrichtlijn. Dat bleek niet het geval te zijn. Een aantal ingebrekestellingen, een veroordeling van het Europese Hof en verschillende waarschuwingen van de Europese Commissie lieten het tegendeel zien. In juli 2003 heeft de Europese Commissie ingestemd met de aanwijzing van 141 VHR-gebieden in Nederland. Meer dan 80% van deze gebieden valt binnen de Ecologische Hoofdstructuur (EHS). Ongeveer 40% van de EHS-gebieden geniet daardoor ook bescherming op grond van de Vogel- en Habitatrichtlijn.

3.5 Ruimtedruk

3.5.1 Inleiding

Van oudsher is het Ruimtelijke Ordeningsbeleid erop gericht geweest om Nederland een land van 'compacte' steden en dorpen (bebouwde gebieden) te laten zijn. Het groen tussen de bebouwde gebieden werd door restrictief beleid beschermd tegen suburbanisatie. Het wonen in het buitengebied werd beperkt en het economische, sociale en culturele draagvlak van de bebouwde gebieden voer daar wel bij.

Maar de laatste tijd is met name het Vinex-locatiebeleid onder vuur gekomen, omdat het resultaat te saai en te eenvormig zou zijn en niet meer aan de vraag van de veeleisende woonconsument zou voldoen. In reactie daarop heeft de regering in de Nota Ruimte (2004) de omslag gemaakt naar een minder restrictief ruimtelijk beleid. De vraag is wat deze omslag kan betekenen voor de verstedelijkingsdruk in het landelijk gebied en dus voor de agrarische sectoren.

3.5.2 Grondgebruik en ruimtelijke ordening

De landbouw heeft nog tweederde van het Nederlandse land in gebruik (tabel 3.4). In de EU is dat gemiddeld slechts 40% (Eurostat). Wel is het

Tabel 3.4

Grondgebruik in Nederland, 1996-2000

Type grondgebruik	1996 (ha)	2000 (ha)	% van totaal (2000)	verandering 1996-2000 (%)
Verkeer	112.503	113.040	3,3	0,5
Woongebied	213.770	221.141	6,5	3,4
Overig bebouwd	91.055	97.190	2,9	6,7
Semi-bebouwd	37.780	48.573	1,4	28,6
Recreatie stad	57.815	59.492	1,8	2,9
Recreatie land	28.352	29.386	0,9	3,6
Glastuinbouw	13.887	14.981	0,4	7,9
Overig agrarisch	2.346.494	2.311.066	68,4	-1,5
Bos en natuur	478.396	483.464	14,3	1,1
Totaal landoppervlak	3.380.052	3.378.333	100,0	-0,1

Bron: CBS-Bodemstatistiek.

landbouwareaal in Nederland de afgelopen jaren sneller afgenomen dan in omliggende landen. Dit heeft te maken met de bevolkingsdruk en met de aankoop van gronden voor de Ecologische Hoofdstructuur. Tussen 1996 en 2000 is het totale landbouwareaal met 34.000 ha afgenomen, ten gunste van het bebouwde of nog te bebouwen gebied (25.000 ha) en natuur- en recreatiegebieden (8.000 ha). Voor de komende periode wordt een afname verwacht met 0,35% per jaar. Daarmee zou het landbouwareaal in 2020 nog steeds boven de 60% liggen. Verstedelijking is dus een langzaam proces. De uitwerking van de nieuwe Nota Ruimte en de Nieuwe Wet op de Ruimtelijke Ordening zal de komende jaren de nodige onzekerheid opleveren. In voorgaande RO-nota's was sprake van verschillende vormen van concentratie van woningbouw. In de Nota Ruimte is dit losgelaten en wordt de woningbouw decentraal ingevuld door de provincies en gemeenten. Deze zullen dat ieder op hun eigen manier gaan doen. Mogelijk zullen sommige gemeenten al op korte termijn besluiten hun Vinex-locaties niet verder te ontwikkelen, vanuit de gedachte dat deze wijken straks niet kunnen

concurreren met landelijk(er) wonen. Het nieuwe beleid geeft namelijk ook dorpen de mogelijkheid om uit te breiden. De verwachting is dan ook dat het nieuwe beleid een palet gaat opleveren van kleinere woningbouwlocaties en dus een meer diffuse verstedelijking. Voor de landbouw kan dit betekenen dat de fysieke nabijheid van niet-agrarische functies op meer plekken in het landelijke gebied realiteit wordt. Dit kan meer belemmeringen opleveren in termen van milieuregelgeving en inspraakprocedures. Voor sommige ondernemers biedt het ook kansen. Overigens is de Nota Ruimte meer een bijstelling van het RO-beleid dan een radicaal afscheid ervan: het rijk blijft sturen op hoofdlijnen, en gemeenten krijgen niet geheel de vrije hand in het ontwikkelen van bouwlocaties. De nieuwe Wet op de Ruimtelijke Ordening gaat uit van ontwikkelingsplanning: dat wil zeggen dat gemeenten (en andere overheden) ontwikkelingsdoelen formuleren en een ontwerp maken. Pas in tweede instantie komt de toetsing aan de orde waarin ook derden op de hoogte raken van de nieuwe plannen. De inspraak zal veranderen: in plaats van de mogelijkheid van bezwaar indienen zal er een 'zienswijze' overlegd moeten worden. Dat vraagt meer inspanning, en bovendien een steeds opnieuw alert zijn op mogelijke planwijzigingen. 'Basiskwaliteit' zal als inhoudelijk criterium dienen voor het Rijk om ruimtelijke ontwikkelingen te toetsen. Wat die basiskwaliteit inhoudt is niet omschreven en zal via jurisprudentie duidelijk moeten worden. In de Nota Ruimte zijn vijf Greenports en tien ontwikkelingsgebieden voor de glastuinbouw aangewezen. Daarnaast kunnen provincies aanvullend gebieden aanwijzen waar de glastuinbouw mag uitbreiden. Buiten deze gebieden moet de ontwikkeling van deze vorm van landbouw worden afgeremd.

3.5.3 Verstedelijking

Zo'n 76% van de bebouwing bevindt zich binnen bebouwde kommen of in de onmiddellijke nabijheid daarvan en 24% in het buitengebied. Tussen 1996 en 2002 was sprake van een toename met 10%. Daarvan kwam 22% voor rekening van het landelijk gebied. In het landelijk gebied is de bebouwing het dichtst rondom de grote steden in Noord-Holland, Zuid-Holland, Noord-Brabant, Noord-Limburg en Zuidelijk Flevoland (figuur 3.4). In Gelderland, Overijssel en Zeeland is sprake van geringe bebouwing. Overigens vond deze ontwikkeling plaats onder het restrictieve RO-beleid en is ze geen afspiegeling van de vraag naar nieuwe woon- en werklocaties. Toenemende bebouwing betekent dat in het landelijk gebied ook meer niet-agrarische activiteiten gaan plaats vinden, waarmee de betekenis van de landbouw als economische drager relatief vermindert. Een betekenis die overigens vooral afneemt door de daling van de werkgelegenheid in de primaire landbouw.

3.5.4 Wonen in het landelijk gebied

Stedelingen hebben een uitgesproken positief beeld van het platteland, waarbij noties als rust, ruimte, groen, natuur, sfeer en vrijheid overheersen. Wonen in het landelijk gebied is dan ook voor veel mensen aantrekkelijk. In een oude boerderij, in een nieuwbouwwoning in een landelijke omgeving, maar het kan ook aan de rand van het stedelijk gebied zijn: het zogenaamde pseudo-platteland. In een onderzoek bleek 70% van de 'verhuisgeneigde' stedelingen voor dat laatste een voorkeur te hebben: een landelijk woonmilieu in het stedelijk gebied. Nog geen 20% wilde naar het in hun ogen 'echte' platteland. De potentiële vraag naar woningen op het platteland wordt geschat op 60.000 tot 130.000 stuks. Opvallend is dat Nederlanders zich over een steeds grotere afstand verplaatsen. Sinds de jaren tachtig gaan met name Randstadwerknemers ook buiten de Randstad wonen. In de jaren zeventig verhuisden velen naar de groeikernen nabij de grote steden, maar in de jaren tachtig en negentig vond vooral een trek plaats naar kleinere, meer landelijk gelegen kernen. De migratie van stad naar land vindt in golfbewegingen plaats. De stroom andersom is veel constanter.

Ook het fenomeen van een tweede woning in het landelijk gebied is in Nederland toegenomen. Hierbij spelen zaken mee als de toegenomen mobiliteit, welvaart, vrije tijd (vergrijzing) en de behoefte aan rust, ruimte en groen. Volgens schattingen zijn er nu 380.000 tweede woningen en verblijven. Daarvan zijn er tussen de 90.000 (CBS) en 141.000 (VROM) aangemerkt als recreatiewoning, dus niet bestemd voor permanente bewoning. Een groot deel van de tweede woningen bestaat uit vaste stacaravans en chalets (120.000) en uit stacaravans op niet-vaste plaatsen (100.000). Tussen 1993 en 2003 is het aantal recreatiewoningen volgens het CBS met 22.000 toegenomen. Verdere groei van tweede woningen is afgeremd door beperking van de hypotheekaf trek. De meeste recreatiewoningen staan in of bij bos- en natuurgebieden, langs de kust en in het Friese merengebied. Dus zelden in echte landbouwgebieden. Uitzondering is de Noord-Hollandse bollenstreek.

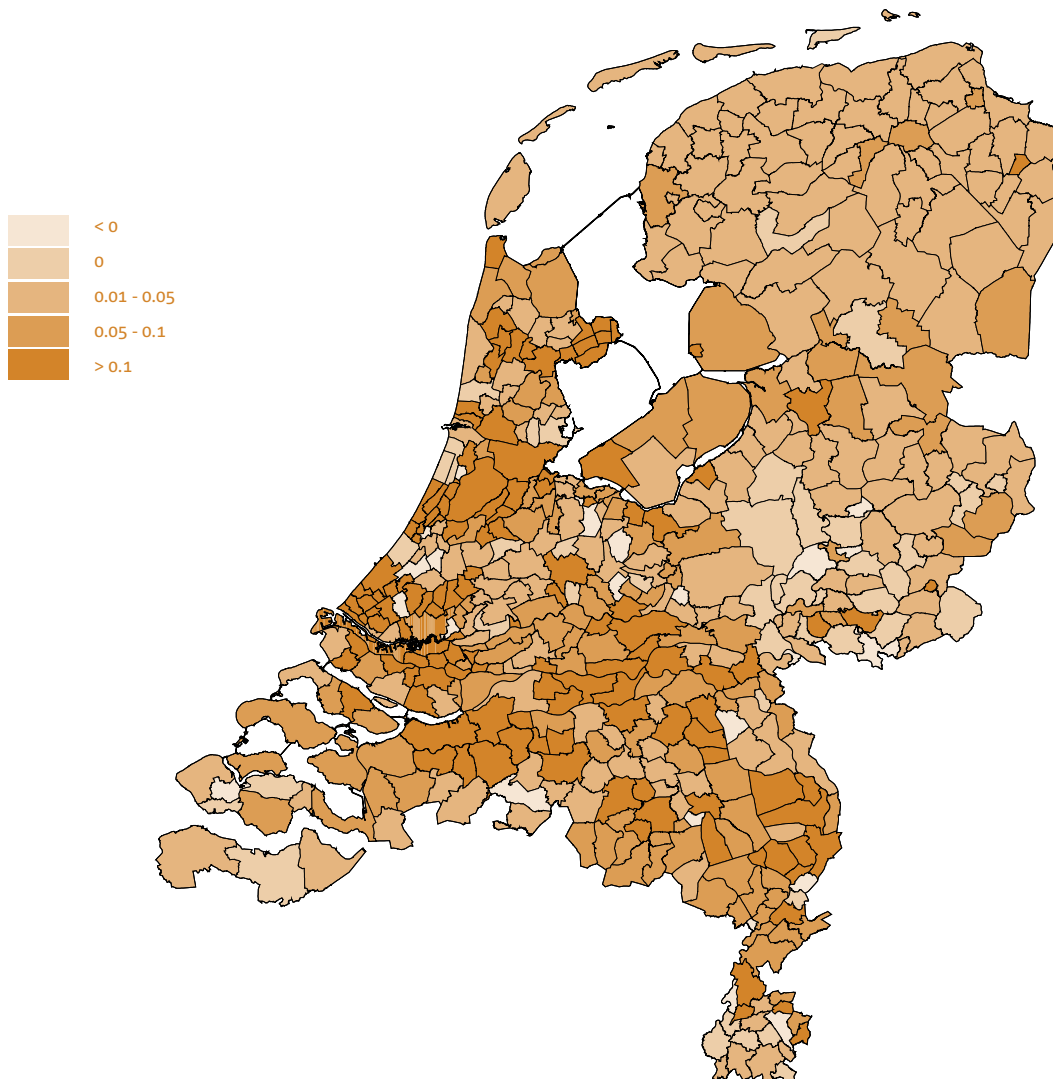
Naar verwachting zal de vraag naar landelijk wonen zich ook in de toekomst vooral manifesteren in de directe omgeving van steden: de pseudo-plattelandsomgeving. Maar ook elders zal dit fenomeen toenemen. Daar zal het niet om enorme aantallen gaan, maar in kleine kernen kan het effect toch groot zijn. De vraag zal zich vooral richten op gebieden met hoge natuur- en landschapswaarden zoals Zuidwest- en Noord-Drenthe, Noordwest-Overijssel, de Achterhoek, Twente, Zuid-Limburg, de zuidelijke Zeeuwse eilanden en Zeeuws-Vlaanderen.

3.5.5 Water

Door allerlei processen zoals zeespiegelstijging, bodemdaling, verzilting en verstedelijking, zijn de grenzen van het huidige waterbeheersysteem bereikt. In de nieuwe filosofie worden de problemen rond water niet alleen meer met technische, maar vooral met ruimtelijke maatregelen aangepakt.

Figuur 3.4

Verandering in de bebouwing (in ha/km²) in het buitengebied per gemeente tussen 1996 en 2002
Bron: Alterra.

De totale ruimteclaim op lange termijn (2050) voor water komt uit op 600.000 hectare. Voor het overgrote deel is die claim te combineren met het huidige ruimtegebruik, zij het met beperkingen. Tot 2050 zou 45.000 ha land moeten worden omgezet in water (functieverandering).

In de Planologische Kernbeslissing (PKB) 'Ruimte voor de rivier' krijgt de rivier letterlijk meer ruimte door bijvoorbeeld dijkverleggingen, nevengeulen, vergraving van uiterwaarden en verlaging van kribben. De beslissing wordt van kracht zodra het parlement zijn goedkeuring verleent. Dat gebeurt naar verwachting halverwege 2006.

3.5.6 Grondprijs

De grondprijs wordt bepaald door twee componenten: de grondgebruikswaarde en de optiewaarde. De grondgebruikswaarde is gebaseerd op de verwachting van de in de toekomst te realiseren netto-opbrengsten bij gebruik van die grond. De optiewaarde wordt gebaseerd op de verwachting van vermogenswinst als de grond een stedelijke bestemming krijgt. De kans op verstedelijking is dus van invloed op de prijs van landbouwgrond. Verstedelijking beïnvloedt daarmee ook de landbouw. Zo wordt uitbreiding van het bedrijfsareaal bemoeilijkt als de optiewaarde de grondprijs opdrijft. Dat fenomeen is goed zichtbaar in de buurt van stedelijke gebieden waar alleen de intensieve vormen van landbouw (hoge opbrengsten per hectare) zich kunnen handhaven. Zo is de gebruikswaarde van glasteelten veel hoger dan die van akkerbouw.

Door de krapte op de Nederlandse woningmarkt en de vraag naar landelijk wonen zal de bebouwingsdruk groot blijven. Als het nieuwe ruimtelijke beleid grotere vrijheid gaat bieden om ook in het landelijk gebied te bouwen, kan dit leiden tot een 'spreiding van de optiewaarde': een zekere nivellering in de zin dat de optiewaarde gaat dalen op plekken waar ze nu nog hoog is en omgekeerd.

Overigens is de grondprijs de laatste jaren al fors gedaald ten opzichte van het recordniveau van gemiddeld 39.000 euro per ha in 2000 en 2001. In de tweede helft van 2004 lag de gemiddelde prijs van onverpachte landbouwgrond op 29.400 euro. In 2003 kostte een hectare landbouwgrond in Nederland gemiddeld ruim 32.000 euro. De prijs liep uiteen van ruim 22.000 euro in Waterland en naburige droogmakerijen tot 48.500 euro in de IJsselmeerpolders. De grondprijs in Groningen ligt gemiddeld niet meer dan 10% boven de agrarische productiewaarde. In de IJsselmeerpolders zijn de prijzen hoog omdat niet alleen de gebruikswaarde maar ook de optiewaarde hoog is door de groei van gemeenten als Almere en nabijheid van activiteiten in de Randstad. De gebruikswaarde van de grond zal in de toekomst vermoedelijk afnemen, vooral als gevolg van de verwachte prijsdaling van landbouwproducten.

3.5.7 Conclusies

Ook in de toekomst gaat de verstedelijking door, al was het maar vanwege de groei van het aantal huishoudens. De vraag naar ruimte voor recreatief

groen, infrastructuur en waterbeheer groeit vermoedelijk mee. De Nota Ruimte kondigt een ‘liberaler’ beleid aan dat in principe meer ruimte gaat bieden aan de toenemende vraag naar landelijk wonen. Gezien de voorkeuren van de burgers mag verwacht worden dat die vraag zich vooral zal concentreren op de periferie van de bestaande stedelijke concentraties. Hoewel er waarschijnlijk wel een meer diffuse verstedelijking van het platteland zal ontstaan, is de vraag daarnaar vrij klein, zeker in verhouding tot de totale omvang van het platteland. In die zin zal het weinig invloed hebben op de omvang van het landbouwareaal, dat jaarlijks met een derde procent daalt en dat vermoedelijk zal blijven doen.

3.6 Technologische ontwikkeling

3.6.1 Inleiding

De Nederlandse agrarische sector werkt met een hoge inzet van arbeid en kapitaal per hectare en realiseert daarmee een hoge productiviteit: een relatief hoge productie per eenheid productiefactor. Dat is een voortgaande ontwikkeling die telkens wordt gevoed door nieuwe technische kennis. Aan het proces van technische ontwikkeling zitten drie belangrijke aspecten: de ontwikkeling van kennis, de verspreiding daarvan en de toepassing. Het ontwikkelen van nieuwe kennis vindt plaats in universiteiten, onderzoeksinstituten en bij het bedrijfsleven. Dat kan overigens ook kennis van algemene aard zijn: de kennisontwikkeling op het gebied van bijvoorbeeld motoren, materialen, robots, ICT en biotechnologie is weliswaar niet specifiek agrarisch maar wél van groot belang voor de sector. Het agrocluster is er altijd sterk in geweest om nieuwe kennis snel te absorberen en toepasbaar te maken voor de eigen sector: een cruciale succesfactor in de internationale concurrentie. Hierbij heeft onder andere het praktijkonderzoek van oudsher een belangrijke rol gespeeld.

Bij technische vernieuwingen onderscheidt men wel procesinnovaties en productinnovaties. Bij productinnovaties draait het om verbetering van bestaande producten en de ontwikkeling van nieuwe. Bij procesinnovaties staat de productiemethode centraal. In de agrarische sector hebben de procesinnovaties altijd de boventoon gevoerd, overigens vaak geëntaamd vanwege productinnovaties in de toeleverende industrie. Zo maakten kunstmest, nieuwe machines en nieuwe kas- en stalsystemen ook nieuwe productiemethoden mogelijk. Deze voorbeelden geven al aan dat er een sterke wisselwerking is tussen beide soorten innovatie. Je kunt ook zeggen dat een productinnovatie als een nieuw staltype, wordt geëntaamd door de behoefte aan een andere productiemethode (bijvoorbeeld emissiearm).

Een nieuwe vinding wordt niet door iedereen direct overgenomen. Veel ondernemers kijken liever eerst de kat uit de boom. Ze vrezen aanloopproblemen of zijn nog niet toe aan de benodigde investeringen. Bovendien kan de toeleverende industrie niet op stel en sprong iedereen beleveren. (Bedrijfs-)voorlichting en onderlinge uitwisseling van ervaringskennis in bijvoorbeeld studieclubs en telersverenigingen kunnen dit proces versnel-

len. In dit kader is er ook steeds meer versmelting tussen de verschillende schakels in de kennisketen zodat mogelijkheden, wensen en aanpassingen snel en doelmatig met elkaar worden geconfronteerd.

De uitdagingen voor technologische ontwikkeling zijn veelzijdig. Op de eerste plaats blijven procesinnovaties belangrijk. Zowel met het oog op de markt (kostprijsverlaging, voedselveiligheid, transparantie) als met het oog op de wensen en eisen van de omgeving (milieu, natuur en landschap, dierenwelzijn, het ontzien van uitputbare hulpbronnen, enz). Daarnaast kan de ontwikkeling van nieuwe producten een belangrijke concurrentievoorsprong geven. Deze paragraaf behandelt een aantal mogelijke technologische ontwikkelingen die van belang zijn voor de agrarische sector.

3.6.2 Productiviteitsverhoging

De productiviteit is te verhogen door méér te produceren met dezelfde productiemiddelen en/of te besparen op de productiefactoren. In het verleden lag de nadruk vooral op méér fysieke opbrengst per hectare of per dier. Productiever uitgangsmateriaal, betere voederconversie, meer mest, nieuwe en effectievere bestrijdingsmiddelen, enz. Het kwam dus vooral neer op de inzet van méér externe inputs per hectare. Mede vanwege de milieudruk is hier de afgelopen jaren een daling in opgetreden: de aandacht gaat nu meer uit naar besparing op inputs.

Veel technologische vernieuwing is verder gericht op de vermindering van de arbeidskosten per eenheid product; op mechanisering en tegenwoordig vooral automatisering. Dit speelt in de gehele bedrijfskolom, zoals in de distributie en de verwerkende industrie (slachterijen). In veel kassen en varkens- en pluimveestallen worden de groeiomstandigheden inmiddels volledig door computers geregeld. Alleen de gewasverzorging en het oogsten in de glastuinbouw vergen nog veel arbeidsinzet. De volgende stap lijkt te bestaan uit automatisering en robotisering: de ontwikkeling van machines die tal van teelthandelingen zelfstandig kunnen verrichten.

Binnen afzienbare tijd lijken twee soorten robots te verwachten:

- grote robots (formaat trekker en combine) die bepaalde teelthandelingen zelfstandig uitvoeren. Vaak zal het in principe bestaande apparaten betreffen die met behulp van het Global Positioning System (GPS) hun weg vinden tijdens het schoffelen, spuiten of oogsten.
- kleine robots (formaat flinke schoenendoos tot kleine koelkast) die in staat zijn om heel selectief en pleksgewijs teelthandelingen te verrichten. Deze robots zijn in staat om aan bodem en gewas zelfstandig waarnemingen te doen (met behulp van sensoren) en die te interpreteren (met behulp van de nodige software zoals gewasgroei modellen). Op basis hiervan 'weet' de robot wat hij moet doen om een ziekte, plaag of onkruid te bestrijden dan wel de groei van het gewas op de gewenste wijze bij te sturen. Voorlopig zal dergelijke 'preciesielandbouw' alleen commercieel interessant zijn bij gewassen met een zeer hoge toegevoegde waarde.

Vanzelfsprekend gaan genoemde technieken ook gecombineerd worden. Zo kunnen de genoemde grote robots ook gebruik maken van perceelsinformatie die per satelliet wordt vergaard. Op die manier wordt het mogelijk om de toestand van het gewas – inclusief bijvoorbeeld bepaalde ziekten en plagen – vanuit de ruimte waar te nemen, waarna de robot passende maatregelen kan nemen.

Vooraf in de glastuinbouw denkt men inmiddels in de richting van intelligente ‘kas-ketenconcepten’. Vrijwel zonder arbeidsinzet wordt de groei van het gewas tot in detail (klimaat, groeimedium, enz.) geregeld en wel zodanig dat het resultaat qua kwantiteit, kwaliteit én oogstmoment beantwoordt aan de wensen van de klant. Ook in de veehouderij zijn automatisering en robotisering aan de orde van de dag. In de rundveehouderij kent men bijvoorbeeld al jaren de automatische melksystemen (straks wellicht ook mobiel), en de varkenshouderij verwacht op korte termijn een automatisch weeg- en selectiesysteem voor vleesvarkens.

3.6.3 Milieutechnologie

De toepassing van technologie kan milieuproblemen veroorzaken, maar technologie kan ook een sleutel bieden tot de oplossing ervan. Na een periode van ‘schoonmaken achteraf’ gaat het tegenwoordig veel meer om technieken om milieuproblemen te voorkómen. Hierbij kunnen economie en ecologie hand in hand gaan. Bijvoorbeeld als het gaat om besparing op schaarse grondstoffen zoals energie en kunstmest. Men onderscheidt drie soorten milieu-technische oplossingen:

- ‘End-of-pipe’ oplossingen. Negatieve effecten van het productieproces worden achteraf gecorrigeerd: het afvalwater wordt gezuiverd, de lucht wordt gefilterd (of ‘gewassen’), de grond wordt gestoomd.
- Procesgeïntegreerde oplossingen. Het ontstaan van vervuiling wordt voorkomen of gereduceerd. Voorbeelden zijn biologische bestrijding, precisiebemesting en afstemming van de samenstelling van veevoer om de hoeveelheid en samenstelling van de mest te beïnvloeden.
- Systeeminnovaties. Hierbij wordt integraal gekeken naar de organisatie van de productie. Dat kan op ketenniveau zijn maar ook in combinatie met andere agrarische of niet-agrarische sectoren. Een simpel voorbeeld is het sluiten van kringlopen door wederzijdse restproducten te benutten: afval van de levensmiddelenindustrie benutten als varkensvoer; industriële afvalwarmte en CO₂ van olieraffinaderijen benutten in de glastuinbouw.

Energiebesparing is zowel uit milieukundig als uit economisch oogpunt belangrijk.

Binnen de land- en tuinbouw is de glastuinbouw goed voor zo’n 90% van het totale energieverbruik. Oplossingen worden onder andere gezocht in nieuwe kasdekmaterialen die (een deel van) het invallende zonlicht kunnen omzetten in energie. Dat kan leiden tot kassen als energieleveranciers.

Benutting van biomassa – belangrijke bron van duurzame energie – zal de komende jaren van groter belang worden. Onder meer in Frankrijk en Duitsland heeft dat al flinke proporties aangenomen, mede onder invloed

van de EU-richtlijn over verplichte bijmenging. Windenergie levert kwantitatief gezien een bescheiden bijdrage, al was er in de jaren negentig even sprake van een indrukwekkende groei. Windenergie blijft interessant om de nationale streefwaarde van 12% duurzame energiebronnen in 2010 te kunnen realiseren.

Op milieugebied wordt veel verwacht van de biotechnologie. Bijvoorbeeld efficiëntere planten die minder inputs nodig hebben dan wel optimaal zijn aangepast aan specifieke omstandigheden; schone planten, waarvan alle afval bruikbaar is; 'resistente planten' die zelf weerbaar zijn tegen ziekten en plagen zodat geen (chemische) bestrijding nodig is. Een bijzondere innovatie is het idee om rechtstreeks plantaardige voedselwitte te gaan produceren met algen en zonne-energie (zogenaamde blauwe biotechnologie).

Perspectiefvol zijn in dit verband verder:

- Bioremediatie: biologische afbraak van milieubelastende stoffen door middel van bijvoorbeeld bacteriën, algen, schimmels en gisten of hogere planten. Zo worden al jaren bacteriën gebruikt in de afvalwaterzuivering en bij olierampen;
- Technologie om rest- en afvalstromen te verwaarden;
- Technologie (waaronder ICT) ter optimalisatie van de agrologistiek;
- Ecogenomics: werken aan een gezonder bodemleven.

3.6.4 Productinnovaties

Een aantal technologische ontwikkelingen baart de consument zorgen. De biotechnologie is daarvan een saillant voorbeeld. Meer in den brede is men bezorgd over de voedselveiligheid en wordt er meer gevraagd naar kwaliteitsgaranties en informatie over de productiemethoden. Dit zijn dan ook belangrijke thema's als het gaat om het toekomstperspectief van de sector.

In de tuinbouw vinden regelmatig productinnovaties plaats, zoals de tros-tomaat, nieuwe kleuren paprika, en talloze varianten planten en bloemen. In akkerbouw en veehouderij komen nieuwe producten veel minder voor, hoewel maïs een interessant voorbeeld uit het niet te verre verleden is. In alle sectoren wordt gestreefd naar kwaliteitsverbetering. Daarbij is ook het naoogst-traject van belang: bewaarcondities, het effectief monitoren van micro-organismen die bederf en/of toxiciteit kunnen veroorzaken, en bijvoorbeeld de condities bij het transport.

De ontwikkeling van nieuwe producten voor de consument vindt veelal in de voedingsmiddelenindustrie plaats. Men richt zich daarbij veelal op de koopkrachtige consumenten. De verwerkende industrie heeft behoefte aan kwalitatief goed uitgangsmateriaal (standaardkwaliteit), en wil vervolgens zelf de toegevoegde waarde creëren door specifieke producten te maken en die te ondersteunen met veel marketingtechnieken. Op dit moment overheerst de strategie: meer reclame en inspelen op emotie. Er is echter ook een trend waarneembaar naar gezondheidsbevorderende producten (functional foods): producten met functionele voordelen, zoals probiotica,

vetvervangers, zoetmiddelen en vezelrijke producten. Hierbij gaat het dus om producten die werkelijk onderscheidend zijn: een verschuiving van 'emotional' naar 'functional benefits'.

Ontwikkelingen op het gebied van het conserveren van levensmiddelen (verhitten, drogen, diepvriezen) maken het mogelijk producten te leveren met een hoge voedingswaarde, een korte bereidingstijd en een hoge kwaliteit. Nieuwe vriesdroogtechnieken maken het tevens mogelijk gebruiksgemak en authentiek aroma te combineren. Dit is van belang voor de toenemende markt voor gemaksvoesel, kant-en-klaar-maaltijden en buitenshuismaaltijden. Ook wordt gewerkt aan nieuwe toepassingen van bestaande producten, zoals de verwerking van zetmeelaardappelen tot nonfood-producten. Te denken valt aan vervanging van producten die gebaseerd zijn op aardolie (zoals bioplastics) maar mogelijk komen ook nieuwe 'biobased' materialen en producten op de markt. De vraag is of er teelten gaan ontstaan die specifiek voor non-food producten en energie zijn bedoeld, of dat het economischer zal blijken om gewassen deels voor food en deels voor non-food te gaan gebruiken, de zogenaamde bioraffinage.

3.6.5 Conclusies

De technologie biedt voortdurend nieuwe mogelijkheden om te reageren op veranderende schaarsteverhoudingen, op milieuproblemen (zoals rond gewasbeschermingsmiddelen, broeikasgassen, mineralen, ammoniak en stank) en op bestaande en nieuwe behoeften van de consument. In alle sectoren is sprake van verdergaande automatisering met veel gebruik van ICT en meet- en regeltechnieken. Mogelijk zijn het komende decennium ook in Nederland meer biotechnologische innovaties te verwachten.

Noten

1 Groeiveronderstellingen zijn met de nodige onzekerheid omgeven. In het rapport 'Four futures of Europe' analyseert het CPB de internationale omgeving aan de hand van vier mogelijke scenario's voor de toekomst van Europa (zie ook hoofdstuk 1). De groei van het Bruto Binnenlands Product (BBP) loopt daarbij uiteen van 0,6% in het scenario Regionale Samenlevingen tot 2,5% per jaar in het scenario Globaliserende Economie.

2 GATT = General Agreement on Tariffs and Trade. WTO = World Trade Organisation, de opvolger van de GATT sinds 1995.

3 Ontkoppelde steun in de vorm van onderwijs, onderzoek en kwaliteitsbeleid (de groene box) is vrijgesteld. Inkomensvoelagen (de blauwe box), zoals de Europese MacSharry-premies, zijn voorlopig vrijgesteld op voorwaarde van beperking van de productie (door braaklegging en quotering e.d.).

4 Sanitary and Phytosanitary (SPS). Deze omvat het domein van voedselveiligheid, diergezondheid, plantenziekten en plagen. Daarnaast zijn nog van belang onder meer:

- Technical Barriers to Trade (TBT). Deze omvat zaken als technische specificaties (labels, verpakking) die het vrije handelsverkeer kunnen belemmeren;
 - Trade-Related Intellectual Property Rights (TRIPs). Deze overeenkomst is ontworpen om intellectual property rights te regelen. Voor de plantaardige sector is UPOV (Union International pour la Protection des obtentions Végétales) een voorbeeld.
-

FLEXIBEL
INSPELEN OP
DE MARKT
VRAAGT OM
MODERN
ONDER-
NEMERSCHAP

Hoofdstuk 4

Perspectieven voor de agrarische sector

4.1 Inleiding

Wat betekent het geheel van de in het vorige hoofdstuk beschreven drijvende krachten nu voor de agrarische sector in Nederland? Heeft die sector nog wel perspectief? En geldt dat voor de verschillende deelcomplexen in dezelfde mate? Om deze vragen te beantwoorden is een referentiescenario uitgewerkt, waarin voor een groot aantal onzekerheden (exogenen) aannames zijn gemaakt. Deze aannames vloeien min of meer voort uit de geschetste ontwikkelingen en zijn vastgesteld in overleg met het ministerie van LNV. Bij de doorrekening van het scenario is enerzijds gebruik gemaakt van modellen en anderzijds van experts van Wageningen UR.

In het referentiescenario wordt uitgegaan van een bescheiden groei van de economie in Nederland en Europa; een WTO Doha-afspraken waarbij exportsubsidies worden afgeschaft en invoertarieven gehalveerd; een hervorming van het Gemeenschappelijk landbouwbeleid conform het Luxemburg Akkoord van juni 2003 (met een aanpassing van het suikerbeleid); en verdere uitvoering van het Europees milieubeleid (zie kader). Eerst worden de perspectieven voor het agrocomplex als geheel geschetst, waarna apart wordt ingegaan op de deelcomplexen. Bij de presentatie van de resultaten van het referentiescenario wordt ook de gevoeligheid van de uitkomsten voor het internationale en nationale beleid afgetast. Dit op basis van berekeningen met enkele alternatieve aannames. Ter complettering wordt apart aandacht geschonken aan de kansen voor verbrede landbouw en aan de gevolgen voor het landschap.

Uitgangspunten van het referentiescenario **Algemeen**

- 20% (reële) economische groei in Nederland en andere EU-15 landen over de periode 2003-2015; in de (12) nieuwe EU-landen en de meeste andere gebieden in de wereld is de groei hoger (zie H.3)
- bijna 5% bevolkingsgroei in Nederland in de jaren 2004-2015. In de andere EU-15 landen is de groei lager en in de nieuwe EU-landen wordt een krimp voorzien. In andere delen van de wereld, vooral in China en India, neemt de bevolking veel sterker toe (zie H.3)

Tabel 4.1

Toegevoegde waarde en werkgelegenheid voor totaal
Nederland en agrocomplex, 2003 (in absolute bedragen) en 2015 (2003=100)

	2003 (absoluut)	2015 (2003=100)
Productiewaarde ^{a)}		
Totaal Nederland	922	158
Agrocomplex	63	114
(% agrocomplex in totaal)	6,8	4,9
Toegevoegde waarde ^{b)}		
Totaal Nederland	402	158
Agrocomplex	24	114
(% agrocomplex in totaal)	5,9	4,2
Werkgelegenheid ^{c)}		
Totaal Nederland	6.448	101
Agrocomplex	397	88
(% agrocomplex in totaal)	6,2	5,5
Toegevoegde waarde/arbeidsjaar ^{d)}		
Totaal Nederland	62	156
Agrocomplex	59	129

a) 2003: in miljard euro;

b) tegen factorkosten; 2003
in miljard euro;

c) 2003: in 1.000 arbeidsjaren

d) 2003: in 1000 euro

Bron: CBS, bewerking LEI.

Handelsbeleid

- handelspolitieke afspraken in het kader van de WTO (Doha-ronde), waarbij:
 - exportsubsidies worden afgeschaft
 - invoertarieven met gemiddeld 50% worden verlaagd: 30% op markt-orderingsproducten en 80% op andere producten

Gemeenschappelijk landbouwbeleid (GLB)

- implementatie van de juni 2003 hervorming (MTR) met bedrijfs-toeslagen:
 - de helft als flat rate (voor alle cultuurgrond), de andere helft op individuele, historische basis
 - degressie 20% (afroming voor andere hervormingen en nieuwe lidstaten) en modulatie (korting van 5% vanaf 5.000 euro)
- zuivel:
 - quotering wordt gehandhaafd
 - interventieprijs voor boter wordt verlaagd (-25% met extra daling van 10%)
 - magere melkpoeder idem (-15%)
- suiker (EC voorstellen 14 juli 2004):
 - quotum: -16%
 - interventieprijs (wit)suiker naar 421 euro (nu 632) per ton
 - compensatietoeslag: 630 euro per hectare
 - opname in bedrijfstoeslag
 - geen export C-suiker (3 miljoen ton)

Milieubeleid

- mestbeleid: Nitraatrichtlijn: gebruiksnormen voor stikstof (170 kg);
- kaderrichtlijn water: conform Nitraatrichtlijn.

4.2 Agrocomplex**4.2.1 Toegevoegde waarde en werkgelegenheid**

In het referentiescenario neemt het aandeel van het agrocomplex in de nationale economie verder af. Tabel 4.1 laat zien dat de groei van productiewaarde, toegevoegde waarde en werkgelegenheid van de sector achterblijft bij die van de Nederlandse economie als geheel (vergelijk de indices in de laatste kolom). Zo verwacht het CPB dat de toegevoegde waarde van de Nederlandse economie in de periode 2003–2015 nominaal zal groeien met 58%. Deze nominale groei is voor ruim de helft een kwestie van inflatie. De groei van het agrocomplex beperkt blijft tot nominaal 14% en de werkgelegenheid van dit complex ligt in 2015 mogelijk zo'n 12% onder het niveau van 2003. Rekening houdend met een stijgende arbeidsproductiviteit verwacht het CPB in deze periode 1% toe-name van de werkgelegenheid voor Nederland als geheel.

Tabel 4.2

Ontwikkeling van toegevoegde waarde (mrd. euro) en werkgelegenheid (1.000 aje) van het agrocomplex per deelcomplex, 2003 en 2015 (indices 2003=100)

	Toegevoegde waarde		Werkgelegenheid	
	2003 (miljard €)	2015 (2003=100)	2003 (1000 aje)	2015 (2003=100)
Totaal agrocomplex	23,7	114	396,9	87
Akkerbouwcomplex	4,7	109	75,7	85
Opengrondstuinbouwcomplex	2,3	121	41,8	97
Glastuinbouwcomplex	4,8	122	66,8	95
Grondgebonden-veehouderijcomplex	6,7	106	133,3	84
Intensieve-veehouderijcomplex	5,2	114	79,3	87

Bron: LEI, op basis gegevens CBS.

De ontwikkeling van de werkgelegenheid in het agrocomplex hangt af van de volumeontwikkeling én van de arbeidsproductiviteit. Vooral de aannames over de arbeidsproductiviteit kunnen de resultaten beïnvloeden. Verondersteld is dat die in de veehouderij meer zal toenemen dan in de akker- en tuinbouw, omdat de vervanging van arbeid door kapitaal daar naar verwachting sneller kan plaatsvinden.

In het referentiescenario neemt de toegevoegde waarde van het akkerbouwcomplex nominaal met 9% toe, maar daalt de werkgelegenheid van dit complex met 15%. Hierdoor valt een lichte daling van het deelcomplex in het totale agrocomplex te voorzien. De toegevoegde waarde van de tuinbouwcomplexen zou in de periode 2003-2015 met ruim 20% toenemen, tegenover 6% voor het grondgebonden-veehouderijcomplex en 14% voor het intensieve-veehouderijcomplex.

Dat laatste percentage geeft een enigszins vertekend beeld omdat 2003 voor de intensieve veehouderij een uitzonderlijk slecht jaar was met lage productieniveaus (door vogelpest en de opkoopregeling varkens) en lage opbrengstprijzen. Gezien het milieubeleid, de dierenwelzijnseisen en

toenemende concurrentie valt met name in de primaire intensieve veehouderij tot 2015 geen toename van de toegevoegde waarde te verwachten. Vooral in de pluimveetak zal de toegevoegde waarde verder afnemen. Groei van het intensieve-veehouderijcomplex zal vooral kunnen voortkomen uit waardevermeerdering in slachterijen en vleesverwerkende industrie. Zij zijn zich afgelopen jaren meer gaan toeleggen op verdere verwerking. Als de laatstbekende prijsontwikkeling (CBS, prijsindexcijfers) ook voor de toekomst geldt, kan de vleesprijs over de periode 2003-2015 met 30% stijgen. Dit prijseffect compenseert de volumedaling en zal leiden tot iets meer toegevoegde waarde in het complex als geheel. Dit zal overigens gepaard gaan met 13% minder werkgelegenheid, waarbij ook de veevoerindustrie zwaar getroffen zal worden.

In het referentiescenario neemt de toegevoegde waarde van de tuinbouwcomplexen meer toe dan die van de andere deelcomplexen; in alle deelcomplexen daalt de werkgelegenheid, maar het minst in de tuinbouw (tabel 4.2).

In de tuinbouwcomplexen is de (nominale) groei in toegevoegde waarde veel meer dan in andere complexen het resultaat van een productietoename op de primaire bedrijven. Zo wordt in de periode 2003-2015 voor groenten en siergewassen een productiestijging verwacht met zo'n 12%. Net als het afgelopen decennium blijft het grondgebonden veehouderijcomplex ook de komende jaren achter bij de groei van het totale agrocomplex. Dit ondanks de lichte toename van het melkquotum, zoals die in het Luxemburg Akkoord is voorzien. Binnen het complex neemt ook het aandeel van de primaire productie in de toegevoegde waarde af. Dit vooral door de lagere melkprijzen (ten gevolge van lagere interventieprijzen). Omdat de zuivelindustrie verdere nadruk zal leggen op de producten met extra toegevoegde waarde is het aannemelijk dat de prijzen van zuivelproducten zullen stijgen (gemiddeld 20% tot 2015, op basis van historische trend). Mede hierdoor is het grondgebonden veehouderijcomplex in 2015 nog steeds het belangrijkste deelcomplex (tabel 4.3), maar zijn voorsprong neemt af. Overeenkomstig de bestaande trend zal ook de werkgelegenheid van het grondgebonden veehouderijcomplex verder afnemen. Tabel 4.4 geeft een samenvattend beeld voor de gehele agrosector. Onder meer wordt zichtbaar dat het aandeel van de primaire sector in de totale toegevoegde waarde gelijk blijft: 35%. In het verleden is dit aandeel voortdurend afgenomen. De kentering komt op het conto van de groei van de tuinbouw, waar de primaire producenten grotendeels finale producten afleveren die weinig bewerking behoeven. De exportafhankelijkheid van het agrocomplex blijft hoog. In deel II wordt meer in detail ingegaan op de verwachte economische betekenis van de deelcomplexen in 2015.

4.2.2 Land- en tuinbouwbedrijven

Onder invloed van diverse factoren – een toename van de productiviteit, over het algemeen beperkte groeimogelijkheden voor de afzet, opvolgingsproblemen, druk tot schaalvergroting – zal het aantal bedrijven in

Tabel 4.3

Aandelen van deelcomplexen in toegevoegde waarde en werkgelegenheid van het totale agrocomplex, 2003 en 2015 (in %)

	Toegevoegde waarde		Werkgelegenheid	
	2003	2015	2003	2015
Akkerbouwcomplex	19,6	18,9	19,1	18,3
Opengrondstuinbouwcomplex	9,8	10,4	10,5	11,6
Glastuinbouwcomplex	20,2	21,7	16,8	18,2
Grondgebonden-veehouderijcomplex	28,3	26,5	33,6	31,8
Intensieve-veehouderijcomplex	22,1	22,1	20,0	19,7
Totaal agrocomplex	100	100	100	100

Bron: LEI, op basis gegevens CBS.

Tabel 4.4

Toegevoegde waarde en werkgelegenheid (arbeidsjaren) van het binnenlandse agrocomplex per onderdeel, 2003 en 2015

	Toegevoegde waarde (mln. euro)				Werkgelegenheid (aje)			
	2003	%	2015	%	2003	%	2015	%
Land- en tuinbouw	8.179	35	9.390	35	167.979	42	141.362	40
Verwerking	4.800	20	6.315	23	50.845	13	42.248	12
Toelevering	7.594	32	8.021	30	123.046	31	114.283	33
Distributie	3.035	13	3.195	12	55.610	14	52.270	15
Binnenlandse agrocomplex	23.608	100	26.921	100	397.480	100	350.163	100
In % van nationale totaal	5,9		4,2		6,2		5,4	
Exportafhankelijkheid (%)	74,6		74,1		74,9		74,3	

Bron: LEI, op basis gegevens CBS.

de land- en tuinbouw de komende jaren verder afnemen (tabel 4.5). Bij een gemiddelde daling van 3% per jaar zal het aantal bedrijven in 2015 uitkomen op minder dan 60.000. Dat is ruim 30% minder dan de bijna 84.000 bedrijven in 2004. Forse dalingen zijn onder meer te verwachten in het aantal champignon-, melkvee- en varkensbedrijven. Maar ook in de sectoren waar een groei van de productie wordt verwacht, zoals in de sierteelt onder glas en in de open grond, zal het aantal bedrijven dalen door de voortgaande schaalvergroting.

4.3 Deelcomplexen

Deze paragraaf gaat in op de perspectieven per deelcomplex. Daarbij wordt kort stilgestaan bij de (toekomstige) verhoudingen in de keten van toelevering, verwerking en afzet en bij de toekomstige primaire bedrijfsstructuur van het deelcomplex. Meer gedetailleerde informatie is opgenomen in deel II van dit rapport.

4.3.1 Akkerbouwcomplex

De perspectieven voor de akkerbouw zijn niet rooskleurig. Aanpassingen in het EU-suikerbeleid zetten de bietenteelt onder druk. Alternatieven zoals vrije producten of energiegewassen bieden weinig mogelijkheden voor aanvullend inkomen. Schaalvergroting wordt belemmerd door relatief hoge grondprijzen. Voor pootaardappelen liggen er nog wel kansen op groeiende buitenlandse markten.

Algemeen

De aansturing vanuit de keten op kwaliteit richt zich het meest op producten die vers worden verhandeld, zoals tafelaardappelen, maar loopt ook via verwerkende bedrijven. De toenemende eisen van internationaal opererende bedrijven in retail en verwerking nopen op het niveau van primaire akkerbouwbedrijven tot verdere professionalisering en schaalvergroting. Soms zal samenwerking tussen telers een alternatief kunnen bieden, met name bij producten die vers of met weinig bewerking aan de consument zijn te leveren (zoals aardappelen, uien en groenten). Maar als het gaat om export zal de armslag van dergelijke verenigingen veelal te gering zijn. De verzadigde markten en lage prijzen van onder andere consumptieaardappelen en uien nodigen niet uit tot verdere uitbreiding. De productie van de aardappelverwerkende industrie lijkt zich rond de drie miljoen ton te stabiliseren. Bewustwording rondom vetzucht en veranderende consumptiepatronen maken het aannemelijk dat de vraag naar voorgebakken aardappelen eerder zal afnemen dan toenemen. Het areaal zetmeelaardappelen is teruggelopen tot circa 50.000 ha, maar de (gequoteerde) productie blijft constant. Aanpassingen in het suikerbeleid leiden tot fors lagere bietenprijzen en dito opbrengsten. Een deel van de telers zal stoppen met bieten en het bouwplan opvullen met granen.

Afhankelijk van de prijzen – binnen Europa en op de wereldmarkt – kunnen de arealen van niet-marktordeningsgewassen op korte termijn gaan fluctu-

Tabel 4.5

Aantal land- en tuinbouwbedrijven naar type, 1990-2015

	1990	2000	2004	2015	Mutatie (% per jaar)	
					1990-2004	2004-2015
Totaal land- en tuinbouw	124.900	97.480	83.890	59.170	-2,8	-3,1
Akkerbouwbedrijven	16.260	13.750	12.630	10.540	-1,8	-1,6
Glastuinbouwbedrijven	10.240	7.910	6.390	4.240	-3,3	-3,7
Champignonbedrijven	790	410	350	130	-6,7	-7,1
Opengrondstuinbouwbedrijven^{a)}	9.990	7.820	6.680	5.020	-2,8	-2,6
Melkveebedrijven	39.550	26.820	22.280	13.820	-4,0	-4,2
Overige graasdierbedrijven	17.500	18.970	18.830	15.150	0,5	-2,0
Varkensbedrijven	9.200	6.060	4.180	2.380	-5,5	-5,0
Pluimveebedrijven	2.140	1.830	1.360	880	-3,2	-3,9
Vleeskalverbedrijven	1.250	1.280	1.160	1.100	-0,5	-0,5
Gecombineerde bedrijven	14.790	9.850	7.770	4.690	-4,5	-4,5
Overige bedrijven	900	1.730	1.660	1.220	4,5	-2,7

a) Gespecialiseerde groente-, fruit-, bloembollen- en boomteeltbedrijven.

Bron: CBS, bewerking LEI.

eren. Maar grote verschuivingen worden niet echt verwacht, mede gezien de specifieke investeringen in gebouwen en mechanisatie. Waarschijnlijk zal de behoefte van met name Midden- en Oost-Europa aan hoogwaardig uitgangsmateriaal de vraag naar pootaardappelen positief beïnvloeden. Ook China kan een interessante markt worden.

Bedrijven

Het aantal akkerbouwbedrijven is in de periode 1980-2004 met gemiddeld 1,2% per jaar afgenomen. Binnen die periode werd de daling echter wel sterker. In die lijn wordt komende periode een daling met gemiddeld 1,6% verwacht tot ruim 10.000 bedrijven in 2015. Of dit werkelijk zal gebeuren hangt vooral af van de vraag of kleinere bedrijven worden voortgezet.

Meer dan de helft van de akkerbouwbedrijven is klein: kleiner dan 40 nge. De gemiddelde bedrijfsomvang zal verder toenemen.

Het gemiddelde bouwplan is de laatste jaren intensiever geworden: het areaal marktordeninggewassen liep terug terwijl dat voor een aantal vrije

gewassen (o.a. poot- en consumptieaardappelen en zaaiuien) toenam. Deze ontwikkeling lijkt te gaan stagneren omdat verdere intensivering om bijvoorbeeld fytosanitaire redenen en beschikbaarheid van geschikte grond steeds lastiger wordt. Door hoge grondprijzen (en de financiële positie van bedrijven) heeft men voor intensieve teelten steeds meer voorkeur voor grondruil en landhuur boven aankoop van grond. Doordat bij grondruil ook andere agrarische productierichtingen (bijvoorbeeld melkveehouderij of bloembollenteelt) betrokken kunnen zijn, zullen de akkerbouwgebieden een gemengder beeld gaan vertonen. Voor de teelt van hoogwaardig uitgangsmateriaal zoals pootaardappelen hebben gesloten bedrijven uit fytosanitair oogpunt de voorkeur.

4.3.2 Opengrondstuinbouwcomplex

De verwachte welvaartsgroei in de wereld (bijvoorbeeld in Midden- en Oost-Europa en China) kleurt de toekomstperspectieven voor sierteeltproducten als bloembollen en boomkwekerijproducten. De marktperspectieven voor vollegrondsgroente en fruit zijn minder gunstig; de concurrentie van goedkoper producerende buitenlandse aanbieders neemt toe. Innovaties zetten aan tot schaalvergroting, waarbij het ruimtelijk orderingsbeleid de uitbreidingsmogelijkheden bepaalt.

Algemeen

In dit heterogene complex (groenten, fruit, bloembollen, bomen) worden de meeste producten onverwerkt via handelskanalen aan de consument geleverd. Veranderingen in de verwerkende industrie hebben dus weinig directe effecten op dit complex. Mogelijk kan door toenemende concurrentie uit Midden- en Oost-Europa de teelt van bepaalde vollegrondsgroenten in Nederland teruglopen.

De afzet van de meeste producten is minder 'strak' georganiseerd (namelijk niet via verwerkende bedrijven en supermarkten) dan in de meeste andere complexen. Dit levert relatief meer mogelijkheden voor krachtenbundeling van telers bij de afzet op de lokale/regionale markt (vooral groenten, fruit) of naar het buitenland (vooral siergewassen). De toenemende diversiteit in de vraag kan, ook in combinatie met de bundeling van telers, kansen scheppen, bijvoorbeeld voor streekproducten of voorbereide groenten. De diversiteit kan het overheersende belang van schaalvergroting enigszins afremmen.

Bollen en bomen worden (nog) nauwelijks via de supermarkten verkocht. Daarom hebben de grote ketens hier veel minder sturingsmacht dan bij groenten en fruit. De tuincentra zouden daarvoor in aanmerking kunnen komen, maar die zijn vooralsnog minder hecht georganiseerd (weinig grote ketens).

Vooraf door de mogelijkheden in boomteelt en bloembollen groeit de economische betekenis van dit complex nominaal met ruim 20% (tabel 4.2). De werkgelegenheid zal naar verwachting nagenoeg gelijk kunnen blijven. Het aandeel van het complex in de totale agrosector neemt geleidelijk

toe tot ruim 10% van de toegevoegde waarde en ruim 11% van de werkgelegenheid (tabel 4.3). Omdat er nauwelijks verwerking plaatsvindt ligt het accent hier op de primaire productie. De afhankelijkheid van de betrokken bedrijfstakken van de export is zeer hoog en loopt op tot bijna 90% in 2015.

Bedrijven

Het aantal opengrondstuinbouwbedrijven zal de komende periode met 2 à 3% per jaren afnemen. In de vollegrondsgroenteteelt zal de schaalvergroting fors doorzetten. Deze verwachting is gebaseerd op de matige concurrentiekracht van de Nederlandse vollegrondsgroentesector in combinatie met de slechte financiële situatie op veel bedrijven. Naast de schaalvergroting in Nederland is de verwachting dat meer bedrijven een vestiging in het buitenland erbij nemen, niet alleen vanwege de lagere kostprijzen maar ook om jaarrond producten te kunnen leveren aan hun directe afnemers. Ook in de Nederlandse fruitteelt zal de schaalvergroting doorzetten. Daarbij neemt het aantal gespecialiseerde fruitbedrijven met een derde af in de periode 2004-2015. Het moet nog blijken welke van de appel-clubrassen (zie paragraaf 6.3.2) gaan aanslaan in de markt. Als deze rassen succesvol zijn, kan dit gunstig zijn voor de inkomensvorming op langere termijn. Voor de perenteelt is het van belang of het ras Conference gaat aanslaan op andere dan de nu beleverde markten. Als de Duitse markt constant beleverd kan worden (in plaats van het huidige 'gaten vullen') zou dat een belangrijke impuls kunnen betekenen.

Voor de Nederlandse bloembollenteelt wordt tot 2015 slechts een bescheiden groei van de marktvraag verwacht, in ieder geval wat geringer dan de afgelopen 25 jaar. Het aantal gespecialiseerde bloembollenteeltbedrijven zal naar verwachting blijven dalen, maar minder snel dan in de afgelopen jaren.

De productie van de boomteelt groeit sterker dan het areaal omdat de groei vooral zit in gewassen voor de consumentenmarkt met een relatief hoge productiewaarde per ha. De uitbreiding van de productie vindt plaats in concentratiegebieden, waar de ruimte niet schaars is en het ruimtelijk orderingsbeleid de boomteelt ruimte biedt. Het laatste betreft vooral het zuidoostelijke deel van Nederland. Het aantal gespecialiseerde boomteeltbedrijven zal naar verwachting wat sneller dalen dan in de afgelopen jaren.

4.3.3 Glastuinbouwcomplex

De vraag naar kwalitatief hoogwaardige groente- en sierteeltproducten zal toenemen bij welvaarts-groei. De toekomstperspectieven voor deze bedekte teelten zijn gunstig, mits zorg wordt besteed aan intensievere ketensamenwerking. Technologische innovaties dragen bij aan duurzamer productie-methoden. Greenports bieden ruimte voor structurele ontwikkeling.

Voor de champignonsector is het beeld heel anders; deze sector ondervindt extra concurrentie uit Midden- en Oost-Europa en China.

Algemeen

Voor bloemen en potplanten hebben de (VBN-)veilingen en daarop actieve handels- en exportbedrijven een belangrijke aansturende functie. Hierbij heeft Nederland het voordeel ook marktleider te zijn in de veredeling, selectie en vermeerdering van uitgangsmateriaal. Weliswaar wordt een deel van dit (arbeidsintensieve) werk verplaatst naar lage-lonenlanden, maar men houdt de mogelijkheden om met nieuwe gewassen in te spelen op de vraag. Via de veilingen kunnen grote partijen homogene producten (bijv. potplanten) worden geleverd en vervolgens kunnen de handelsbedrijven gevarieerde bloemboeketten aanbieden aan de detailhandel. Supermarkten zullen naar verwachting belangrijker worden in de afzet van sierteelproducten en dus ook meer bepalend worden zijn voor de kwaliteitseisen. Kwaliteits- en garantiekeurmerken zoals MPS, onderstrepen de vooraanstaande positie van de sector.

Voor de glasgroenten (vooral vruchtgroenten als tomaat, paprika en komkommer) blijft de export naar buurlanden (Duitsland, VK) bepalend, waar geconcentreerd wordt met vooral Spanje. Op deze exportmarkten moet rekening worden gehouden met de uiteenlopende wensen van de supermarktketens ter plaatse (meer prijsconcurrentie in Duitsland en meer dienstverlening/service in het VK). De afzetorganisaties (zoals The Greenery) moeten zich daarop instellen. De schaalvergroting in de vraag vergt ook (meer) concentratie in het aanbod met zo homogeen mogelijke partijen.

Bedrijven

Binnen de glastuinbouw is in de afgelopen 20 jaar een verschuiving opgetreden van groenten naar snijbloemen en vooral potplanten. Tegelijk trad een forse schaalvergroting op. Schaalvergroting en/of samenwerking van primaire bedrijven wordt benut om de (sterke) concurrentiepositie te behouden. Dit zal gepaard gaan met een verdere afname van het aantal bedrijven: het aantal gespecialiseerde glastuinbouwbedrijven neemt af van ruim 6.000 naar ruim 4.000 in 2015. Het totale areaal glastuinbouw zal licht toenemen.

4.3.4 Grondgebonden-veehouderijcomplex

De hervorming van het Europese landbouwbeleid, de liberalisering en de milieumaatregelen reduceren de inkomens en groei mogelijkheden van de melkveehouderij. Boeren richten zich op kostenverlaging (schaalvergroting) of zoeken verbreding. De perspectieven van de sector hangen sterk samen met de wijze waarop de Nederlandse zuivelindustrie haar sterke internationale positie ontwikkelt. Daar is verdergaande productvernieuwing en innovatie voor nodig.

Algemeen

De kwaliteitseisen aan melkveehouders die al enige jaren door de ketens worden gesteld, hebben al enig effect gehad voor de bedrijfsstructuur: bedrijven die zich niet wilden of konden aanpassen zijn gestopt. De zuivel-

industrie kan mogelijk ook meer gaan sturen op de samenstelling van melk ten behoeve van uiteenlopende producten.

Naar aanleiding van de MKZ-uitbraak is een belangrijke verandering (ketenverkorting) opgetreden in de afzet van vee: het wegvallen van de (meeste) veemarkten. Slachterijen en exporteurs krijgen hierdoor meer invloed op de sector, maar het aanbod blijft door de kleinschaligheid van de bedrijfstak (veel overige graasdierbedrijven, meeste vee gericht op melkproductie) erg divers (kleine partijen, grote kwaliteitsverschillen).

De afzetperspectieven voor de Nederlandse zuivelsector zijn niet onverdeeld gunstig. De bedrijfstak heeft te maken met toenemende concurrentie, zowel Europees als wereldwijd. Van de coöperaties wordt verwacht dat ze door middel van product vernieuwing en innovatie de melkprijs voor de veehouder op een zo hoog mogelijk peil houden, terwijl de Europese garantieprijzen dalen.

Bedrijven

De melkveehouderij moet de kosten zien te verlagen, onder meer via schaalvergroting, maar heeft in Nederland te maken met hoge prijzen van grond en quota. In de afgelopen jaren nam het aantal bedrijven af met zo'n 4% per jaar. Gezien de leeftijdsopbouw van de huidige ondernemers (ruim de helft is ouder dan 50 jaar) en het opvolgingspercentage (ruim 50%) is er geen reden aan te nemen dat dit tempo de komende jaren zal afnemen.

Momenteel zijn er ruim 22.000 (gespecialiseerde) melkveebedrijven met gemiddeld zo'n 65 melkkoeien op bijna 40 ha. Voor 2015 is de verwachting: 14.000 bedrijven met gemiddeld ruim 80 melkkoeien op ruim 50 ha.

De gemiddelde melkproductie per bedrijf komt daarmee op ongeveer 800.000 kg. Momenteel is dat ongeveer 500.000 kg melk.

De totale melkveestapel in Nederland zal bij een trendmatige stijging van de productie per koe en een gelijkblijvende, licht uitgebreide melkplas (quotum van circa 11 miljard kg +1,5%) afnemen met ongeveer 1,7% per jaar. Het aantal melkkoeien daalt dan van bijna 1,5 mln. in de afgelopen jaren tot ongeveer 1,2 mln. in 2015.

4.3.5 Intensieve-veehouderijcomplex

De vooruitzichten voor deze bedrijfstak wisselen per deelsector: van licht afnemend (vleeskuikens) tot mogelijk zelfs iets groeiend (vleeskalveren). Mogelijk kunnen de prijzen op een wat beter niveau komen dan in de afgelopen jaren, maar de concurrentie neemt toe, vooral van overzee. Bovendien beperken de regels op het gebied van milieu en ruimtelijke ordening de structuurontwikkeling. Via versterkte ketenafstemming zijn met verse en bewerkte kwaliteitsproducten de marktposities te heroveren die afgelopen jaren verloren zijn gegaan.

Algemeen

In toenemende mate zullen kwaliteitseisen (diergezondheid, voedselveiligheid, welzijn dieren) de bedrijfsvoering, inrichting en structuur van de

primaire bedrijven bepalen. Daartoe zal door de primaire sector veel geïnvesteerd moeten worden, terwijl uit concurrentieoogpunt de kostprijs laag moet zijn. Kleinere bedrijven en kleinere productie-eenheden (bijvoorbeeld op gemengde bedrijven) zullen hier veelal niet meer in mee kunnen. De vanuit de keten geboden kwantumvoordelen (toeslagen bij levering, kortingen bij afname) werken de schaalvergroting extra in de hand. In het intensieve veehouderijcomplex is naast de afzet en verwerking ook de relatie met de toelevering van veevoeders van groot belang.

In de vleeskalversector – gedomineerd door integraties – is de invloed van de keten al lange tijd groot en wordt met succes ingespeeld op de afzetmogelijkheden in Italië, Duitsland en Frankrijk. Voorheen bestond de export vooral uit halve geslachte dieren dan wel voor- en achtervoeten, inmiddels ook uit uitgebende en uitgesneden producten.

De schaalvergroting heeft tot dusver vooral de homogeniteit van de producten vergroot (weinig diversiteit tussen de rassen bij varkens en pluimvee). Inspelen op de groeiende diversiteit in de vraag van consument levert mogelijk kansen. Dat is bijvoorbeeld al zichtbaar bij eieren. Het beperkte succes van scharrel- en biologisch varkensvlees geeft aan dat het niet snel gaat, maar andersom geeft het scharrelei-succes aan hoe hard het soms kan gaan: het (goedkoper geproduceerde) batterijei is in enkele jaren vrijwel van het consumententoneel verdwenen.

Verdere bewerking van het product (bijv. pluimveevlees in delen, snacks, enz.) kan een verschuiving bewerkstelligen in consumptiepatronen (men eet meer kip). Daarnaast kan productbewerking die aansluit op specifieke consumentenwensen natuurlijk bijdragen aan een hogere toegevoegde waarde per eenheid product.

Door de 'opkoopregeling' van de overheid in het kader van het mestbeleid is in de afgelopen jaren een belangrijke krimp van vooral de varkensstapel gerealiseerd.

Bedrijven

Het aantal bedrijven met varkens en/of pluimvee zal de komende jaren nog substantieel verder afnemen (zie tabel 4.5). Als de huidige trend doorzet, zijn er in 2015 nog zo'n 2.400 gespecialiseerde varkensbedrijven, 880 gespecialiseerde pluimveebedrijven en 1.100 vleeskalverbedrijven. Vanwege de voortgaande specialisatie zal het aantal (gemengde) bedrijven met intensieve veehouderij nog sterker dalen. Een en ander zal gepaard gaan met een stijging van het aantal dieren per bedrijf. In de regionale verdeling wordt geen grote verschuiving verwacht: het zuiden en oosten van het land blijven de concentratiegebieden.

4.4 Gevoeligheid voor beleid

4.4.1 Inleiding

Voorgaande perspectieven voor de Nederlandse landbouw zijn geschetst op basis van een aantal aannames rond vraag, aanbod en beleid. Deze paragraaf gaat in op de gevoeligheid van de uitkomsten voor het beleid.

Tabel 4.6

Uitgangspunten voor gevoeligheidsanalyses

Variant / Aspect	Referentie-scenario	Voortgezette bescherming	Ingrijpende hervorming
Degressie toeslagen + modulatie (%)	25	10	100
Melkquotering	Handhaven	Handhaven	Afschaffen
N-beleid (kg N uit dierlijke mest per hectare)	170	250 ^a	140
Mestafzetkosten (euro per m ³)	25	25	35
Verlaging invoertarief	30/80	30/50	80/80
marktordenings/vrije producten			
Tariefescalatie (verwerkte producten)	Handhaven	Handhaven	Afschaffen

a) Op bedrijven met meer dan 70% grasland, andere bedrijven 170 kg N per hectare

In hoeverre kunnen alternatieve beleidskeuzes de perspectieven voor de sector beïnvloeden? Daartoe worden twee alternatieven bekeken. De 'lichte' variant gaat uit van een minder vergaande afbraak van invoerbescherming én een beperkte afname van de toeslagen én minder zware milieueisen op het gebied van mest. De 'zware' variant gaat uit van verdere verlaging van de invoertarieven én verdere vermindering van de steun én verzwarening van de milieueisen. Tabel 4.6 vat beide varianten samen. De gevolgen van deze beleidskeuzes worden per deelcomplex in kwalitatieve zin geschetst in termen van verschillen met het referentiescenario. Op sommige punten zal de analyse worden geïllustreerd met enkele cijfers die voortkomen uit verkenningen gemaakt met DRAM¹.

4.4.2 Lichte variant: voortgezette bescherming

Op de akkerbouw heeft de gematigde degressie van toeslagen een licht positief effect in vergelijking met het referentiescenario. De voordelen zijn het grootste voor bedrijven met zetmeelaardappelen, suikerbieten en

granen. Voor bedrijven met relatief veel aardappelen of vollegrondsgroenten is de wijze waarop toeslagen worden afgebouwd van weinig invloed. Als in het mestbeleid de norm wordt versoepeld naar 250 kg N/ha, heeft dit voor de akkerbouw geen directe effecten: de norm van 170 kg N/ha levert ook al nauwelijks problemen op. De relatief geringere afzetproblemen van de veehouderij zouden tweeledig werken voor de akkerbouw: er zal minder druk zijn om akkerbouwareaal te benutten voor grasland (dus minder druk op de grondprijs) maar er is ook minder belangstelling om dierlijke mest af te zetten bij akkerbouwers (men betaalt dus minder voor mestafname door de akkerbouw).

Het tuinbouwcomplex (vollegronds- en bedekte teelten) is vooral afhankelijk van vraaggroei, ruimtelijke ordening (vooral in verstedelijkte gebieden) en innovaties. Ontwikkelingen in het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid spelen een beperkte rol. Qua milieu zijn gewasbescherming en energie de belangrijkste aandachtsgebieden, en niet het mestdossier. Op het gebied van handelsbeleid zou enig effect uit kunnen gaan van verschillende modaliteiten in de WTO-afspraken. De champignonsector zou in de lichte variant bijvoorbeeld minder beducht hoeven te zijn voor Chinese concurrentie. Aan de andere kant moet bedacht worden dat minder vergaande afbraak van tarieven voor sommige teelten ook minder exportmogelijkheden betekent.

Voor de grondgebonden veehouderij spelen het Europese landbouwbeleid, de WTO en het beleid op het terrein van nitraat en ammoniak een belangrijke rol. Als de reductie van de toeslagen beperkt zou blijven tot 10% tot 2015 zou het inkomen in de melkveehouderij zo'n 10% beter uitkomen. Als de mestnorm wordt opgerekt naar 250 kg N/ha kunnen er iets meer melkkoeien in Nederland blijven, maar dat effect is gering omdat het melkquotum gehandhaafd blijft. Ook wordt meer vleesvee gehouden dan in het referentiescenario het geval zou zijn. Met de ruimere bemestingsnorm is de noodzaak tot aankoop van grond (voor extensivering) minder groot. Dit zal de opwaartse druk op de grondprijzen tegengaan.

De perspectieven voor de intensieve veehouderij worden sterk door het milieubeleid beïnvloed. In de lichte variant zijn de bemestingsnormen soepeler. Mestoverschotten zullen dus kleiner worden en de afzetkosten per bedrijf geringer. De inkrimping van de varkens- en pluimveestapels zou dus minder groot hoeven te zijn dan de (overigens al bescheiden) daling volgens het referentiescenario. Het zijn echter de niet al te optimistische marktvooruitzichten en toenemende concurrentie van binnen (en buiten) de EU die een uitbreiding van het aantal dieren in de intensieve veehouderij in Nederland ook onder deze variant niet aannemelijk maken. De perspectieven voor de varkens- en pluimveesector hangen meer samen met de mogelijkheid om via ketensamenwerking kwaliteitsproducten in de markt te zetten.

Voor de vleeskalverhouderij is het gunstig als de afbouw van GLB-bedrijfs-toeslagen (zoals in deze lichte variant) minder snel verloopt. Gecombineerd met een soepeler mestbeleid zou het aantal dieren in deze tak zo'n 5-10%

groter kunnen zijn dan waarmee in het referentiescenario rekening wordt gehouden (2% groei).

4.4.3 Zware variant: ingrijpende hervorming

In deze variant zullen de verschillende kosten- en opbrengstverhoudingen in de landbouwsector sterk veranderen, met gevolgen voor de omvang en samenstelling van de productie en de wijze van produceren. In vergelijking met het referentiescenario treedt er in deze variant extra dynamiek op. Volledige afschaffing van de toeslagen en een verdere afbouw van de grensbescherming verslechteren de inkomensmogelijkheden van de akkerbouw. Bedrijven die sterk leunen op de toeslagen – de telers van marktordeninggewassen – zien de basis voor hun inkomen wegvallen. De uitwijkmogelijkheden zijn beperkt omdat markten van eventuele alternatieve producten snel verzadigd zijn, terwijl telers met relatief veel hakvruchten nauwelijks verder kunnen intensiveren, vanwege beperkingen op het gebied van bodemvruchtbaarheid en ziektedruk. Verhoging van de efficiency door verdere schaalvergroting zal in veel gevallen de enige oplossing zijn. In gebieden waar het bouwplan vooral uit marktordeninggewassen bestaat – de Veenkoloniën en het Oldambt – komt meer ruimte voor veehouderij.

Deze tak zal die ruimte ook claimen vanwege de aanscherping van het mestbeleid in deze variant. Omdat veehouders dan meer mest kwijt moeten raken, kan de akkerbouw extra inkomsten verwerven, er vanuit gaande dat de acceptatie van mest zal toenemen. De strengere mestnormen in de akkerbouw zullen maar weinig direct effect hebben. Wellicht dat de productie per hectare iets gaat afnemen in vergelijking met het referentiescenario. Een uitzondering vormen de bedrijven in zandgebieden, waar een grotere kans bestaat op uitspoeling van nitraat naar het grondwater. Het aantal (gespecialiseerde) akkerbouwbedrijven zal sterker afnemen dan in het referentiescenario.

Extra afbraak van grensbescherming is interessant voor het tuinbouwcomplex. Maar in deze zware variant is uitgegaan van een zelfde tariefsverlaging als in het referentiescenario. Wat mogelijk wel van invloed zou kunnen zijn voor bijvoorbeeld de groente- en fruittak, is de afschaffing van de tariefescalatie. Tariefescalatie houdt in dat tarieven toenemen naarmate een product meer bewerkt is. Afschaffing daarvan zou betekenen dat er slechts één tarief is voor grondstof en bewerkt product. Zo'n maatregel zou een stimulans zijn voor de invoer van bewerkte producten. Uit diverse studies blijkt dat er (naast koffie, cacao en vis) sprake is van tariefescalatie bij de productcombinaties ananas/-sap, sinaasappel/-sap, appel/-sap, citroen/-sap, druiven/-sap en tomaten/-sap (Ministerie van Buitenlandse Zaken, 2002). Afschaffing van tariefescalatie houdt in dat voor genoemde (verse en verwerkte) producten in dit deelcomplex meer internationale concurrentie ontstaat.

Voor de grondgebonden veehouderij heeft deze zware variant – waarin onder meer de melkquotering vervalt – ingrijpende gevolgen. Het verdwij-

nen van de toeslagen doet de inkomens in de primaire sector aanzienlijk dalen. Door de verdergaande afbraak van de invoertarieven dalen de Europese melkprijzen. Wel zal de Nederlandse melkveehouderij de productie kunnen uitbreiden als de melkquotering wordt opgeheven. Die potentiële groei is fors: mogelijk tot 40% van het huidige productieniveau. Zo'n sterke groei zal zich echter niet voordoen. Los van de vraag of er voldoende afzetmogelijkheden zouden zijn, zou de mestnorm de beperkende factor vormen. De norm van 140 kg N/ha leidt tot een groter mestoverschot dan in het referentiescenario en dit overschot neemt verder toe als de melkveestapel uitbreidt. Niettemin zou het aantal melkkoeien in 2015 ruim 15% groter zijn dan in het referentiescenario. De kosten voor mestafvoer zijn hoger, terwijl voor extensivering grond nodig is die voor een deel uit de akkerbouwgebieden moet komen. In gemengde gebieden kan de samenwerking tussen gespecialiseerde akkerbouw- en melkveebedrijven worden versterkt.

Door de strengere mestnormen krijgt de intensieve veehouderij in deze zware variant te maken met sterk oplopende kosten voor mestafzet. Dat wordt versterkt door de uitbreiding van de melkveestapel door afschaffing van de melkquotering. Deze extra mestafzetkosten hebben aanzienlijke inkomenseffecten voor de intensieve veehouderij en zullen, als mestverwerking niet rendabel wordt, leiden tot een flinke daling van het aantal dieren. De varkensstapel zou in deze variant bijna 30% kleiner zijn dan in het referentiescenario. Voor de vleeskalveren- en de pluimveestapel wordt een vermindering van circa 10% geschat. De afname van de pluimveestapel – en dan vooral het aantal slachtkuikens – zou zelfs nog iets groter kunnen uitvallen omdat er bij extra handelsliberalisatie nóg meer concurrentie van buiten Europa zou komen. Nu al geven de invoerheffingen deze sector nauwelijks voldoende bescherming tegen concurrentie uit Brazilië en Thailand.

4.5 Andere functies

4.5.1 Verbreding

De maatschappelijke behoefte aan verbredingsactiviteiten neemt de komende jaren naar verwachting toe. Volgens de bestaande overheidsplannen kan het budget voor agrarisch natuurbeheer in de toekomst oplopen tot 70 miljoen euro per jaar. Mede omdat voor dit doel waarschijnlijk meer EU-fondsen beschikbaar komen, zou een verdubbeling ten opzichte van de huidige omvang mogelijk kunnen zijn. Een addertje onder het gras is dat in de huidige systematiek de vergoedingen gekoppeld zijn aan de prijs van (ruw)voeder. Als die omlaag gaat, komen ook de vergoedingen onder druk. Gelet op de beperkte groei in het recente verleden lijkt de markt voor agrotourisme geen grote groeimogelijkheden meer te hebben. Dat geldt in het bijzonder voor verblijfsrecreatie; voor dagrecreatie zijn er wellicht meer mogelijkheden. Marktplan Adviesgroep (2005) spreekt in een recent rapport van 'nog enige groei'. Als de door het Landelijk Steunpunt Landbouw en Zorg (2004) verwachte groei naar 1.000 zorgboerderijen bewaar-

heid wordt, zou de omzet van de 'agrozorg' nog kunnen verdrievoudigen. Die ontwikkeling hangt sterk af van de financiering van de zorg, en met name van de vraag of het persoonsgebonden budget onverkort blijft gehandhaafd.

De mogelijkheden voor stalling zijn in theorie groot. Het aanbod wordt bepaald door het vrijkomen van bedrijfsgebouwen en dat zullen er de komende jaren tienduizenden zijn. De vraag is echter of deze gebouwen geschikt zijn, hoe lang ze beschikbaar zijn, of ze op de juiste plek liggen en of er behoefte aan is. Het aantal windmolens kan verder toenemen. Het beleid is gericht op verdere vergroting van het aandeel duurzame energie. Daar staat tegenover dat het oprichten van solitaire windmolens een toenemende planologische tegenwind ontmoet. Voor loonwerk door de boeren zullen er meer kansen komen in de sfeer van terreinbeheer en dergelijke, maar wellicht minder voor collega-agrariërs. Dat laatste omdat grotere en meer gespecialiseerde apparatuur nodig is.

Een mogelijke nieuwe verbredingsactiviteit is het produceren van energie door co-vergisting (biomassa en mest). Hiermee zou elektriciteit geleverd kunnen worden aan het openbare net. Er lopen enkele initiatieven op dat gebied. Een hogere olieprijs zou een stimulans zijn. In sommige gebieden kan het opvangen van water een kans zijn. Gelet op alle plannen op dat gebied zal het belang daarvan toenemen.

Per saldo lijkt voor alle verbredingsactiviteiten op termijn een groei van 50 tot 100% niet onmogelijk. De mogelijkheden zullen van gebied tot gebied verschillen. In de buurt van grote steden, kustgebieden of de Veluwe zijn meer recreatiemogelijkheden dan elders. Iets dergelijks geldt voor de mogelijkheden voor agrarisch natuurbeheer: die doen zich vooral voor rond de EHS.

Door de aanpassingen van het landbouwbeleid zal de behoefte aan nieuwe inkomensbronnen bij boeren toenemen. De belangstelling voor verbredingsactiviteiten zal groeien naarmate meer knelpunten worden weggenomen en naarmate de beloning – vooral voor collectieve diensten – hoger en 'duurzamer' is. Dat zal ook gelden als een groter deel van de toeslagen, conform de bestaande voornemens, wordt aangewend voor plattelandsactiviteiten.

De kansen voor verwerking op het primaire bedrijf worden in principe groter naarmate bedrijven groter zijn. Ze zijn dan aantrekkelijker als leverancier. Daar komt bij dat supermarkten meer belangstelling lijken te krijgen voor streekproducten.

4.5.2 Landschap

Ondanks de beperkte klimaat- en hoogteverschillen in ons land, kan worden gesproken van een gevarieerd beeld met zeer uiteenlopende (agrarische) landschapstypen, zoals droogmakerijen, hoogveen, laagveen, heuvels, rivieren, kust, zand en zeeklei. Door de bank genomen zal daar niet veel in veranderen. Met een aandeel van 67% in het grondgebruik zal de landbouw de komende jaren de gezichtsbepalende factor van het

Nederlandse landschap blijven. Ondanks de verstedelijkingsdruk blijft het 'verlies' aan agrarische grond tot 2015 beperkt tot minder dan 100.000 hectare ofwel een kleine 5% van het huidige areaal. Regionaal, bijvoorbeeld in de nabijheid van steden, kunnen wel opmerkelijke verschuivingen optreden met landschappelijke effecten.

Algemeen vindt in de agrarische sector verdere schaalvergroting plaats en het aantal bedrijven neemt jaarlijks af met ongeveer 3%. Voor de vrijkomende boerderijen en bedrijfsgebouwen ontstaan verschillende mogelijkheden: bedrijfsmatig gebruik of bewoning. 'Verrommeling' is hierbij een gevaar. De bedrijfsvergroting, met grotere bedrijfsgebouwen, levert (veelal) een verandering van het aanzien van gebieden op. Voor het landschap als zodanig hoeft dat geen doorslaggevende betekenis te hebben zolang de omvang en vorm van percelen, de natuur- en cultuurhistorische elementen, de beplantingen en de openheid ontzien worden. In van oorsprong kleinschalige, gevarieerde landschappen kan schaalvergroting al snel een nivellerend effect hebben, door het verdwijnen perceelsgrenzen en daaraan gekoppelde landschapselementen als heggen, houtwallen, bosjes en waterlopen. Bovendien detoneren grotere bedrijfsgebouwen daar al gauw. Ook agrarische bedrijvenparken, zoals een geconcentreerde herplaatsing van intensieve veehouderijen of glastuinbouwbedrijven kunnen het aanzien van het landschap sterk beïnvloeden. Vooral kassen kunnen een groot landschappelijk effect hebben. Op dat punt is restrictief beleid en een goede landschappelijke inpassing gewenst.

Het streven naar rust en recreatie op het platteland creëert de behoefte aan meer fiets- en wandelpaden langs en over agrarische grond. In de diverse regelingen en budgetten liggen goede mogelijkheden om die te realiseren (o.a. POP-gelden). Dit laatste geldt vooral voor gebieden die landschappelijk aantrekkelijk zijn en in agrarische gebieden rondom grote steden. Deze gebieden lenen zich ook het meest voor verbrede landbouw. Een landbouw met een bredere maatschappelijke functie zal extra in overleg moeten treden met de omgeving (burgers, organisaties, overheden) over beheer, inrichting, enz. Het agrarisch gebruik heeft dan niet meer het primaat. Bovendien zullen de benodigde budgetten niet meer geheel van het rijk kunnen komen. Op regionaal niveau zal het moeten komen van lagere overheden en marktpartijen. Vooral in gebieden met landbouwkundige handicaps en/ of landschappelijke aantrekkelijkheid leveren natuur- en landschapsbeheer en/of recreatie vaak een substantiële bijdrage aan het inkomen. Die combinatie van gering landbouwkundig perspectief en landschappelijke aantrekkelijkheid heeft ook vaak een bijzondere status (bijvoorbeeld als Nationaal Landschap). Waar boeren voor de markt produceren zal het gebruik van de agrarische grond tot 2015 slechts een fractionele verschuiving ondergaan. Grasland blijft in veel gebieden dominant. Alleen zal de toch al afnemende veestapel minder in de wei te zien zijn door zomerstalvoeding en beperkt weiden. Jongvee wordt doorgaans wel geweid en er is sprake van een groeiende paardenhouderij. Tegenover de verwachte afname van de akkerbouw (suikerbieten, zetmeelaard-

appelen), staat een toename van de tuinbouw (vooral sierteelt, waaronder boomteelt en bloembollen).

4.6 Slotopmerkingen

De Nederlandse agrarische sector heeft gunstige uitgangspunten, maar wordt geconfronteerd met sterk veranderende omstandigheden. Dat heeft vooral te maken met de globalisering van de economie, de hervorming van het Europese landbouwbeleid, de beperking van de fysieke- en milieuruimte en met technologische ontwikkelingen.

Op de markt krijgt de sector te maken met een toenemende concurrentie, waarbij vooral de primaire sector nadelen ondervindt van een hoog kosten-niveau voor grond en arbeid. Deze kostennadelen moeten worden gecompenseerd door een hogere productiviteit en betere positionering (kwaliteit) in de markt.

De perspectieven van de deelcomplexen lopen uiteen. Voor de sierteelt lonkt nog groei, zowel binnen als buiten kassen, maar voor andere deelcomplexen wordt een beperkte groei dan wel een daling van de productie voorzien. De (toegevoegde) waarde van deze deelcomplexen kan nog wel toenemen door de productie te richten op producten die beter op de vraag zijn afgestemd.

In de verschillende ketenschakels (toelevering, verwerking, handel, retail) is een voortgaande schaalvergroting gaande. Het primaire bedrijf blijft daarbij ver achter in schaal, maar in vele sectoren fungeren agrarische coöperaties als krachtig verlengstuk van de primaire bedrijven.

Ondernemingen in de verschillende schakels gaan meer en meer internationaal opereren, en kunnen mogelijk ook hun activiteiten naar het buitenland verplaatsen. Dat kan bedreigend zijn voor de Nederlandse primaire sector. Er zijn echter ook voorbeelden van ketens die productie naar Nederland trekken. Een en ander geeft aan dat de vestigingsplaatsfactoren voor de agro-industrie ook van belang zijn voor de primaire landbouw. Er is niet één schakel in de keten die domineert en een alles overheersende macht kan uitoefenen. Maar de positie van de primaire producent wordt wel in toenemende mate beïnvloed en beheerst door de voorwaarden van andere schakels, met name grote voedingsmiddelenconcerns en supermarktketens.

Door de toenemende diversiteit in behoeften zijn er kansen voor nieuwe bedrijvigheid of op het gebied van exclusieve producten, verbouwde producten, buitenhuishoudelijke afzet, streekproducten, biologische producten, enz. Op sommige van deze gebieden heeft Nederland nog een achterstand.

Verbeteringen in logistiek en transport zijn van groot belang voor de concurrentiekracht en duurzaamheid van ketens en dus ook van invloed op de primaire landbouw. Hiervan kan een grote impuls uitgaan op de vorming van bedrijfsconcentraties (agribusiness-parken).

Verschuivingen in het agrarische grondgebruik per gebied zullen doorgaan. Zo zal de verschuiving van de melkveehouderij naar de noordelijke

akkerbouwgebieden zich voortzetten. Akkerbouwgebieden zullen 'gemengder' worden. Sommige veehouderijgebieden misschien ook, als de grondsoort het toelaat.

Het aantal agrarische bedrijven zal in alle sectoren afnemen. Het sterkst in de varkens- en pluimveehouderij. Overigens wordt na de krimp in voorgaande jaren nog slechts een beperkte daling van de totale varkens- en pluimveestapel voorzien.

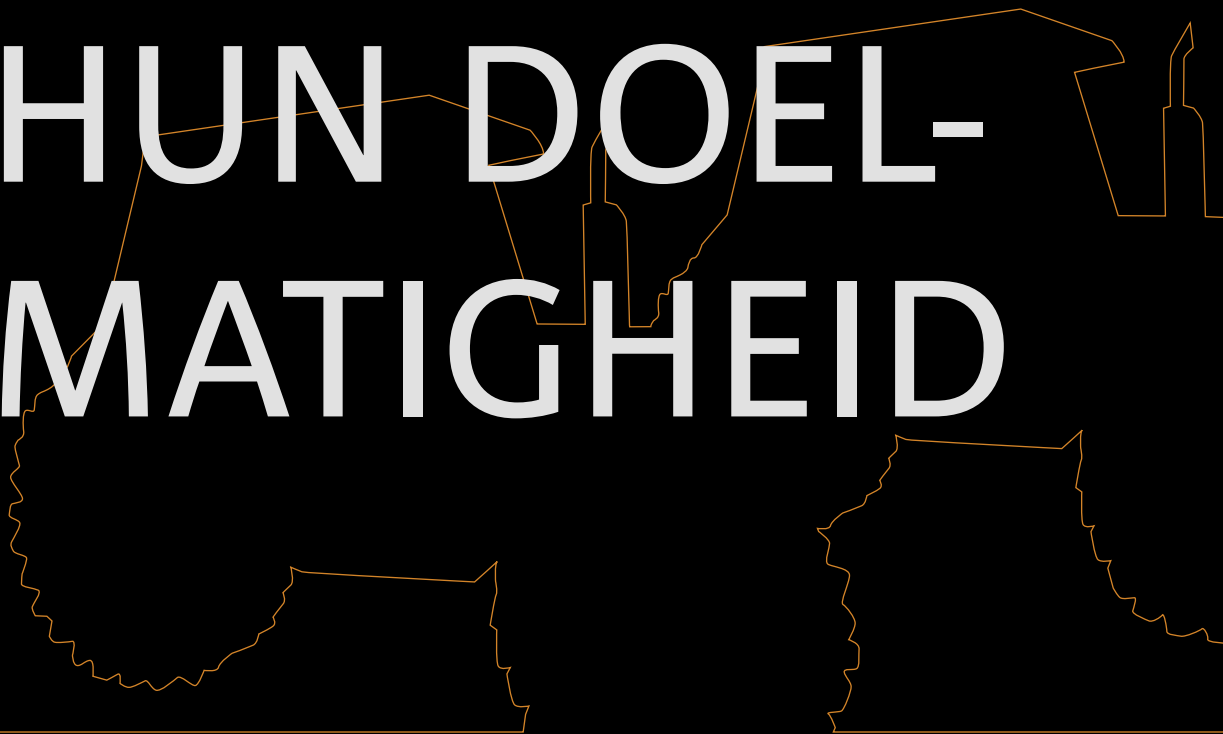
De economische betekenis van de agrosector blijft groot, maar neemt in relatieve zin geleidelijk af. Vooral de onderdelen van het agrocomplex die zich richten op verwerking en afzet, zullen meer afhankelijk worden van buitenlandse grondstoffen. Naast de voorziening in (veilig) voedsel en sierteeltproducten wordt de sector steeds belangrijker als aanbieder van groene en blauwe diensten, energie, en diverse vormen van zorg en recreatie. In het dichtbevolkte Nederland lijkt de potentiële vraag naar verbreding groot, maar de betekenis ervan voor de inkomens op de bedrijven blijft relatief beperkt.

Noten

1 DRAM is een geregionaliseerd model van de Nederlandse landbouwsector, dat zich concentreert op de voortbrenging van landbouwproducten, gegeven technische, economische, ruimtelijke en beleidsmatige restricties en waarmee beleidsvarianten kunnen worden doorgerekend.

SAMEN-
WERKENDE
BEDRIJVEN
VERSTERKEN
HUN DOEL-
MATIGHEID

Akkerbouwcomplex

5.1 Uitgangspositie

5.1.1 Algemeen

Het akkerbouwcomplex is opgebouwd uit de akkerbouw, de graan- en aardappelverwerking, de suikerindustrie, de margarine-, zetmeel- en overige voedingsmiddelenindustrie en de hieraan toeleverende bedrijven. Tot de laatste behoren de loonwerkbedrijven, de kunstmestindustrie, de producenten van gewasbeschermingsmiddelen, de transportbedrijven en de zakelijke dienstverlening. Ook de inzet van distributiebedrijven voor de export van bewerkte en onbewerkte akkerbouwproducten wordt als onderdeel van het akkerbouwcomplex meegenomen.

Nederland is veruit de grootste exporteur van (poot- en consumptie)aardappelen en aardappelproducten op de Europese markt. Vooral als grondstof voor die aardappelproducten heeft Nederland ook een omvangrijke import van verse aardappelen (figuur 5.1). De sector heeft de afgelopen jaren in de EU marktaandeel verloren aan landen als Frankrijk, Duitsland en België waar de aardappelteelt veel sterker groeide dan in Nederland. In Nederland heeft de sector minder uitbreidingsmogelijkheden.

De toegevoegde waarde van het akkerbouwcomplex steeg van 3,4 miljard euro in 1995 tot 4,7 miljard euro in 2003. De resultaten van de primaire productie variëren sterk van jaar tot jaar, vooral vanwege schommelingen in de volume- en prijsontwikkeling van aardappelen, suiker en granen, die respectievelijk 45%, 14% en 12% bijdragen aan de productiewaarde van de akkerbouw. Zo was 2003 een relatief gunstig jaar. Vergeleken met de tuinbouwcomplexen is de bijdrage van de primaire akkerbouw aan het complex relatief laag en dat van de verwerkende sectoren relatief hoog. De toegevoegde waarde van zowel de toeleverende als de verwerkende industrieën groeide absoluut tussen 1995 en 2003 met ruim 5% per jaar. Het aandeel van het akkerbouwcomplex in de inkomsten van het totale agrocomplex kwam in 2003 uit op bijna 20%. De verdiensten van het akkerbouwcomplex waren voor zo'n 70% gerelateerd aan exportactiviteiten. Dat is minder dan voor het hele agrocomplex. Met een werkgelegenheid van 75.700 plaatsen droeg het complex 19% bij aan de arbeidsbehoefte van het totale agrocomplex. De verdeling over de onderdelen van het complex bleef tussen 1995 en 2003 min of meer gelijk (figuur 5.2).

5.1.2 Verwerking

De positie van het Nederlandse akkerbouwcomplex is redelijk sterk, vooral dankzij de verwerkende bedrijven, met name de aardappel- en suikerbietenverwerkende industrie en de handelshuizen voor pootaardappelen e.d.

Kernpunten

Huidige positie

Handelshuizen (veredeling) en verwerkende industrie (aardappelen, suikerbieten, granen) dragen bij aan vooraanstaande positie

Aardappelproducten belangrijkste exportproduct

Areaal ca. 800.000 ha (exclusief snijmais)

Sector dominant in ZW-kleigebied, Flevoland, langs de Waddenzee en in Oldambt en Veenkoloniën

Circa 12.000 gespecialiseerde bedrijven

Intensief bouwplan, met een groot aandeel hakvruchten: consumptie-, poot- en zetmeelaardappelen en suikerbieten

Fluctuerende inkomens door vrije producten

Drijvende krachten

Uitbreiding EU biedt kansen voor pootaardappelafzet; toenemende concurrentie voor groente

Aanpassing EU-suikerbeleid zet bietenteelt onder druk

Fytosanitaire kwaliteit van groot belang

Gevolgen mestwet over het algemeen niet negatief; benutting dierlijke mest kan bijdragen aan kostenverlaging

Toelating van gewasbeschermingsmiddelen voor kleine gewassen verloopt moeizaam

Geen verstedelijkingsdruk in akkerbouwgebieden, wel in verspreid gelegen akkerbouwgebieden (Brabant, Noord- en Zuid-Holland, Limburg)

ICT draagt bij aan kwaliteitsverbetering, productieverhoging, kostenbesparing (automatisering)

Perspectieven

Afnemende werkgelegenheid; aanzienlijke daling aantal bedrijven

Intensievere ketensamenwerking (oogsttrein)

Areaal suikerbieten en zetmeelaardappelen neemt af

Groeikansen voor pootaardappelen

Energiegewassen nog niet rendabel: restproducten interessanter

Kostprijsverlaging door schaalvergroting in akkerbouwgebieden

Samenwerking met andere akkerbouwers of veehouders blijft optie om het inkomen op peil te houden

Andere opties: aanvullende tak (natuur, recreatie, windenergie, huisverkoop, zorg) of baan buiten het bedrijf

Bij de verwerking van aardappelen neemt Nederland in de EU een koppositie in, zowel bij consumptieaardappelen als bij zetmeelaardappelen. Aviko, in 1961 de eerste industriële aardappelverwerker in het land, is uitgegroeid tot de grootste producent van frites in Nederland en een van de grootste in de wereld. Andere grote ondernemingen zijn McCain, Farm Frites en Lamb-Weston/Meijer. Het succes van de Nederlandse aardappelindustrie is gebaseerd op de grote hoeveelheden kwalitatief goede aardappelen gedurende het hele jaar, waarvan er overigens ook veel worden geïmporteerd. Ook de ontwikkelingen op de afzetmarkt zijn gunstig geweest, zoals de groei van de fastfoodrestaurants en de vraag naar gemaksvoeding. De Nederlandse aardappelzetmeelindustrie (i.c. Avebe) is gezien de omvang van de Europese productiequota eveneens de grootste van de EU. De grondstofvoorziening op lange termijn in (onder meer) Nederland is onzeker vanwege agro-ecologische omstandigheden en GLB-hervormingen. Deze industrie zit vooral door de sterke afhankelijkheid van het EU-landbouwbeleid in een kwetsbare positie. Bovendien is er sterke concurrentie van andere, goedkopere zetmeelgrondstoffen, zoals granen en tapioca. Avebe heeft geïnvesteerd in hoogwaardige productie (zetmeelderivaten) en in het buitenland om de grondstofvoorziening veilig te stellen. Twee ondernemingen – CSM en Cosun – verwerken alle Nederlandse suikerbieten. Ook in de andere EU-lidstaten is de concentratie van de suikerindustrie groot. In tien lidstaten is het gehele productiequotum in handen van een of twee bedrijven. Door de instelling van nationale productiequota in het kader van het suikerbeleid en de wederzijdse afhankelijkheid van bietenteler en suikerproducent is nauwelijks sprake van onderlinge concurrentie tussen de Europese suikerbietenverwerkers bij hun grondstofverwerving. Ook aan de afzetkant is de concurrentie beperkt. Toch staat de suikerproducerende industrie onder druk. De indruk is dat de Nederlandse suikerproducenten een achterstand hebben op een aantal reeds langere tijd internationaal opererende grote suikerproducenten met sterke marktposities in de EU.

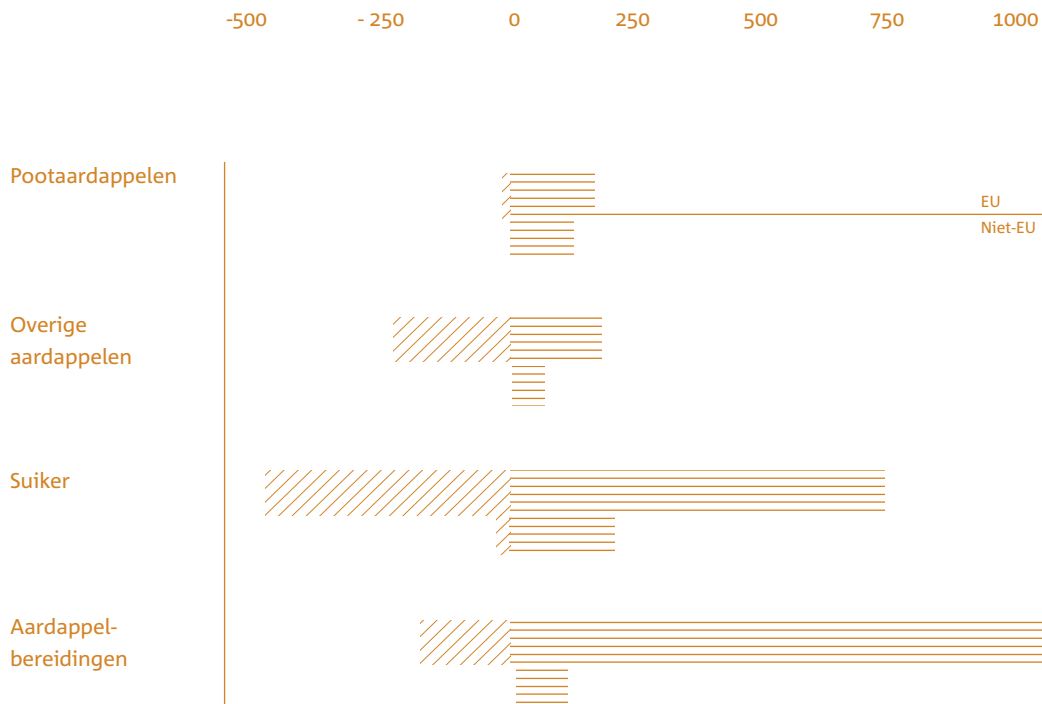
In Nederland wordt 4,5 miljoen ton graan verwerkt, veel meer dan de Nederlandse productie van ongeveer 1,5 miljoen ton. Een groot deel van de granen wordt ingevoerd via de Rotterdamse haven. Circa 1,7 miljoen ton tarwe wordt verwerkt tot bloem en meel. De maaltarwe wordt voornamelijk uit Frankrijk, Duitsland en Engeland gehaald. De zetmeelindustrie verwerkt ongeveer evenveel graan als de maalindustrie. De tarwe die in de zetmeelindustrie verwerkt wordt, komt deels uit Nederland, maar daarnaast vooral uit Frankrijk en Duitsland. Het zetmeel wordt voor zowel voedingsproducten als niet-voedingsproducten gebruikt (papier, textiel). Een groot deel van deze producten wordt weer geëxporteerd. Gerst kan gebruikt worden als grondstof voor bier. De mouterijen in Nederland verwerken 1 miljoen ton brouwergerst. De gerst is afkomstig uit Nederland (ongeveer 20%), maar ook uit Duitsland, Denemarken en Engeland. Ook in de diervoederindustrie wordt veel graan gebruikt.

Figuur 5.1

Nederlandse import en export van enkele akkerbouwproducten met de EU-25 en met derde landen, gemiddelde waarde in 2003 en 2004.

Bron: CBS, bewerking LEI.

 Gem. import '03 en '04 x mln €
 Gem. export '03 en '04 x mln €

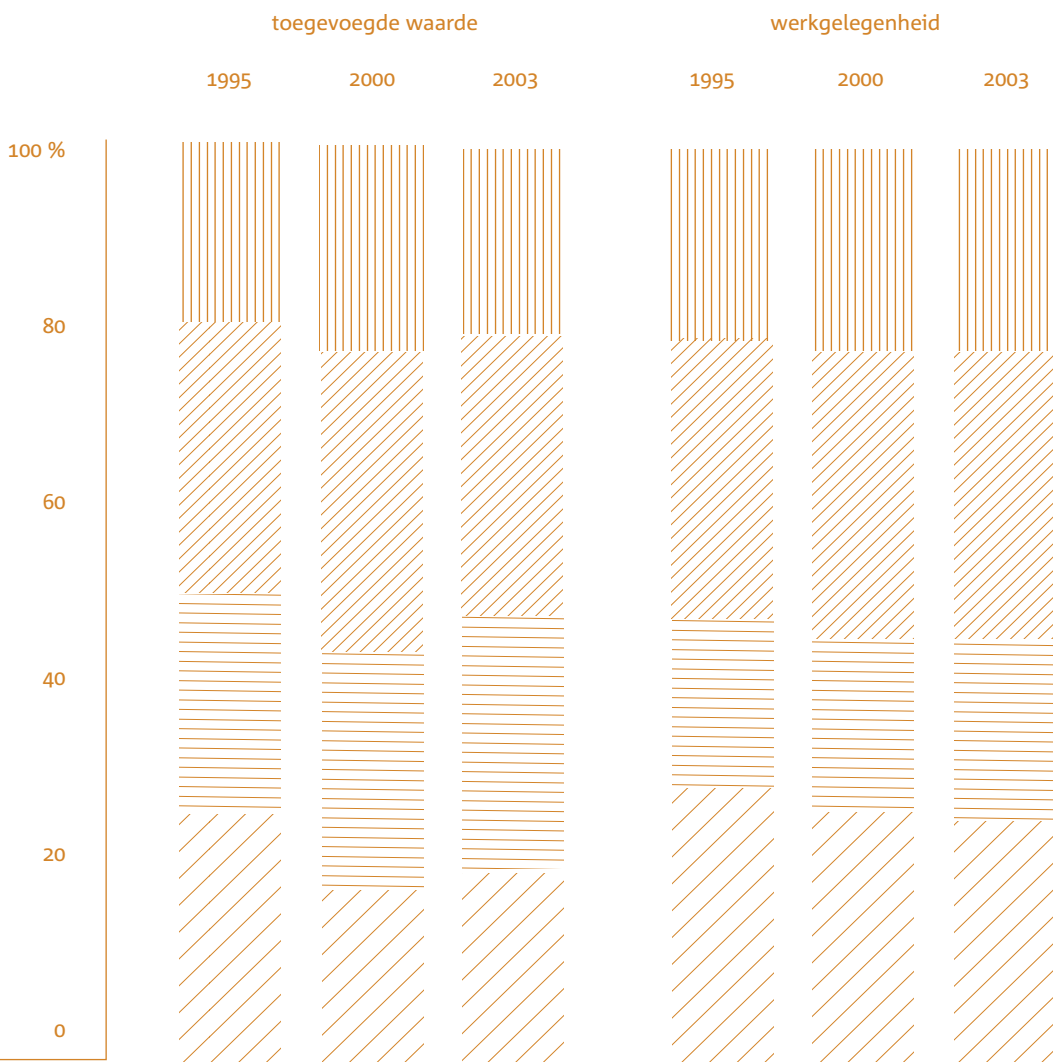

Figuur 5.2

Verdeling (%) van toegevoegde waarde en werkgelegenheid per onderdeel van het akkerbouwcomplex, 1995-2003.

Bron: LEI.

- ||||| Distributie
- ////// Toelevering
- ==== Verwerking
- //// Primaire productie

5.1.3 Primaire sector

De totale oppervlakte akkerbouwgewassen is de afgelopen ongeveer 25 jaar vrij stabiel gebleven (figuur 5.3). Wel is het areaal marktordeninggewassen teruggelopen, terwijl voor een aantal vrije gewassen (o.a. poot- en consumptieaardappelen en zaaiuien) een uitbreiding plaatsvond. In dezelfde periode is het aantal bedrijven met akkerbouwgewassen gedaald van ca. 50.000 tot minder dan 30.000.

Het Nederlandse bouwplan is door een hoog aandeel hakvruchten uniek in de EU; elders voeren veelal granen de boventoon. In plaats van schaalvergroting in hectares – vooral een optie voor landen waar de grond minder schaars en dus goedkoper is – heeft de Nederlandse akkerbouw gekozen voor het maximaliseren van de toegevoegde waarde per hectare, onder andere door de teelt van groenten. Een groot deel (37%) van het areaal opengrondsgroente in Nederland is te vinden op akkerbouwbedrijven. In 2004 werden bijna 29.000 bedrijven geteld met akkerbouwgewassen. Het aantal gespecialiseerde akkerbouwbedrijven lag daar met ruim 12.500 bedrijven fors onder. Deze bedrijven betelen 71% van het totale akkerbouwareaal (tabel 5.1).

Het aantal gespecialiseerde akkerbouwbedrijven is in de periode 1980 tot 2004 met een kwart afgenomen ofwel met gemiddeld 1,2% per jaar. Aanvankelijk nam het aantal akkerbouwbedrijven nog toe door de opkomst van de teelt van snijmaïs en de overgang van peulvruchten e.d. van de tuinbouw naar de akkerbouw. In de loop van genoemde periode is de daling van het aantal akkerbouwbedrijven versneld; ze bedraagt sinds 2000 ruim 2% per jaar.

Uit tabel 5.2 blijkt dat het aandeel van de overige gewassen (onder meer groenten en bloembollen) in het bouwplan van de akkerbouw in de afgelopen decennia is uitgebreid en het aandeel van de gequoteerde producten, zetmeelaardappelen en suikerbieten, is verminderd.

Meer dan de helft van de gespecialiseerde akkerbouwbedrijven in Nederland is klein (kleiner dan 40 ha, tabel 5.3). Deze liggen voor een groot deel buiten de akkerbouwgebieden waar de gespecialiseerde bedrijven domineren.

De schaalvergroting in de Nederlandse akkerbouw verloopt langzamer dan in de andere sectoren en ook langzamer dan in omliggende landen. In 1980 was 13% van het akkerbouwareaal te vinden op bedrijven van meer dan 80 ha en in 2003 was dit 28%.

De gemiddelde inkomens in de Nederlandse akkerbouw zijn in veel jaren relatief laag. Gunstige uitzonderingen hierop vormen de jaren waarin de productieomstandigheden slecht zijn en de oogsten gering. Dit was bijvoorbeeld het geval in 1998 en 2001 na overvloedige regenval en in 2003 vanwege droogte. In deze jaren waren de gemiddelde prijzen van met name aardappelen en uien hoog. Net als bij alle land- en tuinbouwbedrijven (zie par. 2.3), zijn er ook binnen de akkerbouw grote inkomensverschillen tussen de bedrijven (figuur 5.4).

Tabel 5.1

Aandeel (%) van het totale areaal akkerbouwgewassen op gespecialiseerde akkerbouwbedrijven, 1980-2004

	1980	1990	2000	2004
Akkerbouwgewassen, waaronder:	80	80	71	71
Wintertarwe	87	85	77	76
Zomergerst	70	77	67	71
Pootaardappelen	81	82	81	83
Consumptieaardappelen	76	75	68	69
Zetmeelaardappelen	82	82	76	81
Suikerbieten	77	77	71	71
Zaaiuien	-	86	84	83

Bron: CBS, bewerking LEI.

Tabel 5.2

Gemiddeld bouwplan (%) van akkerbouwbedrijven, 1980 – 2004

	1980	1990	2000	2004
Wintertarwe	23	23	21	20
Zomergerst	7	5	7	8
Pootaardappelen	6	6	7	7
Consumptieaardappelen	12	13	15	12
Zetmeelaardappelen	13	11	9	9
Suikerbieten	21	21	19	17
Zaaiuien	0	2	2	3
Overige gewassen	18	20	20	24
Totaal	100	100	100	100

Bron: CBS, bewerking LEI.

Tabel 5.3

Aantal gespecialiseerde akkerbouwbedrijven naar bedrijfsgrootte (in nge^a), 1980-2004.

Omvangsklasse	1980	1990	2000	2004
3 - 16 nge	4.694	5.083	4.441	4.361
16 - 40 nge	4.676	3.484	2.810	2.746
40 - 100 nge	6.262	5.986	4.141	3.542
100 - 200 nge	977	1.499	1.882	1.563
> 200 nge	116	206	475	422
Totaal	16.387	16.265	13.749	12.627

a) Nederlandse grootte-eenheden

Bron: CBS Landbouwtelling.

5.2 Drijvende krachten

5.2.1 Markt, GLB en WTO

De toenemende aandacht voor gezonde voeding kan effect krijgen op voedingspatronen: minder vet, suiker, aardappelen en frites. Hierop speelt de voedselketen in.

De uitbreiding van de EU zal in vergelijking met andere ontwikkelingen vermoedelijk voorlopig nog geen grote invloed hebben op de akkerbouw (Smit, 2003; Smit et al., 2004). De voorsprong die Nederland heeft op het gebied van uitgangsmateriaal (met name aardappelen en bieten) biedt kansen in de uitgebreide EU. De landen in Midden- en Oost-Europa willen een inhaalslag maken en daarbij is goed uitgangsmateriaal (vooral poot-aardappelen) onontbeerlijk. Ook China kan een interessant afzetgebied worden.

Het Nederlandse areaal pootaardappelen kan daardoor groeien. Voor bulkproducten (bijvoorbeeld uien, kool en peen) zal bijvoorbeeld Polen een duidelijke voorsprong hebben voor wat de kostprijs betreft (lagere kosten

voor arbeid en grond). Hiermee zal de Nederlandse akkerbouw niet kunnen concurreren.

Met het oog op de internationale markt is de fytosanitaire kwaliteit van producten een belangrijk aandachtspunt. Dit speelt vooral bij pootaardappelen. Het controleren van producten op het voldoen aan fytosanitaire eisen gaat gepaard met extra, kostenverhogende inspanningen en is een verantwoordelijkheid van de producent van wie deze garantie verlangd wordt.

Gevolgen van bedrijfstoelagen beperkt

Het huidige aandeel van de subsidies in de inkomsten is voor de Nederlandse akkerbouwbedrijven lager dan in veel andere landen in de EU (De Bont en van Berkum, 2004). Hierdoor zijn de effecten van de wijzigingen in het GLB voor de bedrijfsopzet van de Nederlandse akkerbouwbedrijven vermoedelijk beperkt. Door de GLB-hervormingen (afgezien van verandering van het suikerbeleid) zal het inkomen van het gemiddelde akkerbouwbedrijf met relatief weinig marktorderingsgewassen nauwelijks dalen. Voor zetmeelaardappel- en graanbedrijven is het effect groter (Smit et al., 2004).

Suikerhervorming bedreigend

Aanpassing van het bestaande suikerbeleid – noodzakelijk geacht om de suikermarktordering in lijn te brengen met andere marktordeningen en om internationale afspraken na te komen (EBA, WTO) – kan grote effecten hebben. Vooral in de Veenkoloniën zal de invloed hiervan duidelijk merkbaar zijn. Bij een prijsdaling van ruim 18 euro per ton bieten daalt het inkomen al 10% of meer. De grotere bietentelers en de akkerbouwbedrijven in de Veenkoloniën ondergaan, ook in relatieve zin, de sterkste negatieve inkomenseffecten. Indien de marktsituatie voor suiker zodanig verslechtert dat de bietenprijs daalt met zo'n 30 euro per ton (ca. 60%) tot een kritisch niveau van even boven de 20 euro per ton, dan is het voortbestaan van de bietensteelt in Nederland niet verzekerd. De teelt zou dan zelfs minder aantrekkelijk zijn dan graanteelt. De Commissie heeft overigens een prijsverlaging van 42% voorgesteld met een gedeeltelijke inkomenscompensatie. Afgewacht moet worden in hoeverre de voorstellen van de Commissie door de Raad worden aanvaard.

Onzekerheid

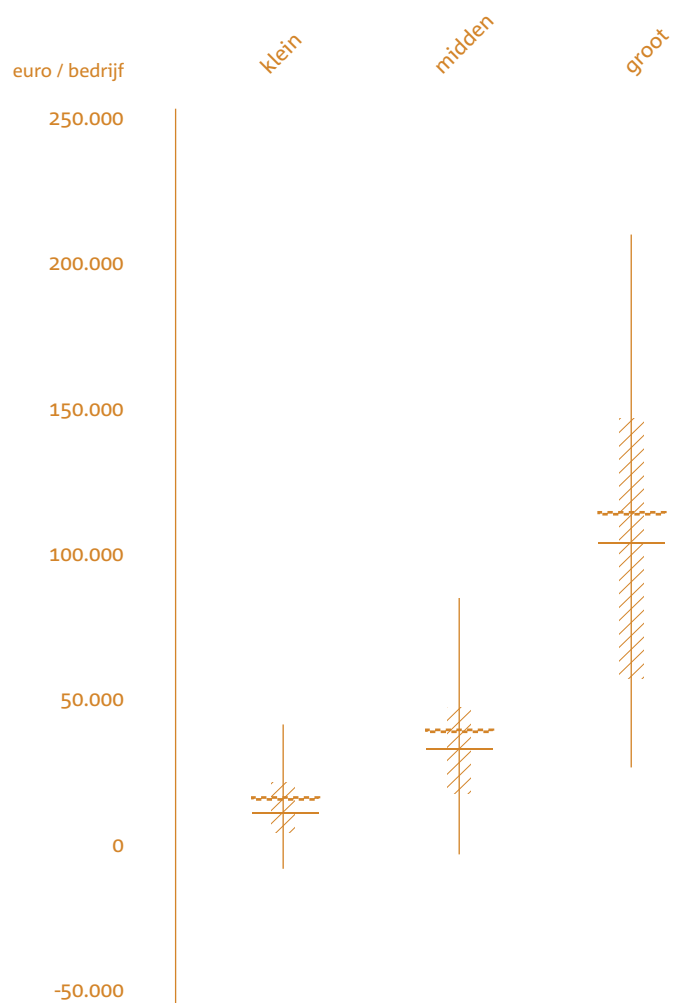
Door de beleidshervormingen zullen de prijzen van producten mogelijk meer schommelen. Daarnaast brengt de eventuele vervanging van de huidige systematiek van toeslagrechten door een flat rate-systeem veel onzekerheid met zich mee; voor de akkerbouwers wat betreft het inkomen, voor andere schakels in de keten wat betreft de omvang van de productie.

Figuur 5.4

Verschillen in gezinsinkomen uit bedrijf naar grootteklasse van akkerbouwbedrijven, gemiddelde 2001-2003

Bron: LEI.

- bandbreedte modaal
- midden
- gemiddelde

5.2.2 Milieu

Gewasbeschermingsmiddelen

De harmonisatie van het Europese gewasbeschermingsbeleid gaat de komende periode door. De verwachting is dat de Europese normen verscherpen, maar Nederland heeft al een streng beleid voor de toepassing van deze middelen in de landbouw. Daarom zal hiervan weinig invloed uitgaan op de akkerbouw. Een aandachtspunt voor Nederland zijn de kleine gewassen: de toelating van middelen voor (op Europese schaal gezien) kleine gewassen verloopt moeizaam en kan een belemmering voor de betreffende teelt betekenen.

Mineralenbeleid

De Europese nitraatrichtlijn is het uitgangspunt voor het mineralenbeleid. Bedrijven die in aanmerking willen komen voor derogatie (verhoging van de norm voor stikstof uit dierlijke mest) moeten minimaal 70% grasland hebben. Hierdoor zullen deze (vee)bedrijven in de toekomst minder snijmaïs of andere gewassen zoals aardappelen gaan telen. Hierdoor neemt de druk op de markt van bijvoorbeeld consumptieaardappelen enigszins af. Voor de akkerbouw geldt dat de gebruiksnormen strenger worden dan de huidige. In principe zal N-bemesting volgens bemestingsadvies moeten plaatsvinden. Voor zand- en lössgronden waar niet voldaan wordt aan de nitraatnorm van 50 mg/liter is een lagere mestgift vereist. De fosfaatbemesting zal naar evenwicht in 2015 moeten (60 kg P₂O₅/ha); dit wordt straks het meest limiterend voor het bemestingsniveau; vooral het gebruik van dierlijke mest neemt hierdoor af. De effecten op de opbrengsten zijn vermoedelijk beperkt omdat nu vaak meer bemest wordt dan nodig is, maar het risico op slechte jaren neemt toe. Dit komt omdat bij extreme omstandigheden, zoals te droog of te nat, niet gemakkelijk bijgestuurd kan worden met kunstmest. De aanvoer van dierlijke mest wordt beperkt tot 170 kg N/ha. Het gebruik van dierlijke mest zal samenhangen met de kunstmestprijs. Een hogere prijs voor kunstmest maakt dierlijke mest aantrekkelijker. Het type dierlijke mest dat gebruikt wordt, zal vooral afhankelijk zijn van de economische kracht van de dierlijke sector, omdat het afzetten van mest kosten met zich meebrengt. Voor de akkerbouw gaat het hier om inkomsten (De Hoop et al., 2004). Het uitrijverbod van dierlijke drijfmest in het najaar op klei heeft tot gevolg dat er op klei minder dierlijke mest gebruikt wordt, omdat men in het voorjaar niet op het land kan. Al met al zijn de gevolgen van de mestwet over het algemeen niet negatief omdat men in de akkerbouw nog terug kan in bemesting. Wel worden problemen voorzien voor akkerbouw op de zandgronden. Mocht de mestwetgeving niet voldoende zijn voor het bereiken van Kaderrichtlijn Waterdoelstellingen, dan zullen verdere aanpassingen volgen.

Klimaatbeleid

Op langere termijn kunnen de gevolgen van het veranderende klimaat belangrijk worden: gebrek aan schoon zoet water, overstromingsrisico's,

voedseltekorten en verzilting als gevolg van een stijgende zeespiegel. Om de gevolgen te beperken moeten de risico's in kaart worden gebracht en maatregelen getroffen worden. Voor de Nederlandse akkerbouw kunnen deze ontwikkelingen beperkingen opleveren, bijvoorbeeld ten aanzien van het watergebruik voor beregening. Het is echter de vraag of de effecten van klimaatverandering al in de periode tot 2015 een sterke invloed op de akkerbouwsector zullen hebben.

Energie

Een vergelijkbaar vraagstuk is de afname van de olievoorraden in de wereld. Hierdoor zullen de prijzen voor onder andere transportbrandstoffen, kunstmest en gewasbeschermingsmiddelen stijgen en daardoor ook de kostprijs van landbouwproducten. Deze ontwikkelingen bieden echter tevens kansen voor biologische en regionale producten, en voor bio-energie.

In het kader van de 'EU-biofuels directive' zijn de lidstaten verplicht om 2% van hun transportbrandstoffen in 2005 – oplopend tot 5,75% in 2010 – door biobrandstoffen te vervangen. Voor Nederland vormt koolzaad een mogelijkheid maar het saldo van koolzaad was de afgelopen decennia gemiddeld lager dan dat van granen (Janssens et al., 2005). Fiscale maatregelen ten gunste van biobrandstoffen zoals in Duitsland en Frankrijk al bestaan, zouden de koolzaadteelt kunnen stimuleren. De perspectieven om suikerbieten te telen voor bio-ethanol lijken beperkt vanwege het te verwachten lage saldo (Langeveld et al., 2005).

5.2.3 Ruimte

De akkerbouw in Nederland is geconcentreerd in de zeekelegebieden van Groningen, Friesland en ZW-Nederland, de Veenkoloniën en de IJsselmeerpolders (figuur 5.5). In relatie tot verstedelijking kunnen deze gebieden eerder tot de onderdruk- dan tot de overdrukgebieden gerekend worden, aangezien ze relatief ver van de Randstad liggen en ook niet in de gebieden liggen die het meest aantrekkelijk zijn voor landelijk wonen en werken of voor recreatie. De optiewaarde van de grond in deze gebieden kan dan ook tot de laagste van Nederland worden gerekend. Niet verwacht mag worden dat onder invloed van verstedelijking hier in de toekomst veel verandering in zal komen. Vanuit dat perspectief zal deze sector dan ook op de meeste plekken waar hij is gevestigd, niet worden teruggedrongen ten gevolge van 'rode' functies.

In de meer verspreid gelegen akkerbouwgebieden in de Randstad en ten zuiden daarvan, in Brabant, is de verstedelijkingsdruk groter, ofwel voor wonen en werken, ofwel voor recreatie. Dit geldt ook voor de kleinere akkerbouwgebieden in Drenthe en Limburg die door hun ligging in aantrekkelijke gebieden met veel natuur en landschapswaarden meer aantrekkingskracht voor landelijk wonen en werken hebben. Hierdoor kan de waarde van de grond relatief hoog blijven, waardoor schaalvergroting wordt bemoeilijkt.

In de slag om de relatief schaarse grond in Nederland ondervinden de

akkerbouwbedrijven de concurrentie op de grondmarkt vooral van andere agrarische sectoren zoals veehouderij. De kosten van grond zijn voor de akkerbouw in Nederland problematischer dan voor andere agrarische sectoren, waar de 'grondgebondenheid' geringer is. Door de zuivelquotering is de concurrentie met de melkveehouderij overigens beperkt tot melkveebedrijven die (moeten) uitwijken.

5.2.4 Technologie

Voor de akkerbouw tekenen zich twee technologische trajecten af. Dat betreft in de eerste plaats ICT, die inmiddels al breed wordt toegepast. De externe relaties van de akkerbouwbedrijven zullen nog meer worden 'gedigitaliseerd'. Op het gebied van precisielandbouw zullen de komende vijftien jaar meer mogelijkheden komen. De automatisering lijkt de huidige trends van schaalvergroting en efficiencyverbetering de komende tien tot vijftien jaar te versterken.

In beginsel is de biotechnologie een tweede belangrijke ontwikkeling voor de akkerbouw. Deze kan leiden tot hogere opbrengsten en een efficiëntere aanwending van hulpmiddelen. Met biotechnologie wordt ook gezocht naar verbeterde of nieuwe producten die extra afzetmogelijkheden opleveren (Langeveld et al., 2005).

Satellietsignalen

Met behulp van satellietsignalen kan perceelsinformatie gedetailleerd worden vastgelegd om passende teeltmaatregelen te kunnen nemen. Zonder de rijpaden uit te hoeven zetten kunnen tractor en werktuig recht rijden, parallel rijden en volgens een vast sporenpatroon rijden. Daarnaast kunnen gedetailleerde kaarten gemaakt worden van bodemvariabelen en gewasopbrengsten. Er worden technieken ontwikkeld op het gebied van meetinstrumentaria die bodeminformatie van een geheel perceel nauwkeurig en snel kunnen verstrekken.

Toepassingen van GPS (Global Positioning System) liggen anno 2005 vooral op het gebied van tractor- en werktuignavigatie, kunstmest strooien, het nemen van grondmonsters en yield mapping. Door precisielandbouw kunnen de dosis, het toepassingstijdstip en eventueel de vorm (of ras) van zaaizaad en pootgoed, nutriënten, gewasbeschermingsmiddelen en mechanische onkruidbestrijding beter afgestemd worden op de variatie binnen percelen en op de variatie tussen jaren. Dit zal leiden tot een betere benutting van de middelen, in sterke mate bij een beperking van het gebruik van nutriënten en bestrijdingsmiddelen door overheid of afnemer, en in veel gevallen tot een lager totaalverbruik.

In eerste instantie zullen vooral loonwerkers gebruik maken van precisielandbouw. GPS zal op tractoren een standaardvoorziening worden.

De ontwikkeling van robotisering zal enige tijd vergen. Autonome voertuigen worden technisch mogelijk. Mogelijkheden op korte termijn liggen bij de beheersing van ziekten op het gebied van de sanitatie, de verwijdering van (mogelijke) bronnen van besmetting. De geautomatiseerde uitvoering

Figuur 5.5

Akkerbouwgebieden (op basis van nge/ha, hoe donkerder hoe meer nge/ha) en landbouwgronden waar de nitraatnorm van 50 mg/l wordt overschreden (grijs)

Bron: Alterra.

van bepaalde handelingen rond ziektebestrijding kan een verminderde afhankelijkheid geven van chemische middelen, het gebruik ervan verminderen en een economische meerwaarde geven aan robotisering.

Biomassa

De akkerbouw produceert een belangrijk deel van de biomassastromen in Nederland. Een groot gedeelte hiervan wordt als graan, bieten of aardappelen doorgeleverd aan de verwerkende industrie. De gewasresten blijven in de landbouw. Voor toepassing als energie- en chemiegrondstof is vooral plantaardige biomassa relevant. Samenstelling, isoleerbaarheid en zuiverheid van inhoudstoffen bepalen in grote mate hoe waardevol de geogste biomassa is. De processen die nodig zijn om bietsuiker, aardappelzetmeel of koolzaadolie in energiedragers of chemiegrondstoffen om te zetten, zijn weer anders dan wanneer houtsnippers, tarwestro of GFT als biomassagrondstof wordt gebruikt. Op korte termijn kunnen boeren over technologieën beschikken om lokale biomassa om te zetten in energiedragers, potgrond, geconcentreerde mest of veevoer (Langeveld et al., 2005) Alle plantaardige biomassa is in potentie geschikt voor verwerking tot energiedragers of chemiegrondstoffen. Voor transportbrandstoffen hebben suiker, zetmeel en olierijke gewassen een voordeel ten opzichte van lignocelluloserijke gewassen. Energetisch en commercieel sterker lijken echter houtteelt in korte omlopen of vezelgewassen via verbranding in WKK-installaties. Door gebruik te maken van de bestaande biomassa(reststromen), waarvan de productie veelal gekoppeld is aan voedsel- of voederproductie, kan over vijftien jaar maximaal enkele procenten worden bijgedragen aan de totale energie- of chemiegrondstoffenvoorziening.

Verwerkende bedrijven beschikken over een ander deel van de lokaal geproduceerde biomassa (suikerbieten, aardappelen, granen, koolzaad) en vaak ook over geïmporteerde biomassa (granen, cacaobonen, oliezaaden, sojaschroot, groenten, fruit, etc.). De reststromen zijn relatief omvangrijk, hebben een eigen verwerkingsdynamiek en zijn tamelijk constant van samenstelling. Deze reststromen zijn daarom in potentie beter geschikt voor verwerking tot hoogwaardiger producten dan de biomassa waar de boer over beschikt. Teelt voor uitsluitend energiedoeleinden lijkt in Nederland economisch niet aantrekkelijk: koppeling met een andere functie zoals waterzuivering, recreatie, waterberging en inrichting van marginale gronden biedt meer perspectief.

Genetisch gemodificeerde gewassen

Genetische modificatie kan invloed krijgen op de kwaliteit en kwantiteit van de productie van akkerbouwgewassen. Een groot deel van de mondiaal ontwikkelde genetische modificaties heeft tot doel ziekten en plagen te bestrijden. Het inbouwen van herbicide- en schimmelresistentie beslaat momenteel de helft van alle modificaties. De mogelijke voordelen van minder gebruik van bestrijdingsmiddelen moeten worden afgewogen tegen de mogelijke risico's van resistentieontwikkeling, invloeden op biodi-

versiteit en mogelijke milieunadelen. De innovaties op dit terrein vinden buiten Nederland plaats, waardoor de stuurbaarheid van de toepassing in en door Nederland beperkt is. Ook wordt genetische modificatie toegepast om een grotere gewasopbrengst te realiseren, om andere (verhoudingen van) voedingsstoffen in een plant te genereren of voor de productie van medicijnen.

Met het oog op de behoefte aan duurzaam gebruik van water en bodemstoffen wordt er bij de ontwikkeling van nieuwe gewassen gelet op de gewasgroei. Ontwikkelingen in genetische modificatie zijn mede gericht op een betere aanpassing van gewassen aan specifieke water- en bodemkwaliteiten. Technisch is er veel mogelijk op het gebied van genetische modificatie. Deze is voor een deel steeds meer een gewone veredelings-techniek met grote voordelen (snel, precies, behoud van overige agronomische eigenschappen) waarvan de potentiële nadelen van geval tot geval in te schatten zijn. Toch is het twijfelachtig of toepassingen van genetische modificatie ten behoeve van voedselproductie maatschappelijk geaccepteerd zullen worden.

Een van de vragen is ook of de gangbare en biologische landbouw in harmonie kunnen bestaan met de teelt van genetisch gemodificeerde organismen (ggo-teelt). Dit naast elkaar bestaan wordt ook wel coëxistentie genoemd. Op dit moment is er in Nederland nog geen commerciële teelt van gg-gewassen en loopt er slechts een beperkt aantal kleinschalige veldproeven.

'Post harvest' technieken

Gezien de blijvende variatie en onvoorspelbaarheid van de opbrengsten en productspecificaties in open teelten (naast akkerbouw ook vollegrondsgroenteteelt) zijn er perspectieven voor technologische ontwikkeling in het naooogst-traject. Deze fase is van belang voor de productkwaliteit. Karakterisering en voorspelling van de kwaliteitsparameters maken een betere benutting van producten mogelijk. In dit verband valt te denken aan het monitoren van micro-organismen die bederf en humane/dierlijke toxiciteit veroorzaken en het koppelen aan nieuwe bewaarcondities (CA/MA-bewaring, toevoeging specifieke antagonistische e.d.). Ontwikkelingen in logistieke processen zullen hiermee samen gaan, waardoor nieuwe toepassingen en diensten voor afnemers mogelijk worden. De technologische ontwikkelingen zullen daarnaast, door vervanging van menselijke handelingen, de objectiviteit en capaciteit van processen verhogen. Ook dit zal bijdragen aan kwaliteit, benutting van de grondstof en verlaging van de kostprijs. Dit laatste onder voorwaarde van voldoende schaalvoordelen.

Slotopmerking

Voor de akkerbouw is er technologisch gezien veel mogelijk. Hierbij gaat het zowel om procesinnovaties als om nieuwe toepassingen van producten. Niet al deze mogelijkheden zullen in de Nederlandse context economisch haalbaar zijn. De primaire sector heeft te kampen met smalle marges. De opbrengsten in deze sector kunnen naar schatting met 10-20%

Tabel 5.4

Toegevoegde waarde en werkgelegenheid (arbeidsjaren) van het akkerbouwcomplex en hun verdeling over de verschillende onderdelen, 2003 en 2015

	Toegevoegde waarde				Werkgelegenheid			
	2003		2015		2003		2015	
	mln. euro	%	mln. euro	%	aje	%	aje	%
Akkerbouw, totaal	1.007	22	1.101	22	20.366	27	16.581	26
w.o.: aardappelen	465		545		-		-	
suikerbieten	147		84		-		-	
granen	105		145		-		-	
Verwerking, totaal	1.270	27	1.584	31	14.848	20	10.823	17
w.o.: graanverwerking	60		159		1055		883	
suikerindustrie	335		364		687		469	
bloemverwerking	183		260		1.515		1.266	
margarine- zetmeel- overige industrie	353		435		6.973		4.812	
aardappelverwerking	266		366		4.618		3.393	
Toelevering, totaal	1.422	31	1.454	29	24.170	31	21.238	32
w.o.: agrarische dienstverlening	47		47		1.324		1.218	
groothandel	306		314		6.553		6.123	
banken, verzekering	358		368		6.023		5.629	
Distributie	963	21	976	19	16.888	22	15.562	24
Totale akkerbouwcomplex	4.662	100	5.089	100	75.677	100	64.204	100
In % van binnenlandse agrocomplex	19,7		18,9		19,1		18,3	
Exportafhankelijkheid (%)	69		68		71		70	

Bron: LEI.

omhoog als precisielandbouw wordt toegepast. Maar betwijfeld wordt of de benodigde investeringen uit de primaire sector kunnen komen. In de verwerkende industrie (met grootschalige infrastructuur) zijn nog diverse technologische vernieuwingen mogelijk, maar deze zullen vermoedelijk geen invloed hebben op de vraag naar (typen) grondstoffen: voor de primaire sector zal de kostprijs dé cruciale factor zijn. De verwerkende industrie zal de grondstoffen blijven betrekken uit Nederland zolang dat tegen lage kosten kan, anders zal zij haar toevlucht nemen tot import.

5.3 Perspectieven

5.3.1 Algemeen

De perspectieven voor het akkerbouwcomplex in Nederland zijn niet rooskleurig, maar van een snelle teruggang zal geen sprake zijn. Volgens het referentiescenario neemt de toegevoegde waarde van het akkerbouwcomplex in nominale termen toe met bijna 10% tot ruim 5 miljard euro in 2015 (tabel 5.4). Daarbij daalt de werkgelegenheid in het complex met ongeveer 15%. Deze daling hangt voor een groot deel samen met de doorgaande schaalvergroting en de te verwachten afname van het aantal bedrijven in de akkerbouw. Binnen het totale agrocomplex neemt het aandeel van de akkerbouw in termen van toegevoegde waarde en werkgelegenheid af met ongeveer 1%-punt. Binnen het akkerbouwcomplex zelf blijft het aandeel van de primaire productie van ruim 20% (toegevoegde waarde) en ruim een kwart (werkgelegenheid) op ongeveer het huidige niveau. De akkerbouw blijft nagenoeg in gelijke mate afhankelijk van export als dat momenteel het geval is (omstreeks 70%).

De meer dan verzadigde markten en lage prijzen van onder andere consumptieaardappelen en uien in 2004 nodigen niet uit tot uitbreiding. De productie van de aardappelverwerkende industrie lijkt zich rond de drie miljoen ton aardappelen te stabiliseren. De arealen van niet-marktorde-ningsgewassen kunnen op korte termijn fluctueren. De prijsvorming in West-Europa en eventueel ook elders is daarbij een bepalende factor. Grote verschuivingen en uitbreidingen van het areaal vrije gewassen worden niet voorzien, mede door gedane investeringen in gebouwen en mechanisatie. De opschaling en internationalisering van verwerkende bedrijven zou kunnen leiden tot overheveling van een deel van bepaalde teelten naar het buitenland. Dat speelt mogelijk bij de aardappelteelt voor verwerking tot aardappelproducten (frites e.d.), waar er kans is voor verplaatsing naar Frankrijk en Polen. Wel heeft Nederland nog het voordeel van een sterke pootgoedsector als belangrijke component in de keten. Deze component kan mogelijk groeien door nieuwe afzetmogelijkheden naar de nieuwe lidstaten.

De aansturing vanuit de keten op kwaliteit richt zich het meest op producten die vers worden verhandeld, zoals tafelaardappelen e.d., maar loopt ook via de verwerkende bedrijven. De toenemende eisen van de verwerkende, internationaal opererende bedrijven en de keten aan de primaire akkerbouw, leiden tot verdere professionalisering en schaalvergroting. De trend

van opschaling, contractteelt en hoge investeringskosten in de oogstmechanisatie biedt wellicht ruimte voor de 'oogsttrein' waarbij de afnemer de oogst en het transport van de teler overneemt. In de conservenindustrie is dit al een veel toegepaste werkwijze. Bij suikerbieten en, op termijn, mogelijk ook voor aardappelen voor de verwerkende industrie, liggen hier wellicht mogelijkheden.

Contracten geven in het algemeen wel zekerheid voor wat de afzet betreft, maar andere risico's komen in toenemende mate bij de akkerbouwers te liggen. Het afdekken van risico's gaat daarom een steeds belangrijkere rol spelen bijvoorbeeld door pools en inkomensverzekeringen. Krachtenbundeling door samenwerking tussen telers kan voor vers en met weinig bewerking aan de consument te leveren producten (aardappelen, uien, groenten) een alternatief bieden. Bij te exporteren producten zal de armslag van dergelijke verenigingen vaak te gering zijn.

De bedrijfstak heeft te maken met andere agrarische sectoren in Nederland met een sterkere concurrentiepositie op de grondmarkt. Mede hierdoor kan de akkerbouw niet of onvoldoende voordelen van schaalvergroting benutten in een periode dat de omstandigheden op de Europese en internationale markten veranderen en er minder mogelijkheden zijn om door een verdere intensivering van het bouwplan de bedrijfsresultaten op peil te houden. Niettemin handhaaft de akkerbouw de komende jaren een groot deel van het huidige areaal. Een krimp wordt vooral verwacht bij die gewassen waar de verandering in EU-beleid daartoe noodzaakt. Dat geldt in de eerste plaats voor de suikerbietenteelt, maar ook de oppervlakte zetmeelaardappelen neemt af omdat de toegestane hoeveelheid (quotum) bij hogere opbrengsten kan worden geteeld op minder hectares.

5.3.2 Bedrijven

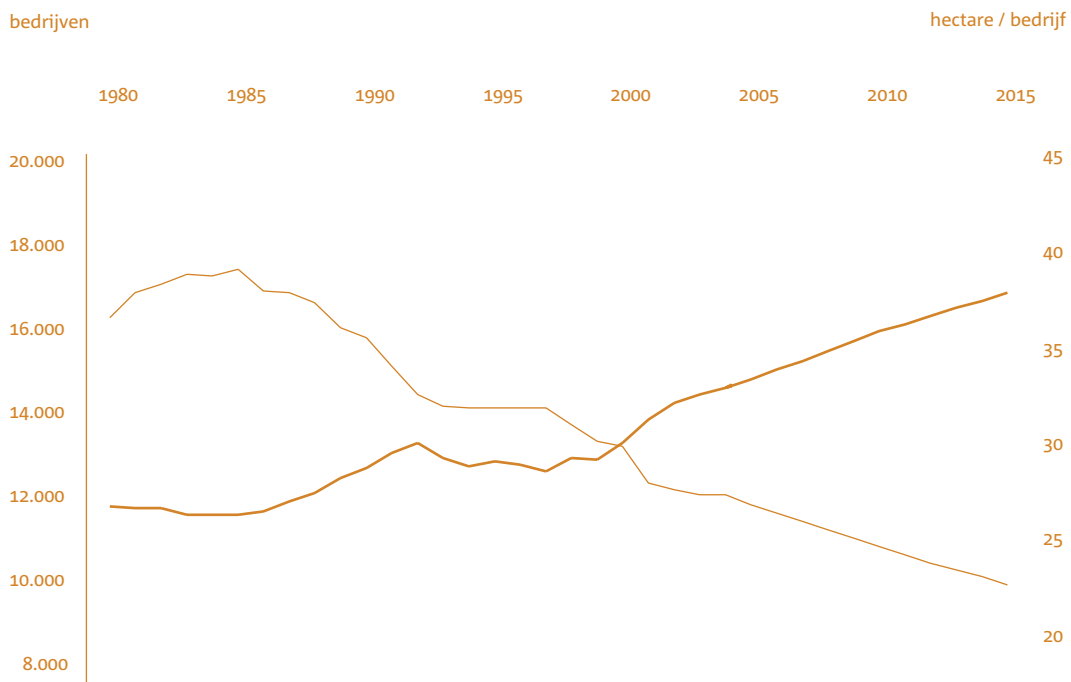
Voorzien wordt dat het aantal akkerbouwbedrijven in 2015 gedaald zal zijn tot iets meer dan 10.000 (figuur 5.6). Of dit ook werkelijk zal gebeuren, heeft vooral te maken met de vraag of kleinere bedrijven worden voortgezet.

Voor de komende jaren zal de uitdaging voor veel beginnende maar ook 'zittende' akkerbouwers zijn om hun inkomen op peil te houden. Veel akkerbouwers hebben in het verleden hun bedrijf uitgebreid, soms geleidelijk, soms sprongsgewijs. Dit proces zal doorgaan, met name in grootschalige landbouwgebieden. De agrarische grondprijs zal onder druk komen omdat de saldi van veel gewassen laag zijn of worden door lage prijzen als gevolg van marktontwikkelingen en beleidshervormingen. Door de toenemende capaciteit van machines blijft schaalvergroting een optie voor bedrijven met goede bedrijfsresultaten. Voorwaarden daarbij zijn dat niet of nauwelijks geïnvesteerd hoeft te worden in machines en gebouwen en dat geen extra vaste arbeid nodig is. Schaalvergroting is namelijk alleen gunstig als de vaste kosten per ha dalen. Bij aankoop van grond is het niet eenvoudig om die kostendaling te bereiken. In toenemende mate proberen akkerbouwers daarom schaalvergroting te bereiken door grond los of vast te pachten. Losse pacht heeft wel het nadeel van risico op fyto-sanitaire en

Figuur 5.6

Aantal gespecialiseerde akkerbouwbedrijven en
ha per bedrijf, 1980-2015
Bron: CBS en LEI

— ha akkerbouw per bedrijf
— bedrijven

andere teelttechnische gebreken. Losse verpachting is aantrekkelijk voor ondernemers zonder opvolger en deeltijdboeren die hun grond (nog) niet willen verkopen. Zij kunnen of willen niet (meer) de arbeidsinzet plegen die nodig is voor een optimale benutting van het bedrijf. Zo profiteren de 'groeiers' van de 'afbouwers' en de 'hobbyboeren'.

Schaalvergroting – mits goed aangepakt – leidt tot een hogere efficiëntie.

Dat kan soms ook bereikt worden door samenwerking tussen bedrijven.

Daarbij zijn allerlei gradaties denkbaar. Het kopen van één grote aardappel-rooimachine door twee of drie akkerbouwers kan leiden tot minder arbeids- en machinekosten voor het rooien van dezelfde oppervlakte aard-appelen. Een veel verdergaande vorm is een complete samenvoeging van bedrijven. De daaruit voortvloeiende efficiëntieverbetering leidt er dan wel eens toe, dat een overschot aan arbeid ontstaat. Die arbeid kan buiten het bedrijf ingezet worden of benut voor extra activiteiten op het bedrijf zoals specialisatie (een groter aandeel intensieve gewassen), verbreding (natuur-beheer, aan huis verkopen van producten, boerencamping, zorgboerderij) of verdieping (sorteren, wassen, verpakken). Samenwerking van akker-bouwbedrijven met andersoortige, bijvoorbeeld melkveebedrijven, is in gemengde gebieden ook een optie. Uitwisseling van grond, machines en arbeid kan daarbij tot kostenverlaging en tot hogere kg-opbrengsten (bouwplaneffect) leiden.

Het combineren van een (akkerbouw)bedrijf met een baan buiten het bedrijf of een aanvullende tak (zorg, recreatie, huisverkoop) en samenwer-king met andere akkerbouwers of veehouders zijn opties om het inkomen op peil te houden en de continuïteitsperspectieven van het bedrijf te versterken. Deze opties verschillen van gebied tot gebied en vragen wel het een en ander van de ondernemer: flexibiliteit, creativiteit, goede communi-catieve vaardigheden, zakelijk inzicht, dikwijls het opgeven van enige auto-nomie, het vinden van een nieuwe taakin-vulling en -verdeling en dergelij-ke. Niet iedere boer zal deze eigenschappen in voldoende mate hebben om voor samenwerking en andere alternatieven te willen of kunnen kiezen. Zelfkennis is een belangrijke voorwaarde om dergelijke afwegingen goed te kunnen maken. Gelukkig neemt de belangstelling voor de boer als ondernemer én mens toe, waardoor dergelijke persoonlijke keuzes tegen-woordig ook beter begeleid worden.

**BLIJVENDE
VRAAG NAAR
GEZONDE,
VERSE,
LEKKERE EN
MOOIE
PRODUCTEN**

Hoofdstuk 6

Opengronds- tuinbouwcomplex

6.1 Uitgangspositie

6.1.1 Algemeen

De opengrondstuinbouw omvat verschillende takken: groente, fruit, bloembollen en boomkwekerij. Het opengrondstuinbouwcomplex bevat naast deze primaire activiteiten de groente- en fruitverwerkende industrie, alsmede aan de agribusiness toeleverende en distribuerende bedrijven, zoals de zakelijke dienstverlening (waaronder de veilingen). Met een aandeel van 10% in de toegevoegde waarde is dit het kleinste binnenlandse deelcomplex. De betekenis van de verdiensten uit export ligt duidelijk hoger dan voor het totale agrocomplex. In de periode 1995-2002 was zo'n 87% van de toegevoegde waarde van het opengrondstuinbouwcomplex verbonden met de buitenlandse afzet. In 2003 viel dit iets terug tot 85%. In figuur 6.1 zijn de import en export van enkele productgroepen in kaart gebracht.

Het aandeel van de primaire sector in de totale toegevoegde waarde van het opengrondstuinbouwcomplex nam in de periode 1995-2003 iets af, maar is met 65% relatief groot. In de genoemde periode nam de toegevoegde waarde van het opengrondstuinbouwcomplex toe van 1,8 miljard euro tot 2,3 miljard euro. De werkgelegenheid van het complex stabiliseerde zich op 42.000 arbeidsjaren, waarbij de verdeling over de verschillende onderdelen ook nauwelijks veranderde (figuur 6.2).

Tussen de takken van de tuinbouw in de open grond zijn grote verschillen in ontwikkeling te zien van het areaal en het aantal in de betreffende teelten gespecialiseerde bedrijven (tabel 6.1). Opvallend is het redelijk constant gebleven aantal boomkwekerijen tegenover de sterk gedaalde aantallen bij de andere typen in dit complex.

6.1.2 Vollegrondsgroente

De concurrentiepositie van de Nederlandse vollegrondsgroentesector is de laatste jaren verslechterd. De keten van toeleveringsbedrijven, verwerking en afzet is in Nederland goed ontwikkeld. De internationalisering van toeleveranciers en verwerkende industrie heeft de voorsprong van de Nederlandse teelt doen afnemen; buitenlandse telers hebben ook snel toegang tot nieuwe technieken en informatie. Nederland concurreert op de belangrijke Duitse markt vooral met Duitse producenten, die de laatste jaren hun areaal hebben uitgebreid.

In de periode 1990 tot 2004 is het totale areaal opengrondsgroenten met

Kernpunten

Huidige positie

Internationale marktpositie voor bloembollen en bomen sterk

Totaal 75.000 ha; areaal fruit gedaald, areaal bloembollen en boomkwekerij sterk gegroeid

Brede spreiding over Nederland met enkele concentratiegebieden: groenten in West-Friesland, Noordoostpolder, het westen van Brabant en Zuid-Beveland; fruitteelt in Betuwe en Flevopolder; bollenteelt in de Kop van Noord-Holland en bollenstreek Zuid-Holland; boomteelt in Boskoop, Opheusden en Haaren

Totaal 6.700 gespecialiseerde bedrijven

Bedrijfsresultaten uiteenlopend, in algemeen beter op boomteelt- en bloembollenbedrijven

Drijvende krachten

Vraagontwikkeling wordt bevorderd door welvaartsgroei

Afzetkansen in Midden- en Oost-Europa en China voor bloembollen en boomkwekerijproducten

Concurrentie voor groente- en fruitteelt neemt toe

Hogere kosten en teeltbeperkingen door mineralenbeleid en bestrijdingsmiddelenbeleid

Waterkwaliteitseisen in de permanente bloembollenteelt op zandgronden vergen aanpak op gebiedsniveau

Alternatieve claims op grond in concentratiegebieden van bollenteelt en boomkwekerij

Sector sterk ten opzichte van andere landbouwactiviteiten

Uitbreiding afhankelijk van ruimtelijke ordening

Innovaties in o.a. nieuwe variëteiten, mechanisatie, teelttechnieken en oplossing milieuproblematiek

Perspectieven

Afzetperspectieven voor bloembollen en bomen vrij gunstig

Voor groenten en fruit meer buitenlandse concurrentie

Succes nieuwe apperassen van groot belang voor fruitteelt

Werkgelegenheid van complex kan op niveau blijven

Gevoelig voor beschikbaarheid arbeid in oogstperiode

Schaalvergroting, ketensamenwerking en –verkorting

Substantiële daling van het aantal bedrijven

Uitbreiding boomteelt in concentratiegebieden, mits het ruimtelijk ordeningsbeleid de ruimte biedt

circa 7% afgenomen tot 19.860 ha (tabel 6.1). Het areaal laat van jaar tot jaar schommelingen zien. De daling van het aantal bedrijven sinds 2000 bedraagt bijna 25%. De gemiddelde oppervlakte van de gespecialiseerde groentebedrijven verdubbelde in de periode 1990-2004 naar ongeveer 7 ha. De beschikbaarheid van arbeidskrachten is een aantal jaren een probleem geweest, maar is recentelijk beter geworden door de regeling 'Tijdelijke tewerkstelling van buiten de EU afkomstige arbeidskrachten'. De problematische arbeidsvoorziening is mede te wijten aan onaantrekkelijke arbeidsomstandigheden, vooral bij het planten en het veilingklaar maken van de producten.

6.1.3 Fruit

Nederland is een relatief kleine producent van fruit. Wel is het een grote exporteur van appels en peren, vooral dankzij de doorvoer uit derde landen. De afzet van Nederlands fruit is afhankelijk van een klein aantal markten: Duitsland is een belangrijke afnemer van appels, het Verenigd Koninkrijk van peren. Er is enig verlies van marktaandeel in de EU geleden ten gunste van Italië en België/Luxemburg. Het gaat dan vooral om appels; voor peren heeft Nederland de afgelopen jaren een sterkere marktpositie opgebouwd, vooral in het Verenigd Koninkrijk.

De afzet van fruit vertoont gelijkenis met die van groenten. In de afzet vindt de laatste jaren een bundeling plaats, waarin het bedrijf 'Fruitmasters' een leidende rol speelt. Het aantal fruitbedrijven is sterker gedaald dan het areaal. De gemiddelde oppervlakte van de gespecialiseerde fruitbedrijven is inmiddels ongeveer 10 ha. In de fruitteeltsector trekken de investeringen weer aan door de redelijk goede rendementen van de laatste jaren. Ook is geïnvesteerd in nieuwe appelrassen: het huidige appelareaal bestaat voor 40% uit Elstar en voor 30% uit Jonagold.

In de teelt is sprake van schaalvergroting, terwijl vooral kleinere bedrijven zijn beëindigd. In de afgelopen twaalf jaar was de prijsvorming bij appels in slechts drie jaren kostendekkend. Aan deze slechte prijsvorming liggen diverse oorzaken ten grondslag, zoals een grotere internationale concurrentie en in mindere mate een verandering in de Nederlandse consumptie. De binnenlandse appelconsumptie is gedaald: in de periode 1994-2003 van bijna 32 kg naar 25 kg per huishouden. De consumptie van appels en peren staat onder druk van een verdergaande substitutie door ander fruit (vaak exotisch) en snacks. De kostprijs van de Nederlandse appels is over het algemeen hoog door de arbeidskosten. Een deel van de concurrenten biedt fruit aan van vergelijkbare kwaliteit en smaak. De invoer uit het zuidelijk halfrond naar de EU is toegenomen, onder meer door de lage dollarkoers.

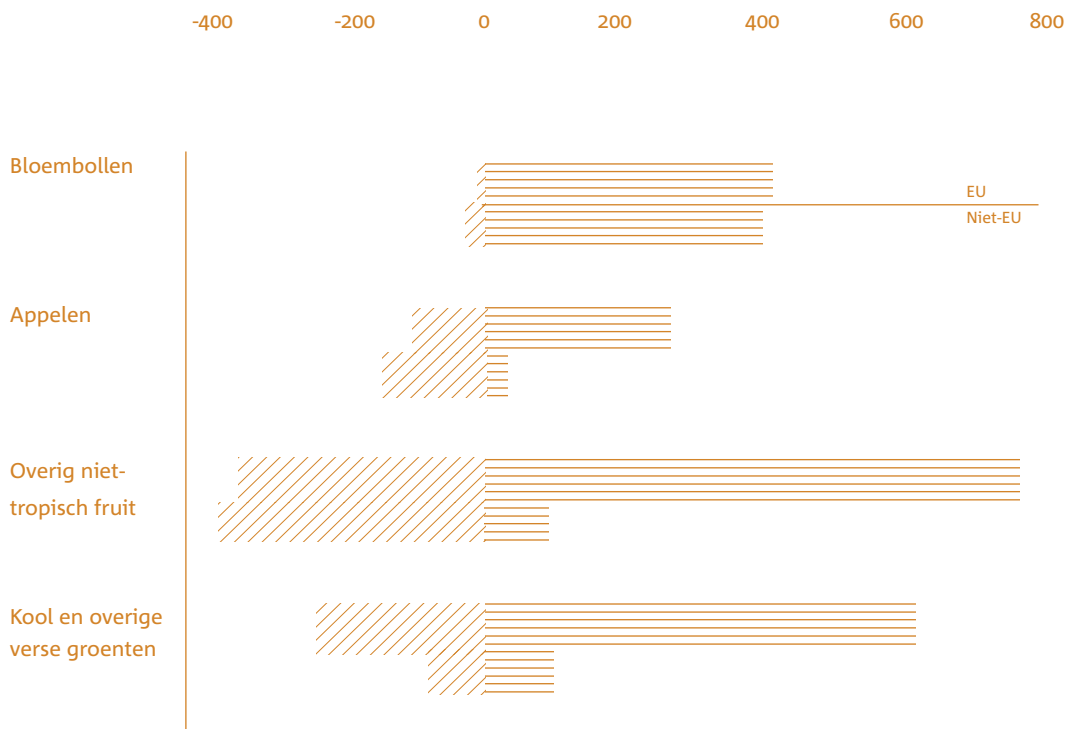
In de perenteelt is de schaalvergroting langzamer verlopen dan in de appelteelt. Dit komt door de goede prijsvorming voor met name het ras Conference. Conference is al jaren het meest geteelde perenras in Nederland: 69% van het areaal in 2004. Het totale areaal peren is vanaf 2000 met zo'n 500 ha toegenomen tot circa 6.500 ha in 2004. Hoewel de wereldproductie

Figuur 6.1

Nederlandse import en export (mln. euro) van enkele opengrondstuintuinbouwproducten, gemiddelde van 2003 en 2004

Bron: CBS, bewerking LEI.

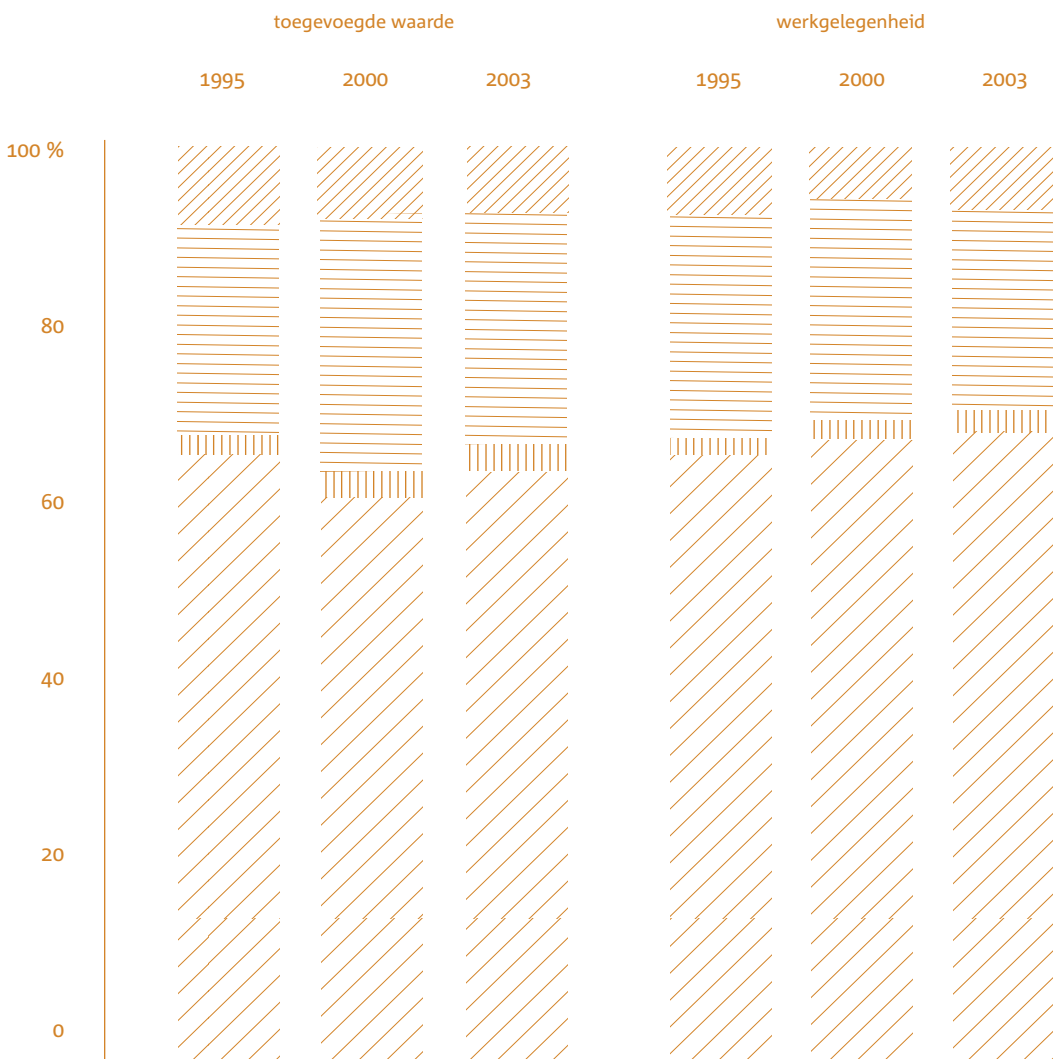
 Gem. import '03 en '04 x mln €
 Gem. export '03 en '04 x mln €

Figuur 6.2

Verdeling (%) van toegevoegde waarde en werkgelegenheid per onderdeel van het opengrondstuinbouwcomplex, 1995-2003
Bron: LEI, op basis gegevens CBS.

- Distributie
- Toelevering
- Verwerking
- Primaire productie

Tabel 6.1

Ontwikkeling areaal (ha) en aantal opengrondstuinbouwbedrijven

	1990	1995	2000	2003	2004
Aantal gespecialiseerde bedrijven					
Opengrondsgroenten	2.500	2.000	1.460	1.200	1.120
Bloembollen	1.750	1.440	1.340	1.190	1.120
Fruit	2.810	2.750	2.210	1.870	1.860
Boomkwekerij	2.930	2.810	2.810	2.630	2.600
Areaal					
Opengrondsgroenten	21.320	21.640	20.050	20.850	19.860
w.v. aardbei	1.870	1.760	1.750	1.920	2.130
sla	960	1.040	1.090	1.360	1.370
bloemkool	2.370	2.430	2.160	2.330	2.320
sluitkool	2.580	2.920	2.540	2.690	2.570
prei	2.870	3.850	3.180	3.240	3.040
spruitkool	4.800	4.390	4.830	4.230	3.470
Fruit	23.250	23.130	20.610	18.770	18.720
w.v. appel	16.320	15.310	12.840	10.300	10.220
peer	5.120	5.890	6.020	6.390	6.490
Bloembollen	16.320	18.090	22.540	24.540	23.600
w.v. tulp	6.830	8.030	9.710	11.020	11.050
lelie	2.410	3.300	5.070	4.940	4.590
Boomkwekerij	8.740	9.770	12.640	13.150	14.120
w.v. laan- en parkbomen	1.800	2.410	3.160	3.460	3.590
bos- en haagplantsoen	2.070	2.210	2.290	2.380	2.300
sierconiferen	1.340	1.450	2.340	2.550	2.810
overige sierheesters en klimplanten	1.200	1.270	1.790	1.890	2.300
pot- en containerteelt	420	790	980	930	1.350

Bron: CBS-Landbouwelling.

van peren in de periode 1991-2001 is verdubbeld, is de internationale concurrentie bij de perenteelt niet zo sterk als bij appels. Het ras Conference is bij uitstek geschikt om te telen in het Nederlandse zeeklimaat. In andere landen kan geen Conference van vergelijkbare kwaliteit geproduceerd worden door een te koud (Polen) of een te warm klimaat (Spanje). Een rem op de schaalvergroting was de afgelopen jaren de beschikbaarheid van seizoensarbeid. Deze is inmiddels verbeterd doordat telers asielzoekers kunnen inzetten en doordat arbeiders uit Midden- en Oost-Europa worden toegelaten bij de oogst.

6.1.4 Bloembollen

Nederland heeft een dominante positie in de productie en handel van bloembollen in de wereld. Het aandeel van Nederland in de wereldproductie bedraagt 70% en in de wereldhandel zelfs 80%. Ook de bloembollenproductie op het zuidelijk halfrond is vrijwel volledig in Nederlandse handen. In feite ondervindt de Nederlandse bloembollensector internationaal nauwelijks concurrentie.

Van de totale Nederlandse bloembollenproductie wordt driekwart direct geëxporteerd, deels voor de buitenlandse broeierij en deels voor de droogverkoop. Het resterende kwart blijft in eerste instantie in Nederland. Hiervan wordt 95% gebruikt in de broeierij voor de productie van bolbloemen en de resterende 5% is bestemd voor droogverkoop. De Nederlandse bolbloemen worden vervolgens voor het merendeel geëxporteerd. De belangrijkste afnemers van Nederlandse bloembollen zijn de Verenigde Staten en Japan, alsmede de grote EU-landen Duitsland, het Verenigd Koninkrijk, Italië en Frankrijk. Nieuwe markten in Midden- en Oost-Europa en het Verre Oosten lijken interessante mogelijkheden te bieden.

De exportwaarde van Nederlandse bloembollen is jarenlang met ruim 3% per jaar gestegen. In de seizoenen 2002/2003 en 2003/2004 was de exportwaarde echter lager dan in het seizoen 2001/2002. Deze tegenvallende ontwikkeling wordt toegeschreven aan de economische malaise in de wereld en de ongunstige wisselkoers van de euro ten opzichte van de dollar.

Door de tegenvallende export stonden de prijzen onder druk en is het areaal bloembollen in het seizoen 2004/2005 voor het eerst sinds jaren gekrompen (tabel 6.1). De belangrijkste en sterkst groeiende gewassen zijn tulp en lelie. Het aantal bedrijven met bloembollen is gedaald tot minder dan 2.500 en het aantal gespecialiseerde bedrijven tot ongeveer 1.100.

6.1.5 Boomkwekerij

De boomkwekerij is de afgelopen decennia een van de meest succesvolle takken geweest van de Nederlandse land- en tuinbouw. De omvang van de sector is toegenomen door een sterke verbreding van het assortiment. Hierdoor is de bedrijfstak erg divers. Nederland is het belangrijkste exportland binnen de EU, gevolgd door België en Italië. De export wordt veelal door de producenten zelf geregeld; de boomkwekerij kent geen dominante

handelspartij die de export verzorgt. Duitsland is de belangrijkste afnemer: ongeveer 35% van de Nederlandse boomteeltproducten wordt hier afgezet. De afzet van de producten van de boomkwekerij is meer dan andere sectoren conjunctuurgevoelig. Door krimpende overheidsbudgetten hebben telers voor de institutionele markt (laan- en parkbomen) al een aantal jaren te maken met een tegenvallende vraag. De (Europese) consumenten zijn eveneens terughoudend met hun aankopen. Na jaren van uitbreiding is het areaal in 2004 licht afgenomen. De wat mindere bedrijfsresultaten van de afgelopen jaren hebben ertoe geleid dat de productiecapaciteit zich heeft aangepast aan de marktomstandigheden. De levering van een breed scala aan producten geeft de sector een stevige basis. De ligging van Nederland en de goede logistiek maken het mogelijk om het product snel op de gewenste plaats aan te bieden.

Het areaal boomteelt is sterk toegenomen vanaf 1990, naar momenteel zo'n 14.000 ha (tabel 6.1). Bij een overigens pas de laatste jaren ingezette, lichte daling van het aantal bedrijven betekent dit een duidelijke schaalvergroting. Het gemiddelde boomteeltbedrijf omvat momenteel ongeveer 5 ha.

6.2 Drijvende krachten

6.2.1 Markt, GLB en WTO

De voorkeuren van de consumenten veranderen. Voor groente en fruit is van belang dat de consumptie van kant-en-klaarproducten toeneemt. Voedselveiligheid en kwaliteit zijn belangrijke thema's. Ketenpartijen (detailhandel) vertalen de eisen door aan de telers door certificering o.a. volgens het EUREP-GAP (Good Agricultural Practice) en – specifiek voor Duitsland – het QS-systeem (Qualität und Sicherheit).

Door de toetreding tot de EU van onder meer Polen zal de concurrentie (nog) scherper worden. Indien de teelt en afzet in Polen en enkele andere Oost-Europese landen verder professionaliseren, kunnen die landen op termijn een geduchte concurrent worden omdat de kosten van arbeid en grond er veel lager zijn dan in Nederland. Ook China is een potentiële concurrent. China verdubbelde in de periode tussen 1999 en 2003 elk jaar de export naar de EU. De belangrijkste appelrassen (Fuji en Gala) die China produceert, zijn zoeter dan de Nederlandse appels en sluiten tot nu toe minder goed aan bij de smaak van de Europese consument. China is daarmee geen directe concurrent van de Nederlandse appelrassen, maar door substitutie of verandering van consumentenvoorkeuren kan het wel een bedreiging gaan vormen.

In de afzet van sierteeltproducten zijn gemak, beleving en exclusiviteit belangrijke trends. Bloembollen vormen een uitgestelde belofte, terwijl de consument direct bij aankoop een visueel aantrekkelijk product wil hebben. Daarom sluiten bolbloemen beter aan bij de heersende trends. De concurrentie van bloembollen en bolbloemen komt uit de productgroepen pot- en perkplanten en snijbloemen.

Voor de boomkwekerij blijft de marktontwikkeling een positieve factor

van betekenis. De toenemende concurrentie door de uitbreiding van de EU is mogelijk een tijdelijke bedreiging. Verwacht wordt dat de toenemende productie op langere termijn nodig is om aan de binnenlandse vraag te voldoen die zal toenemen door de welvaartsstijging. De afzet van sierteeltproducten wordt gevoeliger voor impulsen, die zowel door de weersomstandigheden als door acties van bouwmarkten gegeven kunnen worden. Doordat overheidsbudgetten structureel lager worden, zal de ontwikkeling van de teelt voor de institutionele markt worden geremd.

6.2.2 Milieu

Het mineralenbeleid en de Kaderrichtlijn Water gaan bepalen waar gewassen geteeld worden. Intensieve teelten op uitspoelingsgevoelige gronden zullen – afhankelijk van de implementatie van maatregelen in het kader van beide genoemde beleidsterreinen – onder druk komen te staan. Voor wat betreft de gewasbescherming kan het volgende worden opgemerkt:

- De sector kent een fors gebruik van middelen bij onkruidbestrijding, ziektebestrijding en bewaring (vooral in de bollenteelt);
- In de bollenteelt op zandige bodems in combinatie met hoge grondwaterstanden is de kans op besmetting van het grondwater groot. Hoewel in de bloembollensector drastische maatregelen genomen zijn om het gebruik van middelen te beperken, is door de groei van het teeltareaal het totale gebruik van middelen niet afgenomen;
- De boomteelt benut veelvuldig grondontsmettingsmiddelen;
- De verwachting is dat de Europese normen verscherpen, maar Nederland heeft al een streng(er) beleid op het gebied van de toepassing van deze middelen. Daarom zal er op dit punt weinig invloed zijn, afhankelijk van de implementatie van de Kaderrichtlijn Water;
- De administratieve lastendruk zal licht toenemen door de nieuwe AMvB Geïntegreerde gewasbescherming (2005);
- Milieuvriendelijker telen door vermindering van het gebruik van bestrijdingsmiddelen en door de toepassing van mechanische onkruidbestrijding vraagt een steeds intensievere inzet van kennis en (alternatieve) middelen en methoden.

Het beleid ten aanzien van bestrijdingsmiddelen leidt vermoedelijk vooral voor de bollenteelt tot hogere kosten en meer teeltbeperkingen. Voor het realiseren van de waterkwaliteitseisen in de permanente bloembollenteelt op zandgronden lijkt een aanpak op gebiedsniveau noodzakelijk. In zogenaamde projectvestigingen is een scheiding mogelijk van de waterhuishouding tussen de bloembollenteelt en zijn omgeving.

6.2.3 Ruimte

De opengrondstuinbouw is tamelijk breed verspreid over Nederland (figuur 6.3). Wel zijn er duidelijk concentratiegebieden voor de bollenteelt in de kop van Noord-Holland, de bollenstreek in Zuid-Holland en de Noordoost-

polder. Groenten in de volle grond worden met name geteeld in West-Friesland, in de Noordoostpolder en in kleinere gebieden in het zuidwesten. De fruitteelt is vooral in de Betuwe, Zuid-Beveland en in de Flevopolder geconcentreerd. Omdat in de intensieve sierteelt de saldi per hectare hoger zijn dan in andere sectoren, zal deze sector nog redelijk bestand zijn tegen andere grondclaims, zeker in de minder verstedelijkte gebieden in en om de Randstad. Sterker nog, het is de sector die juist landbouwactiviteiten met lagere saldi per hectare (akkerbouw) kan verdringen. Mits de vraag zich positief ontwikkelt, wordt op plaatsen (net) buiten de Randstad dan ook uitbreiding verwacht.

De duinzandgronden in Noord- en Zuid-Holland zijn bij uitstek geschikt voor bloembollen voor de droogverkoop en export. In deze afzetkanalen is een schone, gave huid een belangrijk verkoopcriterium en deze is op zandgrond beter te realiseren dan op zavel- of kleigrond. In de traditionele productiegebieden met permanente bloembollenteelt op zand (Bollenstreek, Kennemerland en Noordelijk Zandgebied) liggen echter ruimteclaims voor woningbouw, waterberging, natuur- en landschapsbeheer en recreatie. Samen met de vraag naar geschikte grond voor de bloembollensector zorgt dit voor een grote ruimtedruk. Noord-Holland wil de permanente bloembollenteelt op zand binnen de provincie behouden en ruimte bieden voor groei door deze teelt ten dele naar andere of nieuwe productiegebieden te verplaatsen. In de overige productiegebieden op klei- en zavelgrond (West-Friesland, Flevoland) en zandgrond (Noordoosten en Zuidoost-Nederland) worden bloembollen geteeld in een rotatie van 1 op 6 met akkerbouwgewassen en gras. De gespecialiseerde bloembollenbedrijven met tulpen of lelies ruilen hiertoe grond met, of huren grond van akkerbouwers en veehouders ('reizende bollenkraam'). In deze productiegebieden is de ruimtedruk minder sterk en is er nog voldoende ruimte voor uitbreiding van het bloembollenareaal. Verwacht wordt dat voldoende ruimte beschikbaar is om in de gewenste uitbreiding van het bloembollenareaal te voorzien.

In de boomkwekerij is er een trend naar concentratie. Bestaande gebieden zijn veelal vol en hebben te maken met ruimtelijke grenzen. Een duidelijk voorbeeld daarvan is de regio Boskoop. De pot- en containerteelt wordt beleidsmatig veelal beschouwd als een vorm van glastuinbouw die ongewenst is in het open gebied. De ruimtelijke ordening kan de expansie van de boomkwekerij in bepaalde gebieden belemmeren, maar zal waarschijnlijk leiden tot een clustering in een aantal concentratiegebieden.

6.2.4 Technologie **Vollegroondsgroente**

De technologische ontwikkelingen zijn vooral gericht op arbeidsvervanging, bijvoorbeeld bij het oogsten en verwerken van het product. Toepassingen van ICT versterken de toegankelijkheid van kennis, contacten en ketenpartners.

Voor de oogst en verwerking van de gewassen vergen veel arbeid.

Figuur 6.3

Opengrondstuinbouwgebieden (op basis van nge/ha, hoe donkerder hoe meer nge/ha)
Bron: Alterra.

Arbeidsbesparende technieken kunnen door automatisering worden verkregen. Om de kosten van de mechanisatie terug te verdienen, zal het areaal per machine groter moeten zijn dan nu vaak het geval is. Er wordt relatief veel water gebruikt voor de beregening en bevoeiing en voor het spoelen van gewassen. Technieken worden ontwikkeld om de hoeveelheid spoelwater terug te dringen door recirculatie en hergebruik, en door droog schonen van producten.

De milieubelasting zal beperkt worden door de drift van gewasbeschermingsmiddelen terug te brengen met behulp van nieuwe spuittechnieken en door de afhankelijkheid van chemische gewasbescherming te verminderen. Afhankelijk van de maatschappelijke acceptatie, kan genetische modificatie aan dat laatste een bijdrage leveren. Een efficiënter gebruik van inputs en een efficiëntere sturing van het productieproces kan worden vergroot door plaatsbepaling met GPS.

Nieuwe verpakkings- en bewaar technieken zijn in ontwikkeling. Daarnaast vindt ontwikkeling plaats in diepvriestechnieken, waardoor kleur, smaak en voedingswaarde van de producten behouden blijven. Er is een trend dat alle verse groenten in MAP (Modified Atmosphere Packaging) worden verpakt. Dit kan duurzaam zijn omdat er met biologisch afbreekbaar materiaal wordt verpakt en omdat de producten langer houdbaar zijn, dus minder product verloren gaat. In Nederland is relatief veel kennis en ervaring met deze technologie. Binnen de 'versdriehoek' Parijs-Londen-Berlijn kunnen de Nederlandse producten concurreren op 'vers' als met ICT en onderlinge afspraken vraag en aanbod goed op elkaar worden afgestemd.

Fruit

Verwachte ontwikkelingen zijn:

- Duurzame productie: rekening houden met landschap, meststoffen, gewasbescherming en water (bioremediatie van spuitresten), verpakking, reststromen, 'tracking & tracing';
- Efficiencyverhoging: schaalvergroting, mechanisatie van arbeid en andere activiteiten, intensivering;
- Nederland fruitdoorvoerland: logistiek wordt belangrijker, behoud productkwaliteit in de keten. Verbetering van de bewaar technieken: het langer kunnen bewaren van bijvoorbeeld de Elstar kan de concurrentiekracht van de Nederlandse appelteelt versterken;
- Inspelen op consumentenwensen: gemak/gezondheid/beleving, positionering producten, assortiment, kwaliteitsgarantie (proces- en productkwaliteit).

Bollen

Uitdaging voor de sector is een oplossing te vinden voor de milieuproblematiek bij de productie. Er wordt gewerkt aan oplossingen met:

- precisielandbouw (bijv. onkruidbestrijding);
- beeldherkenning ziekten en plagen (satellietsignalen);

- kas- en broeisystemen:
 - plukrobots (uniforme gewassen nodig) en individuele behandeling van planten
 - strak gestuurd kasklimaat (sturing op fysiologische processen / parameters gewas)
 - energiebesparing
 - waterbroei (vrijwel alle gewassen)
 - meerlagenteelt en kunstlichtbroei (ruimte, energie)
 - logistiek: minder arbeid en gunstiger arbeidsomstandigheden;
- watergeefsystemen (kas en veld): steeds verfijnder met behulp van sensoren;
- bewaarcellen: gassamenstelling (kwaliteit, ziekten en plagen);
- gentechnologie (inhoudstoffen, resistenties);
- moleculaire merkers + eiwitten voor het markeren van faseovergangen.

Boomkwekerij

Met het oog op een duurzame teelt wordt gestreefd naar vermindering van emissies van mineralen en gewasbeschermingsmiddelen. Ook het verbeteren van arbeidsomstandigheden is een aandachtspunt. De kosten van grond, arbeid, grondstoffen, kennisintensivering en eisen t.a.v. milieu en landschappelijke inpassing leggen een zware claim op de concurrentiepositie van individuele bedrijven.

Om het gebruik van meststoffen en emissies van mineralen te verminderen, streeft de sector samen met andere vollegrondsteelten naar evenwichts-bemesting door bemonsteren, registreren, gericht bemesten (tijd, ruimte) en fertigatie (water en mest via druppelbevloeiing). De verwachting is dat evenwichtsbemesting in vollegrondsteelten haalbaar is, mits de kennis over de relatie plant, bodem en meststof toeneemt. In de pot- en containerteelt zal sprake zijn van recirculerende systemen waarbij een evenwichtsbemesting gerealiseerd kan worden.

Boomkwekerijproducten moeten voldoen aan bepaalde visuele normen en voor de export aan strenge fytosanitaire normen. Bovendien moeten producten een bepaalde maat hebben. Om de hoeveelheid actieve stof te verminderen en emissies te beperken, zoekt de sector naar oplossingen op het gebied van spuitgedrag, teeltvrije zones, staminjecties, menging door potgrond en biologische middelen. Ook selectie van gewassen op ziektegevoeligheid zal bijdragen aan een afname van het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen.

De teelt en verwerking van boomkwekerijproducten zal steeds meer gemechaniseerd worden. Precisietechnologie (rijenbemesting, druppelbevloeiing, rijenbespuiting, precisiezaai) en robotisering zullen een grotere rol gaan spelen op de steeds groter wordende bedrijven. Mechanische onkruidbestrijding (wiedrobot) zal het gebruik van chemische onkruidbestrijdingsmiddelen doen afnemen. De ontwikkeling van nieuwe gecontroleerde zaadbehandelingsmethoden biedt mogelijkheden voor precisiezaai in de bos- en haagplantsoensector en in de teelt van

rozen(onderstammen) en daarmee voor een meer gemechaniseerde teelt. Binnen de boomkwekerijsector wordt veel anorganisch afval, bijvoorbeeld potten en verpakkingsmateriaal, geproduceerd. De ontwikkeling van afbreekbare potten, folies, bindbuis en gaaslappen zal bijdragen aan een substantiële afname van de afvalstroom.

Gentechnologie zal onder meer een rol gaan spelen bij de productie van vruchtbomen voor de fruitteelt. De ontwikkeling van merkergeren in relatie tot fysiologische processen, bijvoorbeeld het in rust gaan van knoppen, zal leiden tot het beter kunnen vaststellen van het juiste rooitijdstip van gewassen. Om zekerheid te hebben over een hoge uniforme productie neemt het belang van biotechnologie in de boomkwekerijsector toe (virus-toetsen, vitaliteit, aanslaggaranties, kiemkracht, etc.).

6.3 Perspectieven

6.3.1 Algemeen

Volgens het referentiescenario maakt het opengrondstuintbouwcomplex de komende jaren een positieve ontwikkeling door. Door de groeimogelijkheden in de boomteelt en de bloembollenteelt neemt de economische betekenis van het gehele opengrondscomplex tot 2015 nominaal toe met ruim 20%. De werkgelegenheid die het complex biedt zal naar verwachting nagenoeg gelijk kunnen blijven. Het aandeel van het complex in de totale agrosector neemt geleidelijk toe tot meer dan 10% voor wat betreft de toegevoegde waarde en tot ruim 11% voor wat betreft de werkgelegenheid (tabel 6.2). De nadruk ligt hierbij op de primaire productie, omdat er nauwelijks verwerking plaatsvindt. De afhankelijkheid van deze bedrijfstakken van de export blijft onverminderd zeer hoog en loopt op naar bijna 90%.

6.3.2 Bedrijven

Vollegroondsgroenten

De detailhandel en verwerking internationaliseren steeds verder. Daarnaast vindt een steeds grotere concentratie plaats. De overgebleven detailhandels- en verwerkingsbedrijven stellen steeds hogere eisen aan hun leveranciers. De mogelijkheden om als Nederlandse teler aan te sluiten bij een pool van producenten voor buitenlandse retailorganisaties lijken beperkt. Bij de afzetorganisaties komt steeds meer de nadruk te liggen op het leveren van grotere partijen.

De verwachting is dat de schaalvergroting in de groenteteelt door zal zetten, vooral vanwege de slechte concurrentiekracht van de Nederlandse vollegroondsgroentesector en de daarmee samenhangende slechte financiële situatie op veel bedrijven. Er zal onder meer een specialisatie van bedrijven op bepaalde groenten optreden, door huur van land bij meerdere bedrijven. Naast de schaalvergroting in Nederland wordt verwacht dat meer bedrijven een vestiging in het buitenland erbij nemen, mede om gedurende het hele jaar producten te kunnen leveren aan hun directe afnemers. Het aantal gespecialiseerde groentebedrijven zal naar verwachting aanzienlijk dalen (figuur 6.4).

Tabel 6.2

Toegevoegde waarde en werkgelegenheid (arbeidsjaren) per onderdeel van het opengrondstuinbouwcomplex, 2003 en 2015

	Toegevoegde waarde				Werkgelegenheid			
	2003 mln. euro	%	2015 mln. euro	%	2003 aje	%	2015 aje	%
Opengrondstuinbouw, totaal	1.507	65	1.862	66	28.907	69	28.262	68
w.v.: opengrondsgroenten	502		527		5.332		4.653	
fruit	351		392		3.522		3.101	
bloembollen	258		373		10.271		10.513	
boomkwekerij	396		569		9.781		9.995	
Verwerking, totaal	62	3	91	3	893	2	824	2
Toelevering, totaal	585	25	679	24	9.322	22	9.466	23
w.v.: gas, electra	19		19		67		78	
groothandel	111		131		1.909		2.018	
banken, verzekering	165		193		2.224		2.359	
Distributie	166	7	179	6	2.687	6	2.726	7
Totale opengrondstuinbouwcomplex	2.320	100	2.811	100	41.799	100	41.278	100
In % van totale agrocomplex	9,8		10,4		10,5		11,6	
Exportafhankelijkheid (%)	85		86		88		88	

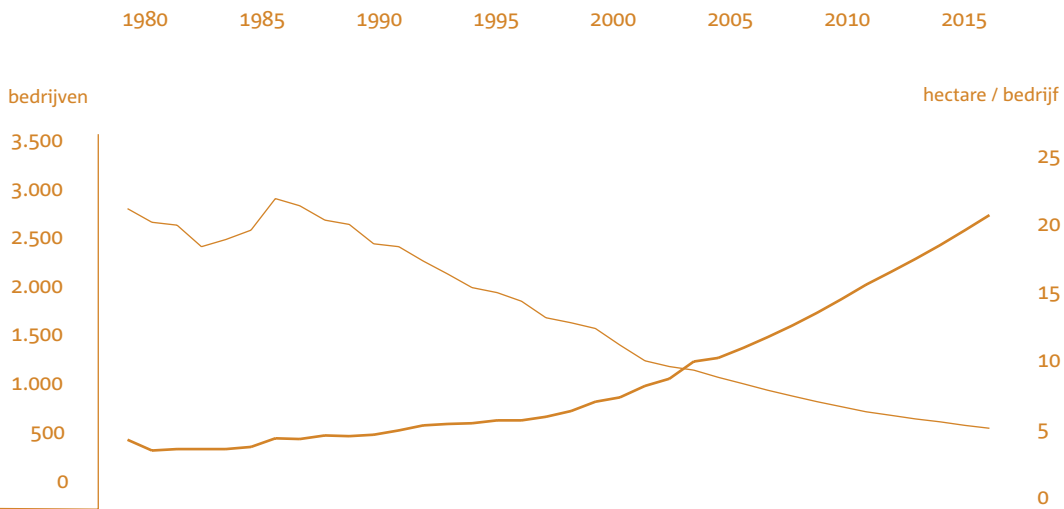
Bron: LEI.

Figuur 6.4

Aantal gespecialiseerde opengrondsgroentebedrijven
en ha per bedrijf, 1980-2015

Bron: CBS en LEI.

— ha opengrondsgroenten per bedrijf
— bedrijven

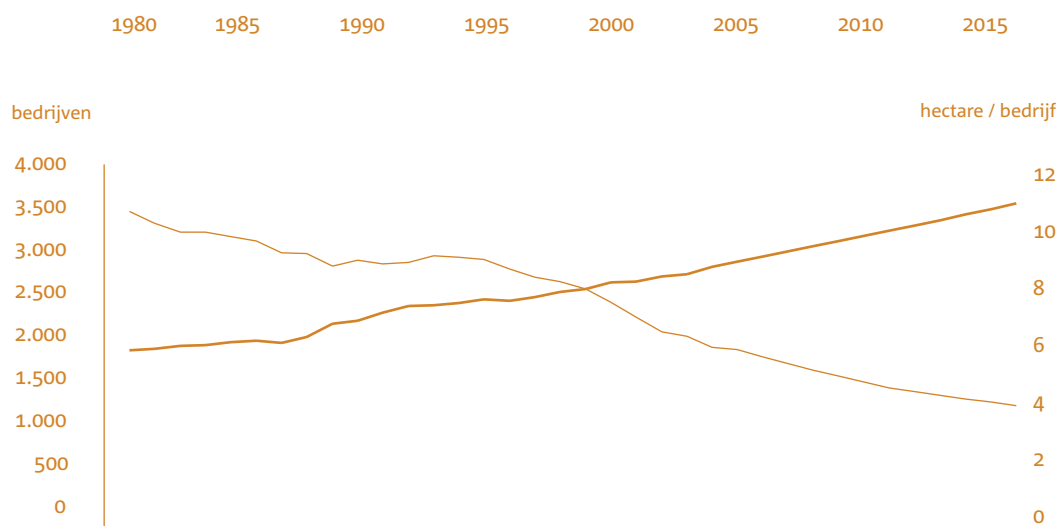

Figuur 6.5

Aantal gespecialiseerde fruitbedrijven en ha fruit per bedrijf, 1980-2015

Bron: CBS en LEI.

— ha fruit per bedrijf
— bedrijven

Fruit

De ontwikkelingen in de afzetstructuur dragen bij aan de schaalvergroting in de fruitteelt. De markt (detailhandel) vraagt om grote partijen met leveringszekerheid en vaste (lage) prijzen. De handel speelt hierop in en dit vertaalt zich door naar het niveau van het fruitteeltbedrijf. Grotere partijen van goede kwaliteit vragen om grotere bedrijven met een professionele organisatie en management. De laatste jaren wordt vooral voor het oogsten van fruit meer mechanisatie toegepast, zoals transportbanden. Met verdere mechanisatie wordt ernaar gestreefd om de arbeidskosten te verlagen. De komende jaren zal de schaalvergroting in de Nederlandse fruitteelt doorzetten (figuur 6.5).

In 2004 zijn zes nieuwe appelrassen volgens het zogenaamde gesloten clubconcept geïntroduceerd. Deze rassen zijn ontwikkeld op basis van smaaktesten. Het is een gesloten concept; de afzet verloopt verplicht collectief via afzetorganisaties. Collectief wordt de promotie van de nieuwe merken geregeld. Het succes van een of twee van deze rassen kan een impuls betekenen voor de inkomensontwikkeling van de appelteelers. Deze vernieuwing zal op den duur gevolgen hebben voor de schaal van de bedrijven. Telers die een nieuw ras willen aanplanten, zijn verplicht om een bepaalde hoeveelheid vruchtbomen af te nemen om volumes te krijgen die interessant zijn voor supermarkten. Dit stimuleert de schaalvergroting. Nog duidelijk moet worden welke van de appel-clubrassen zullen aanslaan in de markt. Dit kan grote invloed hebben op de inkomensvorming op langere termijn.

Bloembollen

Nederland is de kraamkamer van de bloembollen. Er is sprake van schaalvergroting in de detailhandel, in de groothandel in bloembollen en bolbloemen en in de broeierij van bolbloemen. De afnemers van bloembollen en bolbloemen zullen steeds meer rechtstreeks zaken gaan doen met grote service providers. Door horizontale en/of verticale ketensamenwerking kunnen dit zowel grote handelsbedrijven als telers (verenigingen) zijn. De verwachting is dat deze ontwikkelingen in de keten de komende jaren zullen doorgaan.

De professionele broeier van bolbloemen stelt hoge eisen aan de kwaliteit en het assortiment en wil bij voorkeur jaarrond telen. Het massasegment wordt afgezet via de supermarkt en de bouwmarkt en het exclusieve segment via de bloemist en het tuincentrum. Het marktaandeel van de bloemist neemt af ten opzichte van de overige verkoopkanalen.

De nettenteelt heeft een efficiënte teelt van voornamelijk de tulp op kleigronden mogelijk gemaakt. Ook de verdergaande mechanisatie van 'het pellen van de bollen' heeft knelpunten in de bedrijfsvoering opgelost. Voor de opbrengstprijzen zijn een goede logistiek, efficiënte verpakkingsmethoden en kwaliteitshandhaving van groot belang.

De belangrijkste drijvende kracht voor de Nederlandse bloembollenteelt is de wereldvraag naar bloembollen. Deze hangt af van de economische

groei in de belangrijkste afzetlanden. Daarnaast is de wisselkoers tussen de euro en de dollar een factor van betekenis. Het aantal gespecialiseerde bloembollenteeltbedrijven zal naar verwachting verder afnemen.

Boomteelt

Een krachtige ontwikkeling in en rond de boomkwekerij is de ketensamenwerking en -verkorting. De opkomst van bouwmarkten en de clustering van de detailhandel zoals tuincentra en supermarkten, leiden tot segmentatie van de afzet. Dit dwingt primaire producenten tot duidelijke keuzen. Het gaat daarbij om schaalvergroting teneinde als toeleverancier een keten te kunnen belevieren, en om specialisatie op gewas, teeltwijze en maatsortering.

De noodzaak voor meer mechanisatie, levering van grote uniforme partijen, betere kennisbenutting, kostprijsverlaging en rendementsverbetering, zal leiden tot een verdere specialisatie naar gewasgroepen, naar sortiment, naar teeltfase en naar maat. Vermeerdering zal steeds meer plaatsvinden door gespecialiseerde bedrijven. Zaadbehandeling in de bos- en haagplantsoensector zal uitbesteed worden aan gespecialiseerde zaadbehandelingsbedrijven. Specialisatie in visueel aantrekkelijke producten vormt een impuls voor een verdere ontwikkeling van de boomkwekerij. Arbeidsbesparing in de boomkwekerij is steeds meer mogelijk door mechanisatie en uitbesteden van bepaalde werkzaamheden. Ondanks schaalvergroting en specialisatie blijft het totale sortiment breed.

Voor de bedrijven is het van belang een duidelijke keuze te maken voor een afzetsegment: een breed kwaliteitssegment, of een smaller segment waar op prijs geconcurrereerd wordt. Deze trend is vooral van belang voor boomkwekers die voor de consumentenmarkt produceren. Op sectorniveau is daarbij van belang om de logistieke kosten te verminderen.

De kwaliteit van de productiewijze wordt steeds belangrijker, evenals traceerbaarheid in de keten. De verwachting is dat certificering en tracking en tracing binnen 10 jaar gemeengoed zijn

Hoge arbeidskosten en problemen met de arbeidsvoorziening stimuleren investeringen in mechanisatie. Door de slechte bedrijfsresultaten van de laatste jaren zijn er vaak geen middelen om grote investeringen te doen. Het gezamenlijk investeren lijkt een mogelijkheid te zijn voor individuele bedrijven om toch tot een kostprijsverlaging te komen.

De productieomvang groeit sterker dan uit de toename van het areaal is af te leiden, omdat de groei voornamelijk plaatsvindt bij gewasgroepen bestemd voor de consumentenmarkt die een relatief hoge productiewaarde per ha hebben. De uitbreiding van de productie vindt plaats in concentratiegebieden, waar de ruimte niet schaars is en het ruimtelijk ordeningsbeleid de boomteelt ruimte biedt. Uitbreiding vindt vooral plaats in het zuidoostelijke deel van Nederland. Het aantal gespecialiseerde boomteeltbedrijven zal naar verwachting meer afnemen dan in de afgelopen jaren.

DE INNO-
VATIEVE
KRACHT VAN
DE GLAS-
TUINBOUW
GENIET
WERELDFAAM

Hoofdstuk 7

Glastuinbouwcomplex

7.1 Uitgangspositie

7.1.1 Algemeen

Het glastuinbouwcomplex (inclusief champignons) omvat de vruchtgroenteteelt en de sierteelt onder glas, de groente- en fruitverwerkende industrie, toeleverende bedrijfstukken en distributiebedrijven. In de periode 1995-2003 steeg de toegevoegde waarde van het glastuinbouwcomplex met 21% tot 4,8 miljard euro. Het aandeel van het glastuinbouwcomplex in de toegevoegde waarde van het totale agrocomplex lag in 1995 op 19%, groeide naar ruim 21% in 2000 en viel in 2003 terug tot 20,3%. De werkgelegenheid van het glastuinbouwcomplex steeg tussen 1995 en 2003 met 1,5% tot 66.800 arbeidsjaren. Het aandeel in de werkgelegenheid van het totale agrocomplex nam in dezelfde periode toe tot bijna 17%. Het glastuinbouwcomplex heeft daarmee een fors hogere toegevoegde waarde per arbeidsjaar dan het agrocomplex als geheel. De inkomsten uit exportactiviteiten zijn voor het glastuinbouwcomplex belangrijker dan voor het totale agrocomplex; bijna 90% van de verdiensten is met de buitenlandse afzet verbonden. In figuur 7.1 zijn de import en export van enkele productgroepen in kaart gebracht.

Het aandeel van de primaire sector in de totale toegevoegde waarde van het glastuinbouwcomplex bedroeg in 2003 meer dan tweederde (figuur 7.2). De bijdrage van de snijbloemeteelt binnen de primaire sector was in 2003 met 42% het belangrijkste, gevolgd door die van pot- en perkplanten (27%), glasgroenten (23%) en champignons (6%).

Zowel voor snijbloemen als voor potplanten is Nederland de grootste exporteur ter wereld, maar ook een van de grootste importeurs. De Nederlandse sierteeltsector heeft op zijn belangrijkste exportmarkten – Duitsland, het VK en Frankrijk – zijn positie behouden, maar in bijvoorbeeld België en Oostenrijk verliest hij terrein aan met name Israël, dat levert via Nederland. De huidige sterke concurrentiepositie is te danken aan de combinatie van gespecialiseerde toelevering, handel en logistiek, een hoog technologisch en organisatorisch kennisniveau en een gunstige geografische ligging. Voor wat de exportpositie van glasgroenten betreft, heeft Nederland positie verloren op de Europese markten. Elk jaar wordt het Spaanse aandeel op de markt groter, onder andere ten koste van Nederland. De export van verse champignons is vooral gericht op de Europese markt. Deze sector ondervindt steeds meer concurrentie vanuit Polen.

Het aantal glastuinbouwbedrijven is de laatste tien jaar met een derde gedaald. Er waren in 2004 ongeveer 6.400 glastuinbouwbedrijven, waarvan 2.050 bedrijven glasgroenten teelden, 2.940 bedrijven snijbloemen en 1.410 bedrijven pot- en perkplanten. Het aantal bedrijven in de champignon-

Kernpunten

Huidige positie

Internationale marktpositie sterk (vruchtgroenten) tot zeer sterk (sierteelt): schakelpunt

Snijbloemen en potplanten belangrijkste exportproducten

Supermarkten belangrijkste verkoopkanaal voor groenten; voor de sierteelt neemt de betekenis ervan toe (vooral in buitenland)

Glastuinbouw geconcentreerd in het Westland, Oostland en rond Aalsmeer en Venlo

Milieu- en arbeidsimago omstreden

Innovatief karakter geniet wereldfaam

Totaal 6.400 glastuinbouwbedrijven en 350 champignonbedrijven

Grote verschillen in bedrijfsgrootte (gemiddeld 1,5 ha glas; enkele met tientallen ha) en in bedrijfsresultaten

Drijvende krachten

Welvaartsgroei stimuleert vraag naar kwalitatief hoogwaardige groenten en sierteeltproducten

Supermarkten kiezen tussen luxe en prijs

Liberalisatie biedt kansen in nieuwe markten; concurrentiekracht mede afhankelijk van euro

Keurmerken slaan aan

Gewasbescherming en energieverbruik dwingen tot aanpassingen

Belichting ontmoet maatschappelijke kritiek

Greenports bieden ruimte voor ontwikkeling

Productvernieuwing en kwaliteitsbevordering

Automatisering bevordert verlaging arbeidskosten; nieuwe kassen beperken energiekosten

Ketentransparantie versterkt door ICT

Perspectieven

Verdere groei van het complex binnen en buiten de Greenports

Intensievere ketensamenwerking (kennisallianties) nodig

Champignonsector ondervindt toenemende concurrentie uit Oost-Europa en China

Innovatie in management van productie, afzet en distributie (zoals kwaliteitszorg/borg en tracking en tracing)

Aangepaste ondernemingsvormen: bedrijfsleiding/ ondernemerschap respectievelijk eigendom in verschillende handen

Aantal glastuinbouwbedrijven neemt af: gemiddelde oppervlakte groeit naar 2,5 ha glas; dominantie van grote bedrijven

sector is in tien jaar tijd ongeveer gehalveerd, tot 350. Glasgroenten en pot- en perkplanten hebben beide een aandeel in de productiewaarde van de bedekte teelten van circa 26%, het aandeel van de snijbloemen is circa 42% en de resterende 5% wordt geleverd door de champignonteelt. Binnen de glastuinbouw heeft zich de afgelopen 20 jaar een verschuiving voorgedaan van de groenteteelt naar de snijbloemen- en vooral de potplantenteelt (figuur 7.3). Tegelijk trad een forse schaalvergroting op. Inmiddels bevindt een derde van het glas zich op bedrijven van meer dan 3 hectare. De top-5 bedrijven hebben circa 4% van het totale areaal glasgroente, met een gemiddelde bedrijfsgrootte van 34 ha (tabel 7.1). Voor de top-10 (0,5% van alle glasgroentebedrijven) is dat bijna 10% met een gemiddelde bedrijfsgrootte van 28 ha. Het grootste bedrijf heeft 51 ha in productie. De gemiddelde bedrijfsgrootte is 'slechts' 1,5 ha. In de sierteelt is de grootschaligheid in oppervlakte minder ver voortschreden: de top-5 heeft gemiddeld 24 ha en de top-10 circa 18 ha. Per ha glas dient men te rekenen met een arbeidsbehoefte van 4 tot 5 arbeidsjaren. Het grootste glastuinbouwbedrijf kent dus meer dan 200 arbeidsjaren werkgelegenheid. De inkomens in de glastuinbouw zijn relatief hoog; in de afgelopen drie jaar was het gemiddelde gezinsinkomen op glastuinbouwbedrijven aanzienlijk hoger dan het gemiddelde van alle land-en tuinbouwbedrijven. Overigens zijn er door de jaren heen aanzienlijke fluctuaties en is de spreiding tussen de bedrijven groot (figuur 7.4). In de champignonteelt liggen de inkomens aanmerkelijk lager. In deze sector zijn als gevolg van de toegenomen concurrentie en een stagnerende vraag de resultaten sinds 2001 terug-gelopen.

De glastuinbouwsector heeft de afgelopen twee decennia het energieverbruik per eenheid product bijna weten te halveren. Momenteel is de aandacht gevestigd op het bereiken van de CO₂-streefwaarden. De glastuinbouwbedrijven zijn verantwoordelijk voor zo'n 85% van de CO₂-emissie van de agrarische sector. In het kader van het Kyoto-akkoord moet de land- en tuinbouw de emissie met 10% verminderen ten opzichte van 2000. Voor de glastuinbouw kan dit problemen opleveren, onder andere omdat energievragende activiteiten zoals CO₂-dosering en belichting toenemen. Vooral de laatste neemt een grote vlucht: sinds 1995 is de belichte oppervlakte glas meer dan verdubbeld, terwijl bovendien de intensiteit en de duur van de belichting zijn toegenomen. Het toepassen van belichting stuit steeds meer op maatschappelijk verzet.

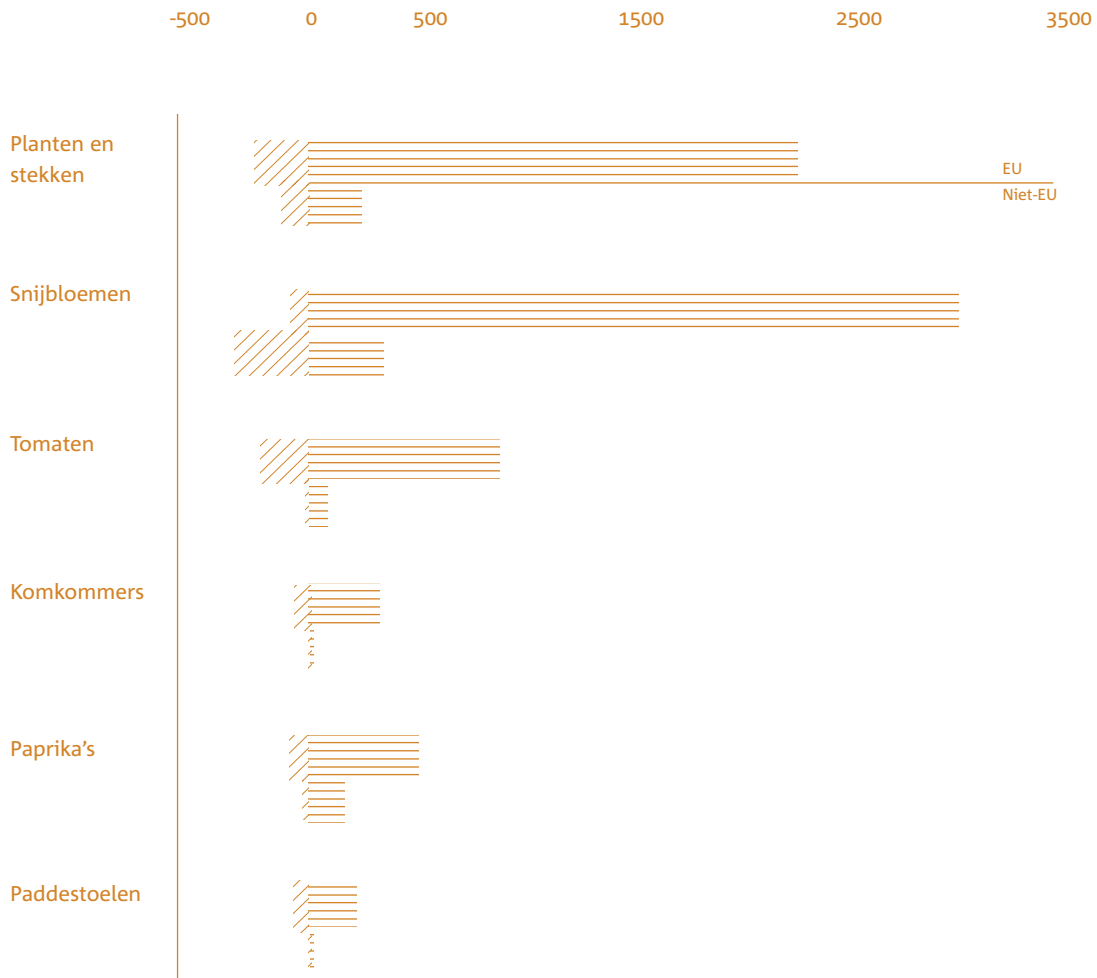
7.1.2 Sierteelt

De bloemenveilingen spelen van oudsher een belangrijke rol in de afzet van snijbloemen en potplanten. Nederland is het wereldhandelscentrum voor snijbloemen en internationaal toonaangevend. Een deel van de productie uit Europa en Afrika en een beperkt deel van de Zuid-Amerikaanse productie gaat eveneens naar de Nederlandse veilingen. Van de veilingaanvoer komt 25% uit het buitenland. Deze bloemen worden vervolgens vooral in Europa, maar ook in andere werelddelen afgezet. De concentratie

Figuur 7.1

Nederlandse import en export (mln. euro) van enkele glastuinbouwproducten, gemiddelde van 2003 en 2004
Bron: CBS, bewerking LEI.

 Gem. import '03 en '04 x mln €
 Gem. export '03 en '04 x mln €

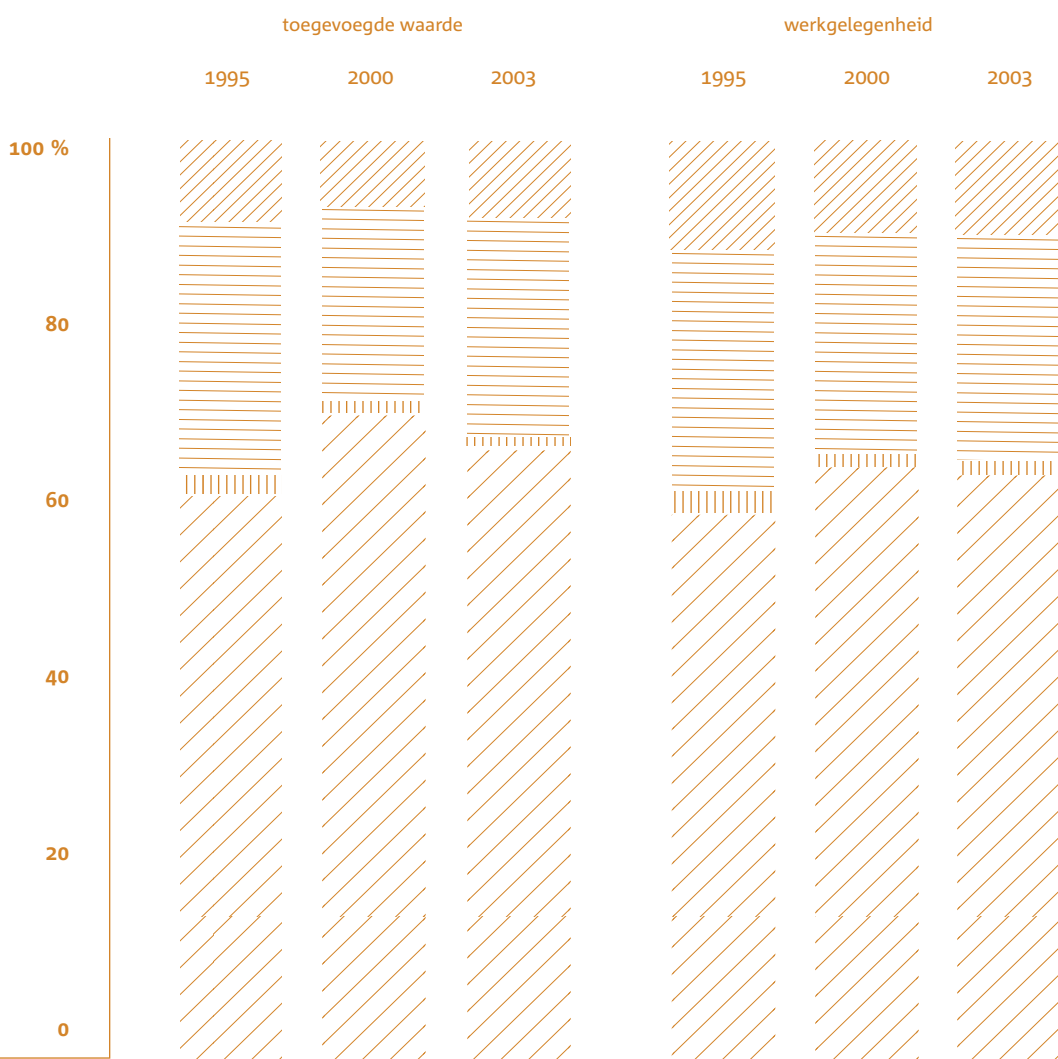

Figuur 7.2

Verdeling (%) van toegevoegde waarde en werkgelegenheid per onderdeel van het glastuinbouwcomplex, 1995-2003

Bron: LEI.

- Distributie
- Toelevering
- Verwerking
- Primaire productie

Tabel 7.1

De top en het totaal van de glastuinbouw, 2003

	Groentebedrijven	Sierteeltbedrijven
Areaal top-5 bedrijven (ha)	170	120
Areaal top-10 bedrijven (ha)	278	181
Totaal aantal bedrijven met groenten of sierteelt onder glas	2.825	5.597
Totaal areaal (ha)	4.320	5.769

Bron: Penning, 2003; CBS-Landbouwtelling 2004.

van de handel op de Nederlandse veilingen suggereert een zekere grootschaligheid. Er is echter sprake van vele handelaren, die voor eigen klanten inkopen. De bloemenveiling fungeert niet zozeer als marktplaats om partijen van voldoende omvang te krijgen, maar juist om relatief grote partijen te verdelen in kleinere met een grote variëteit over vele handelaren.

Verwacht wordt dat dit het komende decennium zo zal blijven, waarbij het belang van de klok afneemt ten gunste van bemiddeling.

Voor de sierteelt is de kleinschalige bloemist een belangrijk afzetkanaal.

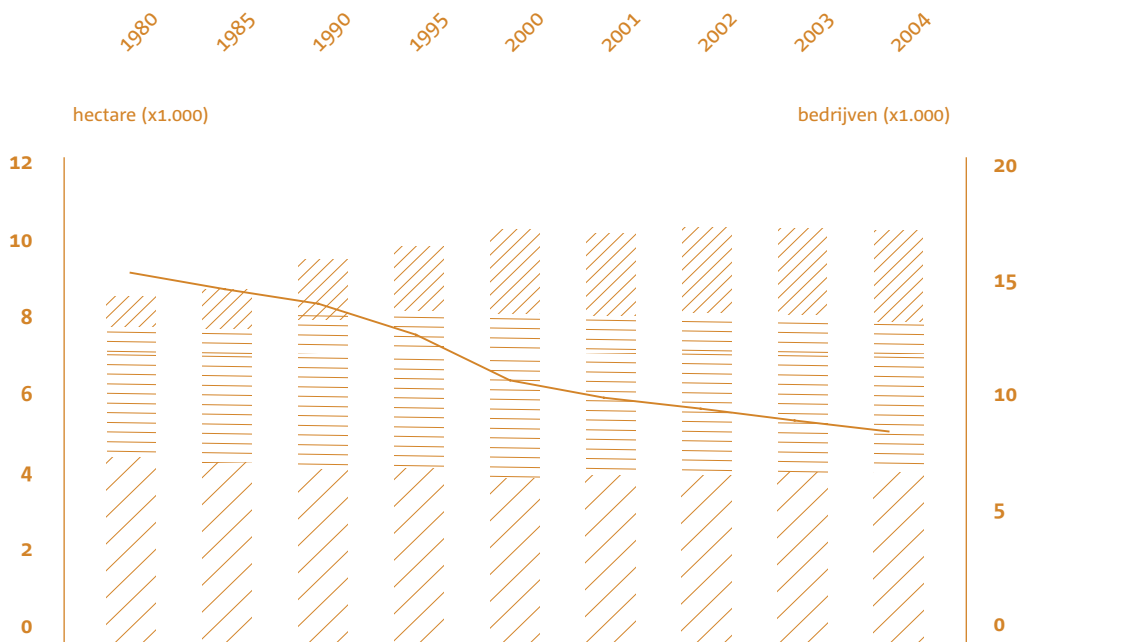
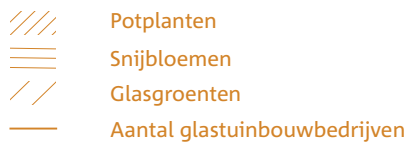
De vele kleine bloemisten vragen een relatief kleine schaal van de groot-handel. Het aandeel van grootwinkelbedrijven, tuincentra en bouwmarkten in de afzet neemt evenwel toe. Deze handelskanalen vergen juist een verdere toename van de schaalgrootte van de handelshuizen.

7.1.3 Groenten

De Nederlandse glasgroenteteelt is sterk exportgericht en streeft van oudsher vooral naar het minimaliseren van de kostprijs. Na het 'Wasserbombe-

Figuur 7.3

Ontwikkeling glasareaal per sector en aantal
glastuinbouwbedrijven, 1980-2004
Bron: CBS.

drama' uit het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw heeft de sector een omslag gemaakt en zich gericht op het leveren van kwalitatief hoogwaardige producten. Dit heeft onder meer geleid tot bijvoorbeeld het tomatenmerk Tasty Tom. Nederland heeft zo'n 10 jaar geleden zijn positie als grootste exporteur van groenten af moeten staan aan Spanje en Mexico. Wel heeft het Spaanse imago recent een aantal deuken opgelopen door te veel residuen van bestrijdingsmiddelen op de producten. Een sterk punt van de Nederlandse sector is de biologische bestrijding van gewasziekten. Mondiaal gezien is Nederland een kleine producent van tomaten, paprika's en komkommers. Turkije, Egypte en Spanje zijn veel grotere producenten.

Het afgelopen decennium heeft zich een concentratieproces – door fusies, overnames en deelnemingen – voltrokken in de handelsschakels van de groenteketen. Sprekend voorbeeld is de fusie van negen groenten- en fruitveilingen en het Centraal Bureau van de Tuinbouwveilingen tot The Greenery. In 1998 volgde een fusie met een aantal handelshuizen. De fusies zijn ingegeven door de noodzaak in te spelen op de schaalvergroting in de detailhandel. Hoewel The Greenery de belangrijkste speler in de Nederlandse groentehandel is, speelt het Europees gezien een beperkte rol met een marktaandeel van aanzienlijk minder dan 5%. Om toch de internationale opererende supermarktketens te kunnen bedienen, moeten Nederlandse groothandelaren een deel van het lokale product in hun assortiment opnemen. The Greenery heeft in het Verenigd Koninkrijk voor dit doel een partner gevonden in de Humber Growers. Daarnaast heeft The Greenery om logistieke redenen nevenvestigingen in België, Duitsland, Italië en Spanje.

7.1.4 Paddestoelen

De export van verse champignons is vooral gericht op de Europese markt. Hierbij ondervindt Nederland steeds meer concurrentie vanuit Polen. De export van verwerkte producten is sterk gericht op Duitsland, Frankrijk en de Verenigde Staten. Frankrijk en met name China zorgen voor meer concurrentie op de Europese markt. Nederland verliest marktaandeel in de Verenigde Staten door het sterk toenemende aanbod vanuit China. Het aantal bedrijven in de champignonsector is sinds 1990 meer dan gehalveerd. In totaal zijn er in 2004 ongeveer 350 bedrijven met champignons (tabel 7.2). In de champignonteelt heeft de top-5 bedrijven voor de versmarkt ongeveer 20% van de productie in handen. Voor de industrie-champignons heeft de top-5 een productie aandeel van ruim 30%. De top-10 bedrijven, nu nog ongeveer 3% van het totale aantal, zorgen voor rond 25% van de productie.

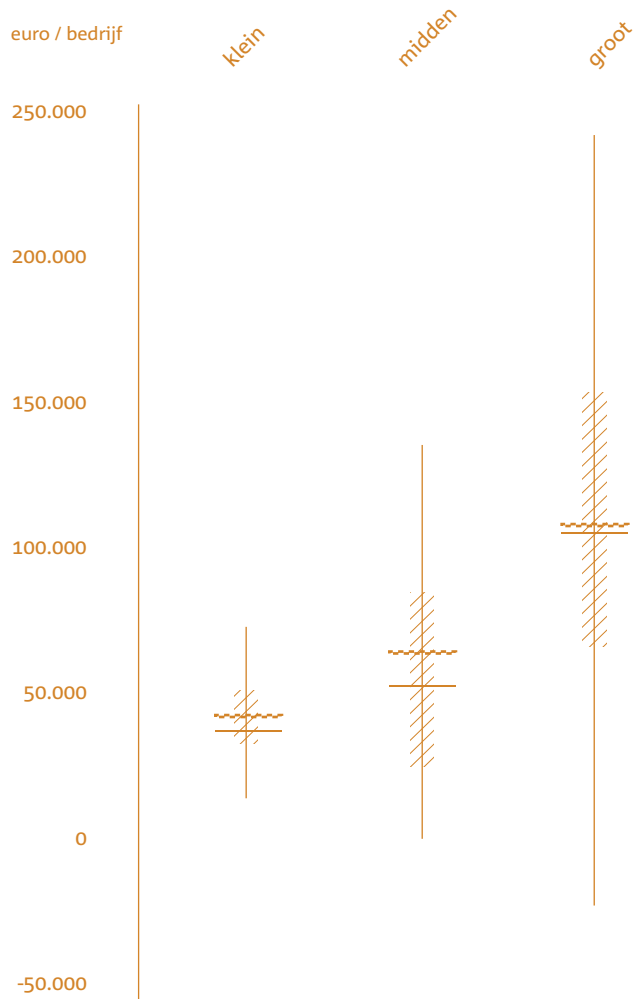
Voor de conservenmarkt zijn er in Nederland eigenlijk twee spelers, namelijk Lutèce (coöperatie CNC) en ProChamp (particulier). Dit zijn in feite ketenbedrijven, van grondstofproductie tot handel met de retail. De conservenindustrie staat in Nederland sterk onder druk, waardoor nieuwe product- en marktconcepten moeten worden ontwikkeld

Figuur 7.4

Verschillen in gezinsinkomen uit bedrijf naar grootteklasse op glastuinbouwbedrijven, gemiddelde 2001-2003

Bron: LEI.

- bandbreedte modaal
- midden
- gemiddelde

Tabel 7.2

Ontwikkelingen in de champignonteelt in Nederland, 1990-2004

	1990	1995	2000	2003	2004
Aantal champignonbedrijven	790	670	520	400	350
Oppervlakte champignonteelt (ha)	105	109	95	90	85
w.v. doorgroeide compost (%)	27	75	95	98	98
Teeltoppervlakte (m²) per bedrijf	1.329	1.625	1.827	2.255	2.417

Bron: CBS-Landbouwtelling.

om haar positie op de exportmarkten te kunnen behouden. Voor de versmarkt zijn er enkele grote en een groot aantal kleine producenten. De grote bedrijven hebben direct contact met de retail. De kleinere bedrijven opereren nu nog versplinterd en leveren aan de veiling en enkele grote afzetorganisaties tegen lagere prijzen, waardoor hun positie sterk onder druk staat.

7.2 Drijvende krachten

7.2.1 Markt, GLB en WTO

Op de belangrijkste afzetmarkten voor Nederlandse glastuinbouwproducten in Europa zal er per saldo in de komende jaren weinig bevolkingsgroei zijn. De groei van de vraag is dan afhankelijk van de toename van het inkomen per hoofd. Deze zal naar verwachting circa 2% per jaar zijn. De vraag naar luxe tuinbouwproducten en voorbewerkte producten zal het komende decennium groter worden met een sterke focus op gezondheid, convenience en beleving.

De exportpositie voor glastuinbouwproducten is sterk, al staat de positie van glasgroenten onder druk van concurrenten. De uitbreiding van de EU biedt kansen voor de export van glastuinbouwproducten, maar leidt ook tot meer concurrentie. De exportkansen zijn sterk afhankelijk van de koopkrachtontwikkeling in de nieuwe lidstaten, omdat het Nederlandse product een luxeproduct is. De uitgangspositie van het sierteeltcluster voor de export is goed; bij glasgroente heeft Nederland een minder sterke positie. Vooralsnog wordt geen grote bedreiging verwacht van de Midden- en Oost-Europese glastuinbouw. Voor het Nederlandse glastuinbouwcluster is de uitdaging om de exportkansen optimaal te benutten en de regiefunctie in de nieuwe lidstaten te versterken. De EU blijft de belangrijkste afzetmarkt voor glasgroenten. De afzet naar verre landen (VS, Japan, Rusland) zal licht toenemen en ondervindt hevige concurrentie van landen uit de regio. De export naar de nieuwe EU-lidstaten blijft relatief beperkt. De supermarkt is veruit het belangrijkste aankoopkanaal en zal worden bediend door enkele grote foodproviders. Hiermee worden de kosten beheerst en versheid en productiewijze gegarandeerd. De afzet van voorbewerkte groenten zal toenemen en verloopt grotendeels via de detailhandel. Andere groeimarkten zijn die voor kant-en-klaarmaaltijden en de buitenhuishoudelijke markt. Ook de afzet van sierteeltproducten blijft voor het grootste deel op de EU gericht. Het aandeel naar landen buiten de EU zal toenemen, mede afhankelijk van de koers van de euro.

Kwaliteit

Een belangrijke drijvende kracht zijn de eisen en wensen vanuit de markt en maatschappij ten aanzien van voedselkwaliteit en veiligheid. 'License to produce and to deliver' is een essentiële voorwaarde voor de sector. Kwaliteitsgarantie (Eurep-GAP), HACCP en ISO-certificering geven Nederland vooralsnog een voorsprong, maar zullen op termijn vereist zijn en geen onderscheidende factor meer vormen. Daarnaast is tracking and tracing (door ICT ondersteund) nodig om een 'preferred supplier' te kunnen blijven. Belangrijk is dat de sector zijn inspanningen en de bereikte resultaten uitdraagt.

Paddestoelen

Er is een afnemende vraag naar champignonconserven en daarbinnen een trend naar gerief en gemak, vooral bij jongeren. De versmarkt (met een tendens naar bewerkte champignons) groeit (fast food en convenience) en dat geldt in lichte mate ook voor het diepvriesproduct. De vraag naar andere paddestoelen in Nederland en daarbuiten neemt toe ten koste van de witte champignons, maar het marktaandeel is nog beperkt. Het Verenigd Koninkrijk wenst een diep assortiment (sorteringen, bewerkingen en verpakkingen) en Frankrijk en Duitsland een grotere variëteit aan paddestoelen. Dit biedt aanknopingspunten voor productontwikkeling.

Europees beleid

De glastuinbouwsector ondervindt nauwelijks of geen effecten van veranderingen in het GLB. Het GLB is ook van weinig invloed op de paddestoelensector, omdat er altijd al een vrije markt was. Wel wordt de Europese markt voor paddestoelen door een invoerquotum beschermd tegen conserveerproducten vanuit China. Wanneer dit quotum snel en in korte tijd wordt afgebroken (b.v. via versnelde afbraak van tariefescalatie) heeft dit, afhankelijk ook van de wisselkoersverhoudingen, een grote negatieve invloed op de Europese conserveerindustrie en indirect op de producenten van versproducten.

7.2.2 Milieu

Binnen het milieubeleid voor de glastuinbouw, verwoord in het Besluit Glastuinbouw (2002), zijn gewasbescherming en energie de belangrijkste aandachtsgebieden.

Recent is in EU-verband het besluit genomen om het werkzame stoffenbeleid te harmoniseren; Nederland neemt geen uitzonderingspositie meer in.

Gewasbescherming

In de grondgebonden snijbloementeel worden nog relatief veel bestrijdingsmiddelen gebruikt. Hier wordt een verdere toename van teelt op substraat en toenemende inzet van biologische bestrijding voorzien. Omdat de eisen in de Nederlandse wetgeving (Toelating van Bestrijdingsmiddelen) al strenger zijn dan de Europese wetgeving, zal een aanscherping van de laatste nauwelijks effecten hebben voor de glastuinbouw. Mogelijk komt er meer aandacht voor residu-beperking in het kader van voedselveiligheid (2e pijler in beleid duurzame gewasbescherming). De administratieve lastendruk zal mogelijk enigszins toenemen als gevolg van de nieuwe AMvB Geïntegreerde gewasbescherming (2005). Een en ander leidt mogelijk tot een (beperkte) kostenstijging.

Energie

Belangrijk voor de bedrijfsresultaten van de glastuinbouwbedrijven is het effect van hogere energie(gas)prijzen onder invloed van de recentelijk opgelopen olieprijs. Energie heeft, afhankelijk van de teelt een aandeel van 10 tot 20% in de totale kosten van de glastuinbouwbedrijven. Mogelijk is het huidige hoge prijsniveau (deels) structureel van aard. Dit levert een belangrijke stimulans voor aanpassingen in de bedrijven gericht op een efficiënter gebruik van energie.

Met betrekking tot energie-efficiency zal de sectorale doelstelling voor 2010 niet worden gehaald. Belangrijke factoren zijn de daling van het aandeel van warmte van derden tengevolge van de geliberaliseerde energiemarkt en de toename van de energievragende activiteiten (groeilicht). Daarnaast pakt de liberalisering ongunstig uit voor energie-extensieve bedrijven. De sectorale afspraken zijn vertaald in normen voor energie op gewasniveau (AMvB), maar LTO en Productschap Tuinbouw zetten nu

in op de CO₂-streefwaarde die met VROM in 2004 is overeengekomen (6,5 Mton in 2010 bij stabiel areaal; bij groei van het areaal maximaal 7,1 Mton). Onduidelijk is hoe de glastuinbouwsector op de CO₂-streefwaarde moet anticiperen: gaat zij collectief meedoen aan de CO₂-emissiehandel vanaf 2008 en/of aan het ontwikkelen van CO₂-normen op bedrijfsniveau? Het zelf opwekken van warmtekracht en verkoop van warmte en elektriciteit aan derden worden hierdoor ontmoedigd. Wel biedt de eventuele CO₂-handel ruimte voor (energie-)intensieve glastuinbouwbedrijven, omdat CO₂-rechten kunnen worden gekocht.

De sector investeert weliswaar in nieuwe ontwikkelingen zoals de 'gesloten kas' en de 'energieleverende kas', maar de verwachting is dat deze ontwikkelingen tot 2015 nog maar in beperkte mate zullen zijn ingetreden. Een belemmerende factor is de ondoorzichtige markt voor energie. De ontwikkeling van groeilicht zal sneller verlopen en gedreven worden vanuit de markt.

Mestbeleid

Voor wat betreft mest kent de glastuinbouw in principe gesloten systemen voor nutriënten. Die zijn goed te controleren. Tot nu toe zijn er geen normen uit hoofde van het mestbeleid, maar dat gaat veranderen. De EU verplicht om ook hiervoor gebruiksnormen te bepalen. Deze zullen waarschijnlijk leiden tot strengere eisen.

Paddestoelen

Hoewel het milieubeleid nog steeds een drijvende kracht is voor de ontwikkeling in de sector, is het belang ervan afgenomen. De belangrijkste milieuproblemen, zoals ammoniakemissie (bij substraatproductie) en afvalwater zijn door maatregelen grotendeels ingedamd. Met betrekking tot gewasbescherming (convenant met de overheid) loopt Nederland voor op zijn concurrenten. De MeerjarenAfspraak Energie loopt in 2005 af. Het energieefficiencydoel wordt gehaald, maar het aandeel voor duurzame energie bij lange na niet. Ook de komende jaren zal energie een stimulans blijven voor innovatie. De afspraken inzake CO₂-emissie gaan aan de paddestoelensector voorbij. Omdat de gebruikte paarden- en kuikenmest onder de mestwet vallen, moet champost worden afgezet als dierlijke mest. Dit leidt tot extra kosten. De EU-Kaderrichtlijn Water kan van belang worden in relatie tot warmte/koudeopslag in de bodem. Grondwateronttrekking zal in de toekomst minder mogelijk zijn.

7.2.3 Ruimte

Door de gunstige klimatologische omstandigheden, ligging van bevolkingscentra en logistieke knooppunten is het glastuinbouwcluster van oudsher aanwezig in het westen van het land en rondom Venlo (figuur 7.5). Dankzij de ontwikkeling van de Rotterdamse haven, het handelscluster rond Schiphol en de eigenstandige ontwikkeling naar een kwalitatief hoogwaardige productie is het glastuinbouwcomplex uitgegroeid tot een cluster van wereldformaat met een dagverbinding voor volumestromen

van versproducten vanuit de hele wereld en vanuit ons eigen land naar de (voornamelijk) Europese klant.

De voedingstuinbouw heeft zich de afgelopen jaren ontwikkeld tot een complex van een hoogwaardig productiegebied, innovatieve toeleverende bedrijven en draaischijf voor de handel en distributie van de internationale versstromen. De belangrijkste concentraties voor de groenteteelt onder glas bevinden zich in het Westland, de driehoek Bleiswijk-Bergschenhoek-Berkel en Rodenrijs (het 'Oostland') en het gebied rond Venlo.

Voor het sierteeltcomplex onder glas geldt een vergelijkbare ruimtelijke opbouw, zij het dat er in feite twee belangrijke concentraties zijn en wel Aalsmeer en omgeving en het Westland. Voor de beide logistieke centra Aalsmeer en Naaldwijk is het van belang voldoende hoogwaardige productie in de nabijheid te hebben. Belangrijke secundaire productiegebieden liggen in Noord-Limburg, bij Arnhem, bij Emmen en in Noord-Brabant.

De niet primaire sector zoals dienstverlenende en toeleverende bedrijven, verwerkende industrie, veilingen en groothandelsbedrijven, is in dezelfde gebieden geconcentreerd. Voor de sierteeltsector zijn in de secundaire productiegebieden weinig dienstverlenende bedrijven te vinden. Nieuwe teeltgebieden in het noorden en oosten van het land zoals Emmen, Berlikum, IJsselmuiden en de Noordoostpolder blijven afhankelijk van de logistieke faciliteiten in het westen.

Weliswaar is de glastuinbouw de enige vorm van landbouw die qua grondprijs enigszins met een stedelijke bestemming kan concurreren, maar dit is niet de doorslaggevende factor. Voor uitbreiding van de glastuinbouw is ook aanpassing van de bestemming nodig en dit is afhankelijk van het lokale ruimtelijke beleid. Gemeenten in de Randstad die al met een woningtekort te maken hebben en moeite hebben om uitbreidingslocaties voor woningbouw te vinden, zijn minder geneigd uitbreiding van het glasareaal toe te staan. De nabijheid van veilingen en logistieke knooppunten blijft echter van groot belang voor deze sector. Door de mobiliteitstoename zullen in de toekomst met name de logistieke assen en knooppunten in en om de Randstad verder dichtslippen. Uit dat oogpunt wordt verplaatsing van de glastuinbouw naar Zeeland en West-Brabant aantrekkelijk.

Greenports

Met het aanwijzen van de Greenports Westland/Oostland, Aalsmeer e.o., en Venlo in de Nota Ruimte is het economisch belang van het glastuinbouwcluster onderkend en krijgt het ontwikkelingsruimte om zijn positie te behouden en te versterken. Daarnaast heeft het Rijk landbouwontwikkelingsgebieden aangewezen waarin de glastuinbouw zich kan ontwikkelen. Dit betreft de tien glastuinbouwlocaties uit het Bestuurlijke Afsprakenkader (Zuidplaspolder, Berlikum, Emmen, Grootslag, Californië/Siberië, Luttelgeest, Bergerden, IJsselmuiden, Moerdijkse Hoek en Terneuzen). De ligging van de Greenports voor glastuinbouw in stedelijke gebieden vereist dat de ruimte efficiënt wordt benut en dat de Greenports maatschappelijk worden geaccepteerd (inpassing in omgeving). De twee grote

Figuur 7.5

Glastuinbouwgebieden (op basis van nge/ha, hoe donkerder hoe meer nge/ha)

Bron: Alterra.

Greenports in het westen liggen gunstig uit het oogpunt van klimaat (licht en temperatuur) en ten opzichte van Schiphol en Rotterdam.

Meervoudig ruimtegebruik en functiecombinaties zullen het aanzien van de glastuinbouw en de bedrijfsvoering in de toekomst veranderen. Daarnaast zal in het licht van de 'Greenportgedachte' de interactie tussen partijen in het cluster intensiever worden en de wederzijdse afhankelijkheid groter. De Greenports verzorgen een belangrijke functie voor de afzet en toelevering van de overige glastuinbouwlocaties in het land. Weliswaar zal directe levering van producten af-bedrijf naar afnemers toenemen, maar de collectie- en assemblagefunctie in de Greenports zal een prominente rol blijven vervullen.

Voor het transport van producten is de toenemende congestie op de wegen een groeiend probleem. In Nederland is dit probleem groter dan elders in de EU. Andere vervoersvormen, zoals snelle treinen, dienen te worden onderzocht, maar deze mogelijkheid lijkt meer weggelegd voor de grote trajecten binnen de EU (naar Italië en Midden- en Oost-Europa).

Paddestoelen

Het ruimtelijk beleid heeft weinig invloed op de vestigingslocatie, omdat de sector weinig ruimte inneemt. De productie kan ook op bedrijventerreinen plaatsvinden, maar de sector wenst dat niet. De ontwikkeling van het nieuw gemengd bedrijf (NGB) – een fysieke koppeling tussen verschillende sectoren – staat nog in de kinderschoenen en zal in ieder geval tot 2015 in omvang bescheiden blijven.

7.2.4 Technologie

De glastuinbouw is kapitaalsintensief en sterk technologie-gedreven; hij profiteert van algemene ontwikkelingen in de technologie, zoals ICT, en van specifieke technologische toepassingen voor deze sector. Enkele thema's zijn:

- robotisering ten behoeve van arbeidsbesparing en transport binnen het bedrijf;
- meervoudig ruimtegebruik (kas op kantoor, meerlagige kas, kas op water);
- transport over zee (intelligente containers);
- teeltoptimalisatie met o.m. sensoren en regelsystemen ten behoeve van milieu en energiebesparing;
- sterkere gewassen, andere kleuren en groottes, verbeterde kwaliteit, inspelend op diversiteit in de vraag.

De toepassing van technologische ontwikkelingen wordt vanuit de markt gediceerd. De markt dwingt bedrijven tot continue aanpassing en efficiëntieverbetering, waarin nieuwe technologieën een belangrijke plaats innemen, zoals biotechnologie en robotisering. Nieuwe technologieën vragen steeds hogere investeringen en stimuleren het proces van schaalvergroting. Naast product- en procesinnovaties worden ook innovaties doorgevoerd in

het management van productie, afzet en distributie (zoals kwaliteitszorg/borging en tracking en tracing).

Paddestoelen

Productie-, bedrijfstechnische en bedrijfsmatige innovatie zijn cruciaal om de productiekosten (vooral arbeidskosten) per eenheid product te verminderen. De plukrobot voor de versmarkt kan binnenkort zijn intrede doen. Een belangrijke voorwaarde is dat men teeltsturing beter in de vingers heeft en gebruik kan maken van groeimodellen. Daarnaast dient men de variatie in grondstoffen (compost en dekaarde) te verkleinen. Technische vernieuwing alleen zal in de toekomst niet voldoende zijn. Co-innovatie en systeeminnovatie zullen nodig zijn om de kosten-opbrengstenverhouding te verbeteren. Dit vereist interactie tussen verschillende actoren in het innovatiesysteem, zeker als er meerdere schakels van de keten bij betrokken zijn. Dat het ook mis kan lopen, bewijst het failliet gaan van het laatste kistenbedrijf voor het versproduct. Productinnovatie van rassen is een weg met risico's; het veredelen duurt lang en is kostbaar.

7.3 Perspectieven

7.3.1 Algemeen

Volgens het referentiescenario groeit het glastuinbouwcomplex in economische zin aanzienlijk en neemt hierdoor ook een groter aandeel in totale agrocomplex in 2015 in (tabel 7.3). De werkgelegenheid in het complex handhaaft zich vrijwel op huidige niveau (-5%). Binnen de glastuinbouw groeit vooral de sierteelt, maar ook van groenten neemt de afzet toe. Voor de belangrijkste producten breidt de export de komende jaren verder uit; voor glastuinbouwproducten vooral voor snijbloemen en potplanten, maar ook nog duidelijk voor tomaten en paprika's. De afhankelijkheid van de export stijgt verder naar 90%. Daarmee is de sector zeer sterk aangewezen op de consument in het buitenland.

Het glastuinbouwcluster zal ook in de toekomst worden aangesproken op zijn maatschappelijke verantwoordelijkheid. Een 'license to produce and to deliver' (transparant, veilig, betrouwbaar en gezond) zal voortdurend moeten worden verdiend door o.a. het hanteren van labels (MPS-Qualified, HACCP, etc.) en tracking en tracing. De sector moet zijn verantwoordelijkheid nemen om het maatschappelijk draagvlak en daarmee zijn ontwikkelingsmogelijkheden te vergroten. Technologische oplossingsrichtingen zullen hieraan bijdragen, zoals nieuwe energieconcepten, lichtafscherming en nieuwe kasontwerpen. De mens als medewerker is daarbij ook een belangrijk onderwerp. Het Transitiecollege van drie ministeries met de agrarische sector ondersteunt en faciliteert dit proces.

Om het vertrouwen van de consument te versterken, zal de sector de problemen op het gebied van aanpassing en innovatie, ruimtegebruik en kenniscirculatie moeten oplossen. Het innovatievermogen van de sector wordt echter begrensd door de financiële mogelijkheden en de investeringscycli van de bedrijven. Verwacht wordt dat de glastuinbouw in staat

Tabel 7.3

Toegevoegde waarde en werkgelegenheid (arbeidsjaren) van het glastuinbouwcomplex en hun verdeling over de verschillende onderdelen, 2003 en 2015

	Toegevoegde waarde				Werkgelegenheid			
	2003 mln. euro	%	2015 mln. euro	%	2003 aje	%	2015 aje	%
Glastuinbouw, totaal	3.237	67	4.125	71	43.039	64	40.477	64
w.v.: glasgroenten	456		507		11.484		10.598	
snijbloemen	1.553		2.081		19.808		18.840	
potplanten	861		1.155		10.306		9.798	
champignons	368		382		1.441		1.240	
Verwerking	50	1	66	1	588	1	539	1
Toelevering, totaal	1.168	24	1.315	22	16.710	25	16.380	26
w.v.: agrarische dienstverlening	28		32		1.089		1.126	
gas, electra, water	119		130		719		793	
groothandel	131		148		3.796		3.894	
banken, verzekering	221		250		5.070		5.202	
Distributie	358	7	408	7	6.515	10	6.707	11
Totale glastuinbouwcomplex	4.799	100	5.848	100	66.827	100	63.565	100
In % van totale agrocomplex	20,3		21,7		16,8		18,2	
Exportafhankelijkheid (%)	88		90		88		87	

Bron: LEI.

Tabel 7.4

Marktaandeel (%) van supermarkten in de consumentenuitgaven

Land	Snijbloemen	Groenten
Nederland	25	85
Verenigd Koninkrijk	64	90
Duitsland	14	90
Denemarken	46	90
Frankrijk	15	70

Bron: Penning, 2003.

zal zijn voldoende aan de wensen van de burger en consument tegemoet te komen. Nieuwe vormen van kenniscirculatie, zoals netwerken van ondernemers, zullen daarin een belangrijke rol spelen. Daarnaast zal de sector met de omgeving moeten communiceren over zijn inspanningen.

De innovaties gaan individuele bedrijven qua financiering steeds meer te boven. Het ontbreekt aan voldoende risicodragend kapitaal om ondernemers te ondersteunen in nieuwe initiatieven. Het onlangs opgerichte Tuinbouwcluster Technologiefonds is een aanzet daartoe, maar de middelen zijn beperkt.

In de lijn van de schaalvergroting en de toenemende innovaties zullen aangepaste ondernemingsvormen ontstaan, waarbij bedrijfsleiding/ondernemerschap respectievelijk eigendom, in verschillende handen zijn.

Schaalvergroting in de afzetorganisatie

In de glasgroentesector zullen door de bundeling en concentratie van handelshuizen enkele grote 'foodproviders' ontstaan. Deze zullen rechtstreeks zaken doen met de grootwinkelbedrijven, die evenals in andere EU-landen een zeer groot deel van de groentenverkoop aan de consument verzorgen (tabel 7.4). De foodproviders zullen, om het hele jaar door grote hoeveelheden te kunnen leveren, hun producten met name van (inter)nationale telersverenigingen afnemen. Deze ontwikkeling leidt tot een toenemende druk tot schaalvergroting en intensievere samenwerking van telers. Om voor de foodproviders interessant te blijven, gaan telersverenigingen steeds meer over tot het in gezamenlijk beheer verpakken en transportklaar maken van grote partijen. Grote verwerkingshallen van telersverenigingen zijn ontstaan; deze zullen in aantal toenemen. Daarnaast zal de directe samenwerking tussen producenten en detailhandel omwille van kostenbeheersing in de keten toenemen. Bij dit alles zal certificering op verschillende terreinen een vereiste zijn.

Snijbloemen en potplanten vormen een onderdeel van het sierteeltcluster waar ook boomkwekerij en bloembollen onder vallen. Een hechtere samenwerking van de diverse belangenorganisaties draagt bij aan een strategische oriëntatie op de ontwikkeling van de sector en de markten. 'Op kop' liggen betekent hard door blijven fietsen, anders haalt het peloton je in.

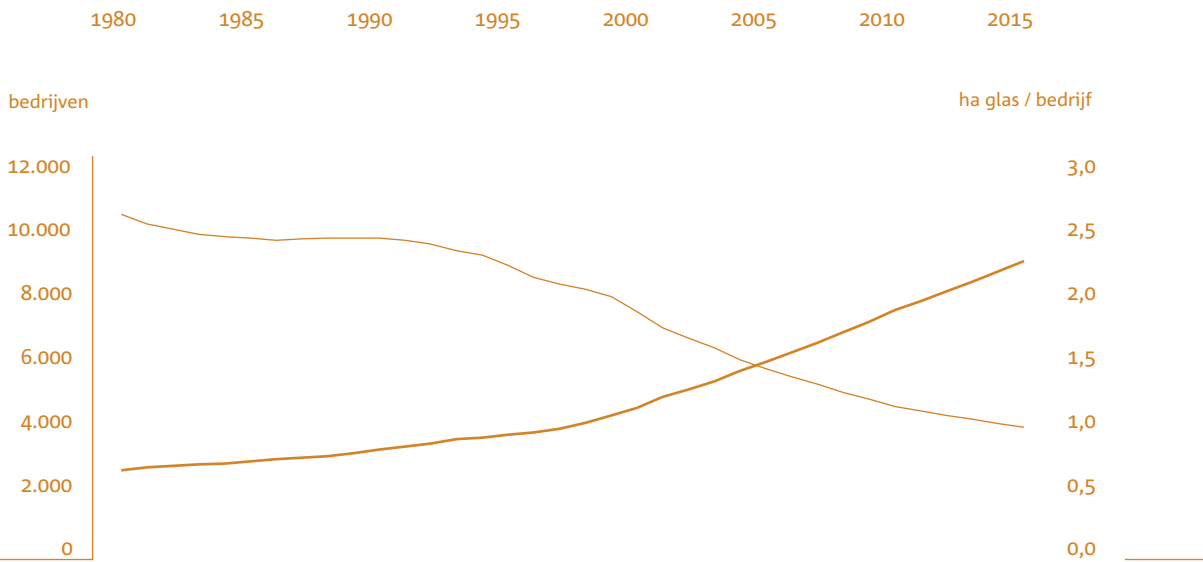
Nederland blijft het wereldhandelscentrum voor snijbloemen met een substantiële en nog toenemende aanvoer vanuit het buitenland.

De veilingen blijven in de toekomst een belangrijke rol spelen in de afzet van snijbloemen en potplanten, waarbij bemiddeling belangrijker wordt. Bij snijbloemen blijft de klok leidend en behoudt de veiling een belangrijke functie bij het hergroeperen en de assemblage (o.a. boeketten). De verwachting is dat ook buitenlandse telers lid zullen worden van Nederlandse veilingen, waarmee gepoogd wordt de regie in Nederland te houden. De afzet zal in de toekomst meer via internationaal opererende grootwinkelbedrijven, tuincentra of bouwmarkten verlopen. Dit proces zal leiden tot schaalvergroting bij de handel.

Figuur 7.6

Aantal glastuinbouwbedrijven en oppervlakte glas per bedrijf, 1980-2015
Bron: CBS en LEI.

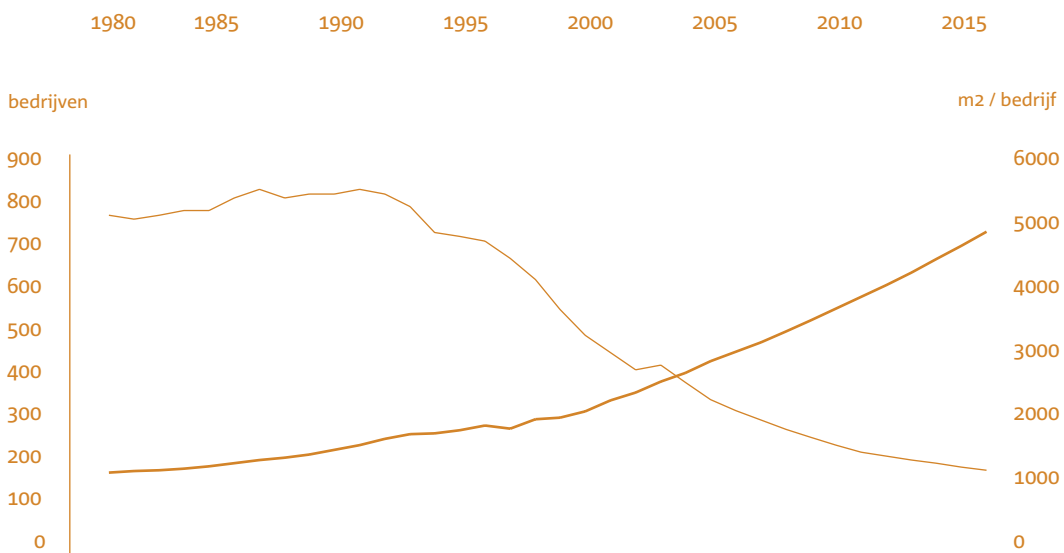
— ha glas per bedrijf
— bedrijven

Figuur 7.7

Aantal champignonbedrijven en gemiddelde
teeltoppervlakte per bedrijf, 1980-20105
Bron: CBS en LEI.

— m² champignons
— bedrijven

7.3.2 Bedrijven

De marktvrage naar kwalitatief hoogwaardige en op transparante wijze geproduceerde producten zal toenemen. Samen met de toenemende scheiding van fysieke stromen en informatiestromen vereist dit een intensievere samenwerking in de keten. In toenemende mate zullen innovaties door meerdere schakels in de keten of over meerdere sectoren tot stand komen (zoals kennisallianties). Deze zogenoemde systeeminnovaties zijn noodzakelijk om snel in te kunnen spelen op de veranderende eisen vanuit de markt en op de wensen vanuit de maatschappij. Het totale areaal glastuinbouw zal licht toenemen tot 2015. Door de productiviteitstijging als gevolg van intensivering en herstructurering groeit het totale productievolume. De stijgende vraag naar producten maakt deze groei mogelijk. Voor de meeste glastuinbouwbedrijven biedt de marktstrategie het meeste perspectief. Voor een aantal (grote) bedrijven biedt de kostprijsstrategie in combinatie met de marktstrategie ook mogelijkheden.

Schaalvergroting en/of samenwerking van primaire bedrijven worden benut om de (sterke) concurrentiepositie te behouden. Het aantal gespecialiseerde glastuinbouwbedrijven neemt naar verwachting af van ruim 6.000 naar ruim 4.000 met een gemiddelde van 2,5 ha glas (figuur 7.6). De spreiding in bedrijfsomvang zal echter groot zijn.

Verbreiding

Voor de glastuinbouw liggen geen grote kansen op het terrein van verbreding van bedrijfsactiviteiten; wel op het gebied van ketenintegratie, zoals het be- en verwerken van producten. De grote concurrentie vereist verdere specialisatie op de bedrijven waarin verbreding niet direct past. Wel zijn er mogelijkheden voor levering van energie (m.n. elektriciteit) voor bedrijven die zelf energie opwekken (decentrale opwekking aanvullend op die van de energiebedrijven).

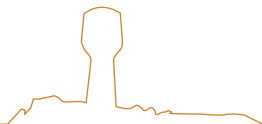
Paddestoelen

De concurrentie vanuit de voormalige Oostbloklanden zal naar verwachting toenemen. Het kostenvoordeel van de concurrenten zal op termijn ook kleiner worden door hogere loonkosten en hogere eisen aan de productiewijze. Dit neemt niet weg dat het de champignonsector verder onder druk zet.

De schaalvergroting zal vanwege kostprijsbeheersing blijven doorgaan. Gelet op de al jaren slechte rentabiliteitscijfers zal het aantal bedrijven verder afnemen, maar de productie zal op ongeveer hetzelfde peil blijven (figuur 7.7). Het aantal bedrijven gericht op de conservenindustrie zal sneller afnemen dan het aantal bedrijven voor de versmarkt.

De korte houdbaarheid van het versproduct stelt hoge eisen aan de teelt en het productieproces. Verlenging van de houdbaarheid (nieuwe verpakkingwijzen) wordt op korte termijn echter niet verwacht. Het bewerken van versproducten zal meer naar de teeltbedrijven verschuiven.

De schaalvergroting van de primaire productiebedrijven en de communica-

tie met de omgeving vereisen een professionele organisatie. Competenties zoals management, ondernemerschap en HRM zullen belangrijk worden. Vakopleidingen voor medewerkers moeten intern plaatsvinden, omdat het specifieke paddestoelenonderwijs niet meer bestaat. Naast de kwaliteit van arbeid is de arbeidsvoorziening een punt van zorg. De arbeidskosten zijn in Nederland vooral voor de oogst te hoog, ondanks de inzet van mensen uit de nieuwe EU-landen. Een en ander dwingt tot samenwerking met andere ondernemers en/of met handelaren. Met echte productinnovaties zou de sector zich kunnen onderscheiden. De vraag is echter of de sector voldoende 'kritische massa' behoudt om de noodzakelijke vernieuwingen te dragen.

CONSUMEN-
TEN
VERLEIDEN
MET
GEVARIEERDE
ZUIVEL-
PRODUCTEN

Hoofdstuk 8

Grondgebonden-veehouderijcomplex

8.1 Uitgangspositie

8.1.1 Algemeen

Tot het grondgebonden-veehouderijcomplex behoren de rundveehouderij, de schapen-, de paarden- en de geitenhouderij, de bijbehorende slachterijen en de zuivelindustrie, alsmede de toeleverende bedrijven. In 2003 had het grondgebonden-veehouderijcomplex een aandeel van 28,4% in de toegevoegde waarde van het totale agrocomplex. Hoewel het daarmee het belangrijkste onder de deelcomplexen was, brokkelt dit aandeel af: in 1995 was het nog ruim 5% hoger.

Nederland is een belangrijke exporteur van zuivelproducten, vooral van kaas naar andere EU-landen (figuur 8.1). Duitsland is de grootste afnemer. Wel heeft Nederland daar marktaandeel verloren: sinds de toetreding van Oostenrijk tot de Unie importeert Duitsland veel zuivelproducten uit dat land. Frankrijk en Duitsland zijn de belangrijkste concurrenten van Nederland op de Belgische zuivelmarkt. De groei van de zuivelafzet in de EU vlagt de laatste jaren af; de Europese markt vertoont tekenen van verzadiging. Bovendien is door de afspraken in WTO-verband over gesubsidieerde export de uitvoer naar derde landen minder gemakkelijk geworden, wat heeft bijgedragen aan de verhoogde concurrentie op de EU-markt.

Binnen het deelcomplex stond de toegevoegde waarde van de primaire sector in 2003 onder sterke druk, zeker ook in vergelijking met het grote aandeel in de werkgelegenheid (figuur 8.2). De discrepantie tussen deze aandelen houdt mede verband met de geringe omvang van de vele overige-graasdierbedrijven, die in de werkgelegenheid als volledige arbeidsplaatsen meetellen. In 2003 ging het hierbij om 19.000 bedrijven met gemiddelde omvang van 23 nge, tegenover een algemeen gemiddelde van 96 nge per melkveebedrijf.

In de verwerkende sectoren – en dan vooral in de zuivelindustrie – daalde de arbeidsinzet tussen 1995 en 2003 sterk, met ruim 4.500 arbeidsjaren (-20%). In de distributie vond nog een absolute groei van de werkgelegenheid plaats.

8.1.2 Toelevering en verwerking

Een van de belangrijkste toeleveranciers binnen het complex is de mengvoederindustrie, waarin nog ruim 70 bedrijven actief zijn. Deze produceren circa 3,5 miljoen ton mengvoer voor rundvee, een kwart van de totale mengvoerproductie. De acht grootste ondernemingen, waarvan zes coöperatief georganiseerd zijn, nemen driekwart van de productie voor hun rekening.

Kernpunten

Huidige Positie

- Zuivelindustrie grootschalig en internationaal geïntendeerd
- Kaas belangrijkste exportproduct
- Aantal melkkoeien gedaald door quotering productie en hogere melkproductie per koe
- Melkveehouderij grootste grondgebruiker (ruim 1 mln. ha, incl. snijmais) in Nederland en gezichtsbepalend voor platteland en landschap
- Partner in verbreding
- Ongeveer 40.000 graasdierbedrijven
- Melkveebedrijven relatief groot en intensief; stevige vermogenspositie
- Grote verschillen in kostprijs en bedrijfsresultaten
- Veel bedrijven actief in natuurbeheer

Drijvende krachten

- Toenemende internationale concurrentie en prijsdruk door hervorming GLB en WTO
- Stijgende kosten door mestbeleid, Kaderrichtlijn Water, ammoniakbeleid
- In sommige gebieden moet melkveehouderij wijken voor verstedelijking
- Grotere ketentransparantie met ICT
- Productvernieuwing in zuivelindustrie
- Vernieuwingen in de primaire sector rond arbeid (melkrobot), huisvesting en milieu

Perspectieven

- Schaalvergroting en dalende werkgelegenheid in verwerking en afzet
- Differentiatie strategie om marktposities te behouden en/of uit te breiden.
- Enige verplaatsing naar akkerbouwgebieden
- Minder koeien in de wei; meer paarden
- Bedrijfsresultaten onder druk door liberalisering en hervorming GLB
- Hoge prijs quotum graadmeter voor vertrouwen, maar ook belemmerend voor herstructurering
- Voortgaande schaalvergroting gericht op kostprijsverlaging; aantal bedrijven zal aanzienlijk dalen
- Groene en blauwe diensten als aanvullende inkomensbron

De productie van de rundveehouderij bestaat uit melk en vlees. De melk wordt geproduceerd op 25.000 veelal gespecialiseerde bedrijven, waarbij overigens vee en vlees onlosmakelijke bijproducten zijn. Vrijwel alle melk wordt geleverd aan zuivelverwerkende organisaties. Daarvan zijn er in Nederland 13, die de melk verwerken in totaal 55 fabrieken. In totaal zijn 41 fabrieken in handen van 5 coöperaties; de overige fabrieken zijn eigendom van 8 particuliere bedrijven. Door contracten hebben de ondernemingen zich verzekerd van een bepaalde melkstroom. Kwaliteitsborging staat in de zuivelindustrie centraal. Via de melkprijs en een borgingssysteem wordt gestuurd op kwaliteit.

De zuivelindustrie is zowel nationaal als internationaal sterk geconcentreerd. In Nederland nemen twee coöperatieve ondernemingen – Campina en Koninklijke Friesland Foods – de verwerking van meer dan 80% van alle melk voor hun rekening. Danone en Lactalis in Frankrijk en Arla Foods in Denemarken/Zweden zijn dominante zuivelaars op hun eigen thuismarkten en tegelijkertijd belangrijke spelers op de Europese zuivelmarkt. Parmalat in Italië was dat tot voor kort ook. Campina rekent de Benelux en Duitsland tot haar (Europese) thuismarkt en zoekt uitbreiding in onder meer Polen en Rusland. Friesland Foods heeft belangen in Midden- en Oost-Europa en in Azië. Beide Nederlandse zuivelaars behoren tot de 10 grootste Europese zuivelondernemingen.

Het proces van concentratie van zuivelondernemingen en internationalisering van bedrijfsactiviteiten gaat door. Op de Ierse, Franse en Duitse markt is een concentratieproces gaande. Eind 2004 kondigden Campina en de Deens/Zweedse branchegenoot Arla Foods aan te zullen fuseren, maar dat is later afgeketst. Als deze fusie was doorgedaan, zou het de op één na grootste zuivelonderneming in de wereld zijn geworden, na het Zwitserse Nestlé. Naast overnames en rationalisering investeren beide Nederlandse zuivelcoöperaties in hun merkenbeleid.

Er zijn in Nederland nog zeven runderslachterijen actief met een capaciteit van meer dan 10.000 slachtingen per jaar. Vier daarvan beschikken samen over 75% van de slachtcapaciteit voor volwassen runderen. De twee grootste partijen zijn Kroot Vlees – onderdeel van Dumeco – en Weyl Beef Products, die samen een aandeel van 40% in de slachtingen hebben.

In 2004 werden er in Nederland ongeveer 615.000 runderen geslacht, waarvan bijna 90% koeien. Het aandeel van de stieren loopt hard terug: in 2002 werden nog 99.000 stieren geslacht, in 2004 waren dat er nog maar 59.000. De runderen zijn verwerkt tot in totaal 188.000 ton rundvlees. Daarnaast is 309.000 ton rundvlees geïmporteerd en 207.000 ton geëxporteerd. Het binnenlands verbruik bedraagt dus 291.000 ton rundvlees, circa 17,9 kg per hoofd van de bevolking.

8.1.3 Melkveehouderij

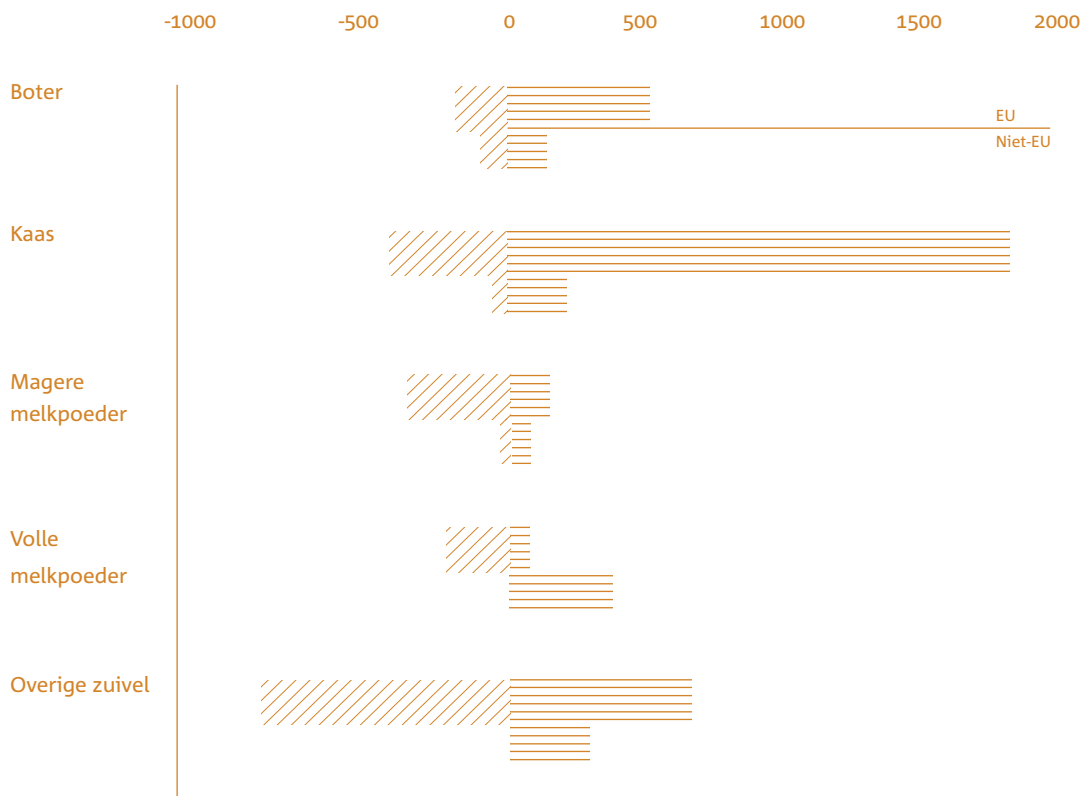
Er zijn ongeveer 40.000 graasdierbedrijven, waarvan melkveebedrijven de belangrijkste groep vormen (ruim 22.000 in 2004). De sector geniet (nog) een sterk positief imago. Het inkomen in de melkveehouderij loopt

Figuur 8.1

Nederlandse import en export (mln. euro) van zuivelproducten,
gemiddelde van 2003 en 2004

Bron: CBS, bewerking LEI.

 Gem. import '03 en '04 x mln €
 Gem. export '03 en '04 x mln €

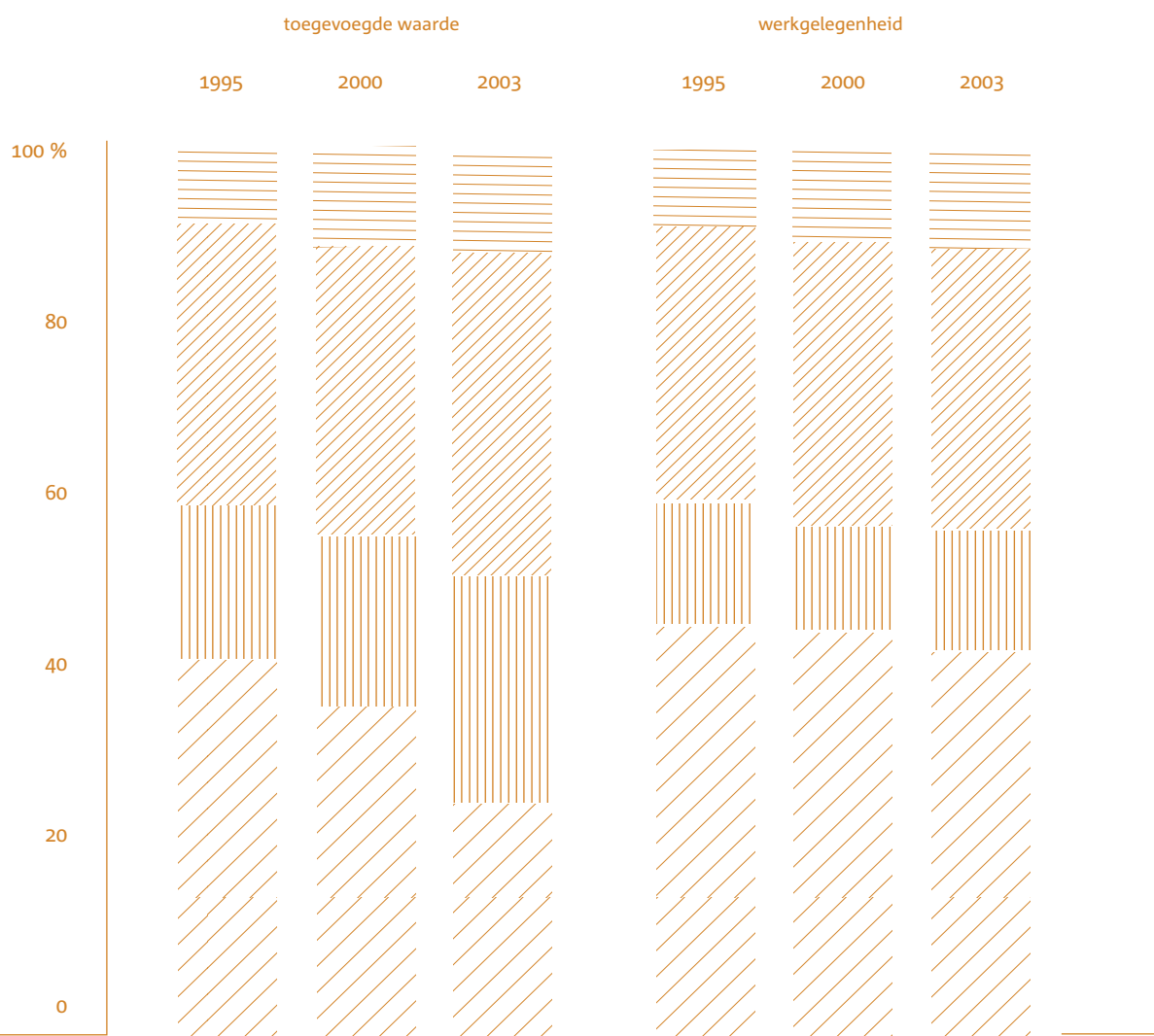

Figuur 8.2

Verdeling (%) van toegevoegde waarde en werkgelegenheid per onderdeel van het grondgebonden-veehouderijcomplex, 1995-2003

Bron: LEI.

- Distributie
- Toelevering
- Verwerking
- Primaire productie

Tabel 8.1

Ontwikkeling aantal melkveebedrijven en aantal melkkoeien, 1990-2004

	1990	1995	2000	2003	2004
Aantal bedrijven met melkkoeien	46.980	37.410	29.470	25.000	24.330
Aantal gespecialiseerde melkveebedrijven	39.550	33.300	26.820	22.860	22.280
Aantal melkkoeien (x 1.000)	1.878	1.705	1.504	1.478	1.471
w.v. op gespecialiseerde bedrijven (%)	90	93	93	94	94
Gem. aantal koeien gespecialiseerde bedrijven	43	48	52	61	62

Bron: CBS-Landbouwtelling.

de laatste jaren terug, als gevolg van stijgende vaste kosten en een dalende melkprijs. Net als in de andere takken zijn de inkomensverschillen tussen de bedrijven groot (figuur 8.3).

Het aantal graasdieren in Nederland is sinds 1980 met ongeveer een kwart gedaald en het aantal bedrijven met graasdieren is bijna gehalveerd.

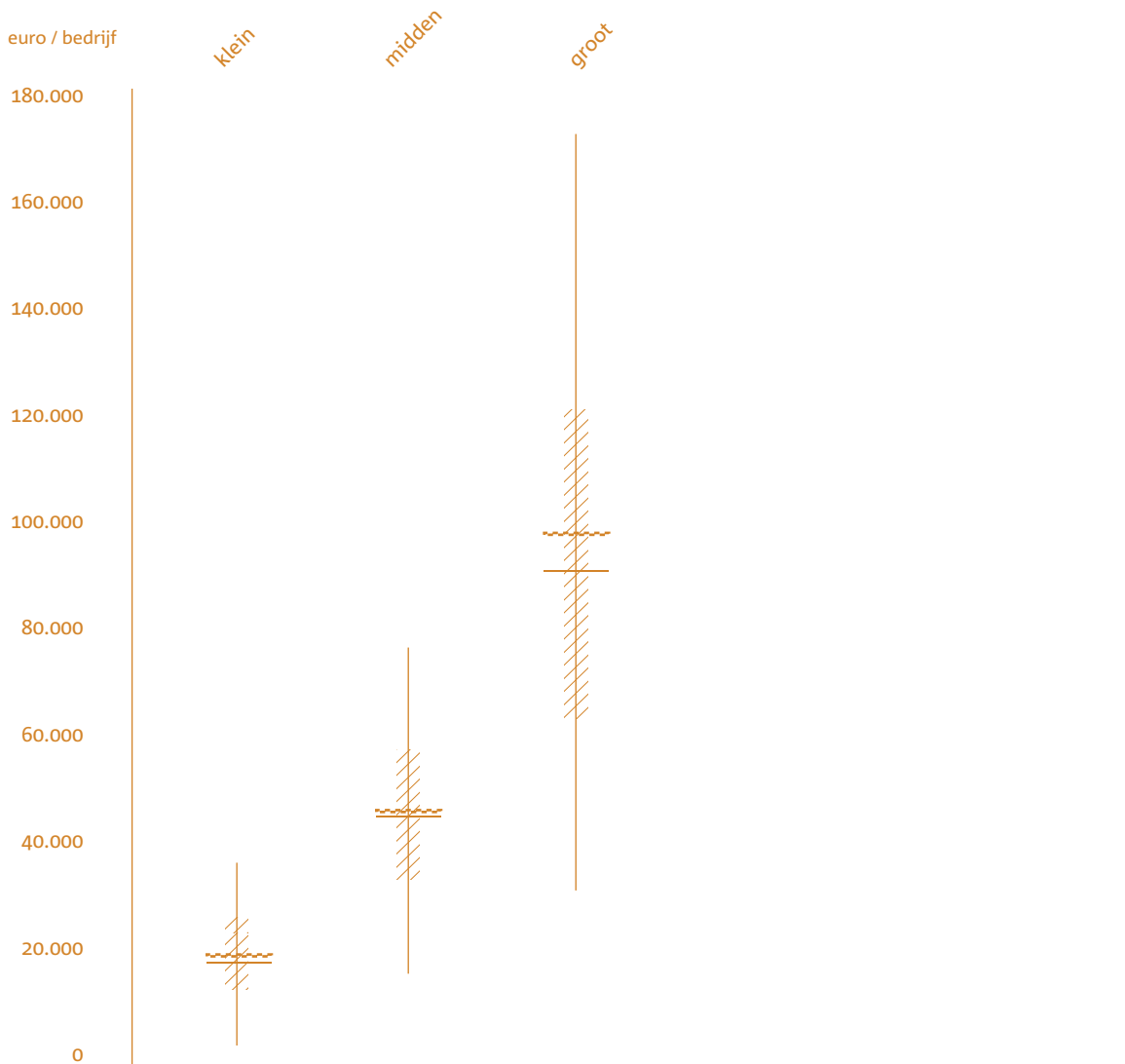
Het gemiddelde aantal koeien per bedrijf is toegenomen van rond de 40 in 1984 (het eerste jaar van de melkquotering) tot momenteel ongeveer 60 (tabel 8.1). Sinds 1980 is het percentage bedrijven met meer dan 100 koeien gestegen van 3 naar 10%; deze bedrijven hebben meer dan 20% van het melkvee. De melkveehouderij in Friesland is gemiddeld het meest groot-schalig.

Op met name de grotere bedrijven is de weidegang van het melkvee steeds moeilijker in te passen. In 2002 was ongeveer 1 op de 8 koeien in Nederland niet of nauwelijks in de wei geweest. De reden om zomerstalvoeding toe te passen kan per bedrijf verschillen; vaak heeft het te maken met een relatief kleine huiskavel. Door de groei van de bedrijven is een verdere

Figuur 8.3

Verschillen in gezinsinkomen uit bedrijf naar grootte-
klasse op melkveebedrijven, gemiddelde 2001-2003
Bron: LEI.

 bandbreedte modaal
 midden
 gemiddelde

toename van zomerstalvoeding te verwachten. In de samenleving roept dit weerstand op.

De melkveehouderij is de grootste grondgebruiker in Nederland en daarmee in bijzondere mate gezichtsbepalend voor het landelijk gebied, het landschap en de Nederlandse primaire land- en tuinbouw. De belangstelling voor agrarisch natuurbeheer is in deze sector groot. Veel melkveebedrijven en overige-graasdierbedrijven zijn hierin actief (zie hoofdstuk 2). Qua bedrijfsresultaten bekleedt Nederland niet langer een toppositie in de EU, al is een hoge notering op de ranglijst behouden. De laatste jaren (2002, 2003 en begin 2004) heeft de melkveehouderij in de gehele EU te maken gehad met een daling van de melkprijzen. Daarbij zijn enkele achterliggende factoren minder gunstig voor de Nederlandse melkveehouderij. Vooral het verwerven van melkquotum drukt in Nederland een zwaardere stempel op de kosten – door de verschillen in quotaprijzen en de wijze van overdracht – dan in andere EU-landen. Daardoor is de inkomensmarge geringer dan in andere landen en stuit de financiering van vergroting en overname van de bedrijven op meer problemen.

8.1.4 Overige veehouderij

Naast de (gespecialiseerde) melkveehouderij zijn er andere takken van (grondgebonden) veehouderij: vleesvee (zoogkoeien, vleesstieren), schapen- en geitenhouderij. Daarnaast zijn er rond de melkveehouderij dienstverlenende bedrijven die jongvee opfokken, koeien afmesten, voeder telen en leveren etc; mogelijk neemt deze vorm van dienstverlening toe. Het aantal overige-graasdierbedrijven is de afgelopen jaren vrij constant gebleven, ruim 18.000 met gemiddeld ruim 10 ha. Het zijn veelal kleinere bedrijven, vaak van rustende agrariërs en nevenberoepers. Tegenover het wegvallen van bedrijven die definitief beëindigd worden, staan bedrijven die door het stoppen met de melkproductie vaak in deze categorie belanden. Dit proces zal ook de komende jaren doorgaan.

De ontkoppeling van de toeslagen kan een negatieve invloed hebben op het aantal vleesstieren, zoogkoeien en schapen. Gezien de in het algemeen verwachte positieve ontwikkelingen op de rundvleesmarkt door een krappere aanbod van slachtvee, kan de daling beperkt zijn. De vleesstierenhouderij is de afgelopen jaren door de herziening van het rundvleesbeleid en incidenteel door de BSE-affaire al fors ingekrompen; een deel van de bedrijven is omgeschakeld naar de rosé vleesproductie (zie hoofdstuk 9). Het houden van zoogkoeien is veelal ingepast in het agrarisch natuurbeheer en zal ook in de komende jaren van belang blijven. Het aantal schapen is de afgelopen 15 jaar al afgenomen.

Mede door de melkquotering is de afgelopen 20 jaren als een alternatief de melkgeitenhouderij ontstaan. Er zijn zo'n 300 (gespecialiseerde) bedrijven, die voornamelijk melk produceren voor de verwerking tot geitenkaas. De laatste jaren is de omvang van de sector gestabiliseerd door de beperkte afzetmogelijkheden.

8.1.5 Paardenhouderij

Vooruitlopend op nadere studie en gegevens kan op basis van indrukken worden gesteld dat de omvang van de paardenhouderij toeneemt. In elk geval worden op de aan de Landbouwtelling deelnemende landbouwbedrijven steeds meer paarden en pony's geregistreerd (circa 130.000 in 2004). De paardenhouderij kan op de landbouwbedrijven worden beschouwd als een vorm van verbreding; naast de eigen paarden en pony's kunnen er nog pensionpaarden zijn, die dus inkomsten opleveren. Van de eigen paarden zal dat laatste vaak alleen gelden voor fokpaarden, maar in het algemeen niet voor de paarden en pony's die als hobbydier aanwezig zijn.

Buiten de landbouwbedrijven worden paarden bedrijfsmatig gehouden voor verschillende doeleinden: recreatie, sport, fokkerij etc. In bepaalde gebieden wordt een deel van de agrarische grond gebruikt (onder meer in de Randstad). Het totale aantal paarden en pony's wordt door het PVE geschat op (tenminste) 400.000.

8.2 Drijvende krachten

8.2.1 Markt, GLB en WTO

De positie van de Nederlandse zuivelsector is de laatste jaren verslechterd: voor kaas op alle drie de belangrijkste afzetmarkten (Duitsland, België en Frankrijk). Voor boter heeft Nederland in de periode 1999-2003 marktaandeel teruggewonnen in België. Voor overige zuivelproducten heeft Nederland de positie in Duitsland vastgehouden. De concurrentie op de zuivelmarkt binnen de EU wordt in toenemende mate bepaald door grotere, internationaal opererende concerns in de zuivel en detailhandel. Voor de Nederlandse melkveehouderij zijn investeringen in product vernieuwing, markten en merken van groot belang. Dit is alleen mogelijk vanuit sterke internationaal opererende zuivelconcerns.

Binnen de ketens zullen kwaliteitssystemen moeten (blijven) garanderen dat de producten veilig zijn en dat het productieproces voldoet aan andere maatschappelijke voorwaarden. De initiatieven in het kader van KKM worden voortgezet door de zuivelondernemingen. De eisen vanuit de keten (zuivelondernemingen, detailhandel) aan de melkveebedrijven zijn zodanig dat de voorwaarden van de EU (cross compliance) voor het verkrijgen van bedrijfstoelagen geen bijkomend probleem opleveren. De gebleken kwetsbaarheid voor dierziekten (MKZ, BSE) moet worden opgevangen door afspraken en regels inzake de herkomst (en traceerbaarheid) en het transport van dieren, gebruikte voedermiddelen e.d. De bedrijven in de ketens worden hiervoor meer verantwoordelijk. Dit leidt tot een verdere professionalisering en opschaling.

EU-zuivelbeleid

De hervorming van het GLB (besluiten in 2003) leidt tot een verlaging van de opbrengstprijis voor de veehouder. Deze verlaging wordt niet volledig gecompenseerd zodat de inkomens onder druk komen. Het inkomen wordt

sterk afhankelijk van de toeslagen, die worden ontkoppeld van de productie(hoeveelheid). Binnen de EU blijven de melkquota voorlopig bestaan.

Door (nieuwe) WTO-afspraken in de Doha-ronde kan de marktbescherming van de EU zodanig afnemen dat quotering geen zin meer heeft om de melkprijs te ondersteunen. Voor de eerstkomende jaren (tot 2015) wordt hiervan nog niet uitgegaan. Wel zal de EU meer zuivelproducten op de markt (moeten) toelaten en minder met exportsubsidies kunnen exporteren (op termijn zonder restituties, afhankelijk van WTO). Bij een gunstige ontwikkeling van de wereldeconomie met een toenemende vraag in economisch opkomende landen hoeft dat niet automatisch te resulteren in een daling van de zuivelafzet van de EU (resp. Nederland) naar derde landen, maar een en ander zal wel tegen lagere prijzen moeten worden gerealiseerd. Vooral voor bulkproducten heeft Nederland te maken met de concurrentie van derde landen met een lager productiekostenniveau. Binnen de EU heeft de Nederlandse melkveehouderij ten minste een deel van de voorsprong voor wat betreft het inkomen en structuur van de bedrijven ingeleverd. Hoge prijzen van grond en quota spelen hierbij een rol. De hoge quotumprijzen geven gelijktijdig ook de kracht en dynamiek in de sector aan. Bij eventuele afschaffing van de quotering blijft de melkproductie in Nederland dan ook (tenminste) op het huidige peil (zie paragraaf 4.4.3). Bij een verminderde en ontkoppelde inkomenssteun zal de (melk)veehouderij in Europese gebieden met minder gunstige productievoorwaarden en/of een slechte infrastructuur (fysiek en van de keten) in omvang afnemen, tenzij daar hogere toeslagen worden gegeven. In Nederland zal het mestbeleid een beperkende factor zijn voor uitbreiding van de productie.

8.2.2 Milieu

Voor de toekomst van de rundveehouderij zijn de regels ten aanzien van mest, water en ammoniak van belang.

Mestwet

Het nieuwe mestbeleid stelt strengere grenzen aan de aanwending van dierlijke mest. Dit resulteert in een toename van mestoverschotten met als gevolg hogere kosten voor mestafzet. Bedrijven met meer dan 70% grasland kunnen althans voor de komende jaren gebruik maken van de derogatie, waarbij een gebruik van stikstof uit dierlijke mest van 250 kg/ha wordt toegestaan. Hierdoor zullen zij het areaal snijmaïs terugbrengen. De effecten zijn overigens verschillend voor intensieve en extensieve melkveebedrijven. Bedrijven met veel dieren per hectare (> 2,5 gve/ha) moeten mest afvoeren of extra grond verwerven om de mest op uit te rijden. Bedrijven met een hoge veebezetting zijn vooral gelegen in de zandgebieden. Rundveedrijfmest concurreert op de mestmarkt met varkens- en pluimveemest. De intensieve veehouderij, met nauwelijks plaatsingsruimte op eigen grond, heeft hierbij het nadeel dat de afzetkosten verhoudingsgewijs hoger zijn dan voor melkveebedrijven.

Kaderrichtlijn Water

Als de mestwet onvoldoende is om te voldoen aan KRW-doelstellingen, zijn extra bron- en effectgerichte maatregelen nodig. Te denken valt aan lagere mestgiften, andere mesttoedieningstechnieken, teelt van milieuvriendelijker gewassen, bufferstroken, zuivering en uit productie nemen van landbouwgrond. Toepassing van de richtlijn leidt mogelijk tot hogere kosten per ha, een groter mestoverschot en hogere kosten voor de mestafzet. Een en ander is echter sterk afhankelijk van de manier waarop de richtlijn in Nederland wordt geïmplementeerd.

Ammoniakrichtlijn

De melkveehouderij veroorzaakt 55% van de ammoniakuitstoot van de Nederlandse veehouderij en moet een bijdrage leveren aan vermindering ervan. Hierbij valt te denken aan: stalmaatregelen om de koeien jaarrond op stal te houden, wat hogere kosten met zich meebrengt; vee voeren volgens de norm (geen overmaat aan eiwit/stikstof); onderwerken van mest op grasland; verkleinen veestapel; zonering rond VHR-gebieden waar her- of nieuwvestiging niet mogelijk is en bij uitzondering uitbreiding mogelijk is. Hierdoor leidt het ammoniakbeleid tot hogere kosten en tot een kleinere veestapel. De uitwerking zal regionaal sterk verschillen.

Conclusie

Het milieubeleid leidt voor de melkveehouderij tot hogere kosten, met name in zandgebieden. De veehouderij kan niet (verder) intensiveren. De veedichtheid, die de afgelopen jaren al is teruggebracht, zal op veel bedrijven verder moeten dalen. Weliswaar is voor de komende vier jaar derogatie verleend tot 250 kg stikstof/ha voor bedrijven met meer dan 70% grasland, maar daarna zal mogelijk de Europese norm van 170 kg/ha voor alle bedrijven gaan gelden. De positie van de melkveehouderij lijkt voldoende sterk om zich te handhaven tegenover de andere veehouderijsectoren; het mineralenprobleem legt aanzienlijk grotere beperkingen op aan de intensieve veehouderij, terwijl de extensieve vleesveehouderij minder rendabel is. De regelgeving, ook op het gebied van ammoniak, en de implementatie van gebruiksnormen voor mest leiden tot enige (extra) druk op de inkomens van de melkveehouders.

8.2.3 Ruimte

De grondgebonden veehouderij is zeer sterk verspreid over Nederland (figuur 8.4). In de Randstad is de druk van de verstedelijking al lang hoog waardoor de veehouderij daar is teruggedrongen. Verwacht wordt dat deze trend doorzet. Door verstedelijking kunnen verbredingsopties in beperkte mate mogelijkheden bieden om bedrijven in stand te houden. Dit zal de sector als geheel echter niet versterken.

De behoefte aan grond voor niet-agrarische doeleinden (woningen, bedrijven, wegen, natuur, recreatie, verbreding rivieren e.d.) raakt vooral veehouderijgebieden in het westen, midden en zuiden van het land. De sector kan dit ruim-

teverlies compenseren door verplaatsing van bedrijven naar gebieden waar nu vooral akkerbouw voorkomt (noorden, zuidwesten en Flevoland). Daarnaast zullen er bedrijven verplaatst worden uit intensieve gebieden, waar de ontwikkelingsmogelijkheden beperkt zijn of waar extensivering wordt nagestreefd, zoals EHS-gebieden. Wel kan er een verdergaande specialisatie ontstaan: bedrijven laten een belangrijk deel van het ruwvoeder telen door bedrijven in de omgeving. Eenzelfde ontwikkeling kan gelden voor de opfok van jongvee. Veel grondgebonden veehouderij is te vinden in de zandgebieden van Overijssel, de Achterhoek en Noord-Brabant. In deze gebieden zal de diffuse verstedelijking verder toenemen omdat deze gebieden aantrekkelijk zijn voor wonen, werken en recreëren. Dit kan voor de melkveehouderij een strengere handhaving van milieueisen tot gevolg hebben en ook meer inspraakprocedures bij veranderingen in de bedrijfsvoering.

8.2.4 Technologie

Rond de grondgebonden veehouderij vinden productinnovaties plaats bij de verwerkende industrie. Vernieuwingen in de primaire sector hebben onder meer betrekking op arbeid, milieu, huisvesting en ruwvoer.

Automatisering

Automatisering, robotisering en efficiëntieverbetering dragen bij aan het beheersen dan wel verlagen van arbeidskosten en het verlichten van de arbeidsbelasting. Een innovatie die haar intrede al heeft gedaan is het automatisch melksysteem (AMS), ook wel de melkrobot genoemd. Ten opzichte van conventioneel melken neemt zowel de arbeidsbesteding in uren, als de fysieke en mentale arbeidsbelasting af. Vanwege de relatief hoge arbeidskosten in de melkveehouderij (1/3 deel van de berekende productiekosten zijn arbeidskosten), gaat de zoektocht naar innovatieve technologie door (b.v. mobiele melkrobot).

Co-vergisting

Vergisting van dierlijke mest met co-substraten (co-vergisting) voor het winnen van biogas kan fossiele energie besparen, mesttransporten terugdringen, de geuremissie verminderen en minerale stikstofverliezen verminderen. De technologie is beschikbaar maar investeringen in co-vergistingsinstallaties stuiten op economische en beleidsmatige randvoorwaarden.

Huisvesting en weidegang

De huisvesting van landbouwhuisdieren herbergt uiteenlopende functies: onderdak (shelter), melken, opfok, afmesten, voeren, uitmesten etc. Door technologie is het mogelijk geworden om schaalvergroting te realiseren. Deze ontwikkeling heeft de laatste decennia versterkt plaatsgevonden in de vorm van nieuwe stallen, nieuwe materialen en nieuwe vormgeving (ronde stallen voor melkvee).

Een innovatie die weidegang in natuurlijke gebieden mogelijk maakt is de Virtual Electric Fence. Dit systeem is een GPS-leidingsysteem voor runderen

Perspectieven voor de agrarische sector in Nederland

Erratum pagina 235

Figuur 8.4

Grondgebonden-veehouderijgebieden (op basis van nge/ha, hoe donkerder hoe meer nge/ha) en landbouwgronden waaronder de nitr aatnorm van 50 mg/l wordt overschreden (grijs)
Bron: Alterra.

Vervangen door

Figuur 8.4

Grondgebonden-veehouderijgebieden (op basis van nge/ha, hoe donkerder hoe meer nge/ha).
Bron: Alterra.

Figuur 8.4

Grondgebonden-veehouderijgebieden (op basis van nge/ha, hoe donkerder hoe meer nge/ha).
Bron: Alterra.

(melkvee, vleesvee en beheersvee) en dient als virtuele perceelsafdeling. Wanneer de koe een virtuele grens nadert, krijgt zij via een halsband een geluidssignaal en maakt ze rechtsomkeert.

Ruwvoer

In de laatste decennia is grote vooruitgang geboekt in de efficiëntie van de ruwvoerproductie op het melkveebedrijf. Een verdere verbetering van de ruwvoerproductie wordt nagestreefd door middel van monitoring van het verloop van de productie. De meetmethoden die een melkveehouder momenteel tot zijn beschikking heeft om bij te sturen – laboratoriumanalyses – geven alleen achteraf informatie, doordat het lang duurt voordat de resultaten beschikbaar zijn. Recentelijk zijn technieken ontwikkeld voor toepassing in snelle meetmethoden. Optische technieken, waaronder spectroscopie, lijken perspectief te bieden voor het bepalen van de drogestofopbrengst van gras op het veld en de samenstelling en voederwaarde van het verse gras op het veld.

Een andere technologische ontwikkeling is mobiele defractionering. De grondgebonden veehouderij zou daarmee, gegeven het bestaan van een eiwitoverschot, een deel van de eiwitten rechtstreeks uit het ruwvoer kunnen winnen. Dit leidt tot een beter nutriëntenevenwicht in de grondgebonden veehouderij en tot afzet van eiwit naar de veevoerindustrie voor de intensieve veehouderij.

Om het totale voeraanbod op een bedrijf per individuele koe optimaal te benutten zijn modellen nodig die de optimale voersamenstelling en voergifft aan de hand van individuele productiegegevens berekenen. Voor krachtvoer bestaan dergelijke modellen al (Dynamisch Krachtvoer Advies Systeem, DKAS).

Ketentransparantie

Voedselveiligheid, dierenwelzijn en kwaliteit zijn belangrijke thema's voor het toekomstperspectief van de veehouderij. De Europese markt staat momenteel sterk in het teken van 'veiligheid'. Vrijwel alle investeringen in technologie in deze sector zijn gericht op de verbetering van veiligheid, onder andere door verhoging van ketentransparantie. ICT speelt hierbij een belangrijke rol.

Al jaren worden internettoepassingen gebruikt waarmee de melkveehouder de melkleveringen kan volgen en inzicht krijgt in de samenstelling (en prijs) van de melk. Onlangs hebben de zuivelondernemingen eigen internettoepassingen gelanceerd.

Biotechnologie

Het experiment met stier Herman, waarin specifieke producten worden geproduceerd via de koe, krijgt voorlopig geen vervolg. Dit type ontwikkeling lijkt rendabeler te kunnen verlopen via bijvoorbeeld blauwe biotechnologie (zoals de productie via algen).

8.3 Perspectieven

8.3.1 Algemeen

Volgens het referentiescenario zal de toegevoegde waarde van het complex in nominale termen met ongeveer 7,5% toenemen tot 2015 (tabel 8.2). In reële termen houdt dit evenwel een daling van de toegevoegde waarde van deze sector in. De werkgelegenheid in het complex daalt hierbij met ruim 15%. Deze daling hangt voor een groot deel samen met de doorgaande schaalvergroting en de te verwachten afname van het aantal bedrijven in de veehouderij. Binnen het totale agrocomplex verliest de grondgebonden veehouderij al met al duidelijk aandeel in termen van toegevoegde waarde en werkgelegenheid. Binnen het grondgebonden veehouderijcomplex neemt het aandeel van de primaire productie af en dat van de verwerking toe. De betekenis van de export voor de positie van de sector blijft onverminderd groot: meer dan 60%.

De perspectieven voor het grondgebonden-veehouderijcomplex in Nederland zijn niet onverdeeld gunstig. De bedrijfstak heeft te kampen met een toenemende concurrentie op de markten, Europees en wereldwijd. Van de zuivelondernemingen wordt verwacht dat ze door product vernieuwing en innovatie de melkprijs voor de veehouder op een zo hoog mogelijk peil houden bij een geringere EU-ondersteuning en onzekerheden over het beleid, ook wat betreft de toeslagen. De melkveehouderij dient de kosten te verlagen om voldoende inkomen te genereren. Daarbij heeft men te kampen met hoge prijzen van grond en quota en de daarbij behorende financieringslasten. De grondgebonden veehouderij blijft de grootste grondgebruiker in Nederland. Wel zal er, bij enige daling van het door de melkveebedrijven benutte areaal grasland en voedergewassen, meer ruimte zijn voor andere dieren, waaronder paarden.

8.3.2 Bedrijven

De toekomstige bedrijfsstructuur van de melkveehouderij wordt door verschillende ontwikkelingen beïnvloed. De afgelopen jaren was de afname van het aantal melkveebedrijven zo'n 4% per jaar. Mede gezien de leeftijdsopbouw van de huidige ondernemers – ruim de helft is ouder dan 50 jaar – en het opvolgingspercentage (ruim 50%) is er geen reden om aan te nemen dat dit tempo in de komende jaren zal veranderen.

Uitgaande van het huidige aantal (gespecialiseerde) melkveebedrijven (ruim 22.000 in 2004 met gemiddeld circa 65 melkkoeien op bijna 40 ha) zijn er dan in 2015 ongeveer 14.000 bedrijven met gemiddeld ruim 80 melkkoeien op ruim 50 ha (figuur 8.5). De gemiddelde melkproductie per bedrijf komt daarmee op ongeveer 800.000 kg; momenteel ligt dat op ongeveer 500.000 kg.

De totale melkveestapel in Nederland zal bij een trendmatige stijging van de productie per koe en een gelijkblijvende, licht uitgebreide melkplas (quotum van ca. 11 mld. kg +1,5%) per jaar afnemen met ongeveer 1,7%. Het aantal melkkoeien daalt dan van bijna 1,5 mln. in de afgelopen jaren tot ongeveer 1,2 mln. in 2015.

Tabel 8.2

Toegevoegde waarde en werkgelegenheid (arbeidsjaren) per onderdeel van het grondgebonden-veehouderijcomplex, 2003 en 2015

	Toegevoegde waarde				Werkgelegenheid			
	2003		2015		2003		2015	
	mln euro	%	mln euro	%	aje	%	aje	%
Grondgebonden veehouderij, totaal	1.785	27	1.620	23	58.944	44	43.894	39
w.v.: rundveehouderij	1.707		1.521		52.111		38.095	
overige veehouderij	78		98		6.833		5.799	
Verwerking, totaal	1.753	26	2.219	31	17.686	13	15.533	14
w.v.: rundveeslachterij	215		335		3.362		3.359	
overige veeslachterij	38		61		485		498	
zuivelindustrie	1.500		1.823		13.839		11.675	
Toelevering, totaal	2.423	36	2.519	35	42.602	32	39.149	35
w.v.: veevoerindustrie	52		55		1.095		961	
agrarische dienstverlening	396		405		10.663		9.933	
groothandel	396		415		8.021		7.643	
banken, verzekering	485		509		7.952		7.571	
Distributie	753	11	764	11	14.024	11	12.963	12
Totale grondgebonden-veehouderijcomplex	6.714	100	7.122	100	133.256	100	111.538	100
In % van totale agrocomplex	28,4		26,5		33,6		31,8	
Exportafhankelijkheid (%)	62		62		64		65	

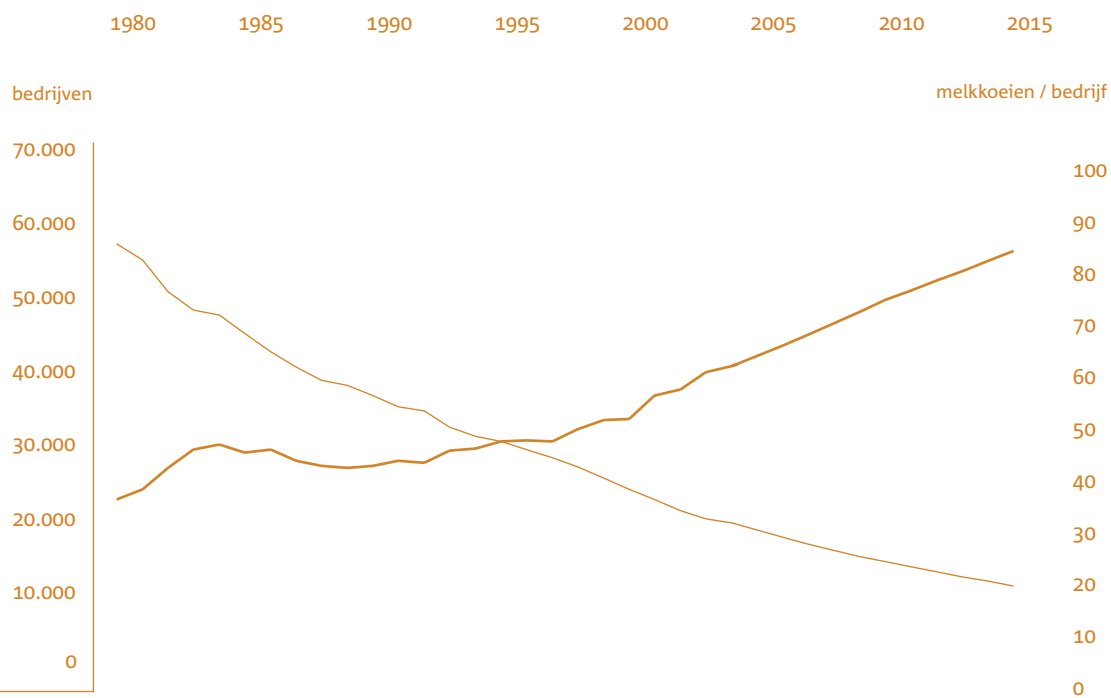
Bron: LEI.

Figuur 8.5

Aantal gespecialiseerde melkveebedrijven en
gemiddeld aantal koeien per bedrijf, 1980-2015

Bron: CBS en LEI.

- melkkoeien per bedrijf
- bedrijven

Het tempo van schaalvergroting en vermindering van het aantal bedrijven kan overigens hoger worden door een verdergaande liberalisatie van het beleid (lagere prijzen en toeslagen), een stringenter mestbeleid en een aantrekkelijke arbeidsmarkt. Het tempo kan anderzijds lager zijn als samenleving en beleid meer nadruk leggen op zaken als landschap, duurzaamheid met beperkingen voor de omvang van bedrijfsgebouwen e.d. Hetzelfde geldt als de melkprijs zich gunstiger ontwikkelt dan op basis van de EU-besluiten wordt aangenomen.

Door veel bedrijven wordt schaalvergroting nagestreefd om het inkomen op een redelijk peil te kunnen houden. Een deel van de bedrijven kiest niet of in mindere mate voor uitbreiding van de melkproductie en legt zich (meer) toe op verbredingsactiviteiten. Weer een ander deel van de bedrijven wordt beëindigd, althans stopt met melkvee. Het recente 'verbod op het structureel verlesen van melkquota' heeft tijdelijk geleid tot meer definitieve bedrijfsbeëindigingen, omdat inkomen uit verhuur wegvalt, en verkoop van het bedrijf liquide middelen oplevert. Een dalende quotumprijs kan eveneens tot meer bedrijfsbeëindigingen leiden. Voor de ont koppeling van toeslagen geldt dit echter niet; deze leveren inkomen op bij het in gebruik houden van grond (men kan wel stoppen met melken).

Bij een daling van de prijs van melkquotum hoeft bij uitbreiding minder geïnvesteerd te worden in melkquota. Omdat de rentabiliteit onder druk staat vanwege lagere prijzen, zal de totale investeringsruimte echter zeker niet groter zijn dan in de afgelopen jaren.

Geografisch zal de melkproductie verder verschuiven van Zuid-, West- en Midden-Nederland naar gebieden met meer ruimte, zoals akkerbouwgebieden in het noorden. Door deze verplaatsingen naar gebieden met een veelal goede verkaveling e.d. ontstaan er meer sterke bedrijven, die ook kunnen samenwerken met akkerbouwbedrijven (mestafzet, voederwinning, grondruil vanwege vruchtwisseling). Naast de verplaatsing binnen Nederland kiest jaarlijks een aantal melkveehouders voor emigratie, naar landen binnen de EU of daarbuiten. Door lagere grond- en quotumprijzen dan in Nederland kan daar met een groter bedrijf worden gestart.

Met het oog op het imago van de sector zal de wens dat de koeien in de wei gaan, levendig blijven. Steeds minder bedrijven zullen hieraan voldoen met het oog op het management, de kosten en de ligging van het bedrijf (arbeid, mineralenbeleid, verkaveling en loopafstanden vee).

De melkveebedrijven en andere grondgebonden veehouderijbedrijven zijn, gezien de uitgangspositie (aard van het bedrijf, gebied), relatief meer actief op het vlak van verbreding dan andere typen landbouwbedrijven. Agrarisch natuur- en landschapbeheer is hierin de belangrijkste vorm, die vaak goed is in te passen in de bedrijfsvoering (bijv. aangepast beheer van een deel van de grond van het bedrijf). Andere mogelijkheden van verbreding, zoals agrotourisme, zorglandbouw, verwerking en verkoop van producten, vergen vanwege de investeringen en arbeidsbehoefte een zekere omvang per bedrijf.

VOLDOEN
AAN MAAT-
SCHAPPELIJ-
KE WENSEN
BIJ TOENE-
MENDE CON-
CURRENTIE

Hoofdstuk 9

Intensieve- veehouderijcomplex

9.1 Uitgangspositie

9.1.1 Algemeen

De primaire sectoren van het intensieve-veehouderijcomplex zijn de varkens-, legpluimvee-, slachtpluimvee- en de vleeskalverhouderij. Daarnaast bestaat dit complex uit bedrijven die goederen en diensten aan deze sectoren leveren, zoals veevoederproducenten, of producten afnemen, zoals slachterijen. Tenslotte bestaat het complex uit bedrijven die zich richten op de handel en distributie van de producten. In 2003 bedroeg de toegevoegde waarde van het totale intensieve-veehouderijcomplex 5,2 miljard euro, tegen 4,0 miljard euro in 1995. Het aandeel van het complex in de toegevoegde waarde van het totale agrocomplex kwam in 2003 uit op 22% en het aandeel in de werkgelegenheid op ongeveer 20%. De export droeg de laatste jaren voor 78% bij aan de totale toegevoegde waarde. De productiewaarde van de intensieve veehouderij lag de laatste jaren rond 3,5 miljard euro. In 2003 was de productiewaarde met 3,1 miljard euro relatief laag. Dat was vooral het gevolg van de vogelpest (Aviaire Influenza) en de lage varkensprijzen.

De varkenshouderij heeft met circa 55 tot 60% het grootste aandeel in de productiewaarde van de intensieve veehouderij. Nederland hoort in de varkenshouderij met een productieaandeel van bijna 10% nog bij de top-5 in de EU-15. Na Denemarken is Nederland het grootste exportland. De exporten van Nederlands varkensvlees – het belangrijkste exportproduct van het complex (figuur 9.1) – naar het Verenigd Koninkrijk overtroffen de laatste jaren die naar Duitsland. Voor Nederlands pluimveevlees is de betekenis van de Britse markt eveneens toegenomen. Hierbij speelden de BSE-crisis en het dure Pond een belangrijke rol. Op de Duitse markt heeft Polen zich een marktpositie verworven. De verslechtering van de Nederlandse positie op de EU-markten voor varkensvlees heeft veel te maken met de inkrimping van de varkensstapel. Hierdoor is het aandeel van Nederland in de EU-productie van varkensvlees de laatste jaren gedaald. De slachterijen hebben een moeilijke periode doorgemaakt doordat veel dieren levend werden geëxporteerd; buitenlandse (Duitse) slachterijen boden hogere prijzen.

9.1.2 Toelevering en verwerking

In het complex neemt de toelevering een groot deel van toegevoegde waarde en werkgelegenheid voor haar rekening (figuur 9.2). Daarbij speelt

Kernpunten

Huidige positie	Drijvende krachten	Perspectieven
Grote afhankelijkheid van export naar EU-markt	Door GLB-hervorming en handels-liberalisatie meer concurrentie en lagere prijzen	Wisselende vooruitzichten per deelsector: van licht afnemend (vleeskuikens) tot mogelijk zelf iets groeiend (vleeskalveren)
Concentraties in keten van toelevering en verwerking	Kalversector afhankelijk van toeslagen	Meer concurrentie van landen buiten de EU
Kennisniveau en productiviteit hoog	Beleid rond milieu (mest en ammoniak) leidt tot stijgende kosten en beperkt structurele ontwikkeling van de varkenssector	Afnemende werkgelegenheid
Imago t.a.v arbeid, milieu en dierenwelzijn problematisch		Via versterkte ketenafstemming met verse en bewerkte kwaliteitsproducten proberen de positie bij consument en retail te versterken
Productie varkens- en pluimveehouderij feitelijk gequoteerd via dierrechten	Dierenwelzijnsregels beperken omvang pluimveesector	Reduceren ketenverliezen door betere onderlinge afstemming in de keten
Varkens- en pluimveestapel ingekrompen door opkoopregeling in kader mestbeleid	Beperkingen door ruimtelijke ordening; reconstructiewetgeving biedt kansen voor schaalvergroting	Grote verschillen in resultaten tussen bedrijven bevorderen herstructurering
Succesvolle ontwikkeling vleeskalversector	Technologieën voor mestverwerking, huisvesting, productontwikkeling en ICT dragen bij aan verduurzaming van de sector	Voortgaande schaalvergroting gericht op kostprijsverlaging; forse daling aantal bedrijven
Totaal 10.000 bedrijven		
Resultaten in varkens- en pluimveehouderij laatste jaren sterk beïnvloed door combinatie van dierziekten en instabiele prijzen		Mogelijkheden van verbreding gering; inkomen aanvullen door arbeid buiten bedrijf en door het verwaarden van energie en warmte uit co-vergisting

de mengvoederindustrie een belangrijke rol. Deze heeft een totale productie van circa 12,5 miljoen ton mengvoer. Het aandeel van varkensvoerders hierin is 43% en dat van de rundvee- en pluimveevoeders beide 25%, terwijl de rest bestaat uit andere diervoeders. Het aantal mengvoederbedrijven is door fusies en overnames de laatste decennia sterk afgenomen. De productie is vrij sterk geconcentreerd: de grootste 10 ondernemingen nemen ruim tweederde ervan voor hun rekening. De grootste coöperatieve ondernemingen zijn Cehave Landbouwbelang, Agrifirm en ABCTA. Hendrix UTD (Nutreco) en DeHeusBrokkingKoudijs zijn de grootste leveranciers in de particuliere sector.

Slachterijen en vleesverwerkende bedrijven waren van oudsher overwegend kleinschalig. Nog steeds zijn er in Nederland relatief veel bedrijven in deze bedrijfspgroep. Om op de Europese vleesmarkt een vooraanstaande rol te kunnen spelen, is verdergaande schaalvergroting en productie van vlees met meerwaarde noodzakelijk. De laatste jaren zijn de ontwikkelingen voor wat betreft het aantal slachterijen in een stroomversnelling geraakt. Het totale vleescomplex is inmiddels sterk geconcentreerd. De zes grootste varkensslachters nemen samen 95% van het aantal varkensslachtingen voor hun rekening, waarvan het grootste bedrijf – VION – een aandeel heeft van zelfs 65%. Dit bedrijf is bovendien de op een na grootste varkensslachter in de EU, met een aandeel van ruim 8% in 2003. In de pluimveeslachterij nemen de grootste vier meer dan de helft van het aantal slachtingen voor hun rekening.

In de kalverslachterijsector hebben drie ondernemingen ruim 90% van de markt in handen. De belangrijkste hiervan is de Van Drie Groep met ruim 60% van het aantal slachtingen. Deze groep vormt een volledig geïntegreerde keten. Zij heeft contracten afgesloten met ongeveer 1.000 kalverbedrijven. Daarin is vastgelegd dat de Van Drie Groep deze bedrijven voorziet van nuchtere kalveren en kalvermelkpoeder en dat de bedrijven – tegen een vergoeding – de kalveren mesten en leveren aan de slachterijen van de Van Drie Groep.

9.1.3 Varkenshouderij

Er waren in 2004 ruim 5.500 gespecialiseerde varkens- en pluimveebedrijven. Sinds 1990 heeft zich een forse daling voorgedaan: het aantal gespecialiseerde varkensbedrijven bedraagt nog maar de helft van destijds (tabel 9.1). Het totale aantal bedrijven met varkens, ongeveer 10.000, is momenteel nog maar een derde van het aantal in 1990. Vooral vanaf 2000 is met de inzet van beëindigingsregelingen een forse daling van de varkensstapel tot stand gebracht: het aantal varkens verminderde tussen 2000 en 2004 met ruim 15% en het aantal bedrijven met ruim een kwart.

De varkenshouderij, voorheen onderdeel van het gemengde bedrijf, vindt door mechanisatie, automatisering en schaalvergroting steeds meer op gespecialiseerde bedrijven plaats. Nederland liep in deze ontwikkeling voor op de meeste andere EU-landen. Zo wordt de helft van de fokvarkens en een derde van de vleesvarkens gehouden op gespecialiseerde bedrijven.

Tabel 9.1

Aantal varkensbedrijven en aantal varkens, 1990-2004

	1990	1995	2000	2003	2004
Aantal bedrijven met varkens	29.210	22.390	14.520	10.730	10.040
Aantal gespecialiseerde varkensbedrijven	9.200	7.710	6.060	4.340	4.185
w.v. fokvarkensbedrijven	3.500	2.870	2.090	1.660	1.600
vleesvarkensbedrijven	3.690	2.960	2.420	1.590	1.535
gesloten varkensbedrijven	2.010	1.870	1.550	1.100	1.050
Aantal varkens totaal (x 1.000)	13.915	14.397	13.118	11.169	11.153
Aantal zeugen (x 1.000)	1.272	1.287	1.129	950	954
w.v. op fokvarkensbedrijven (%)	47	47	51	54	53
op gesloten varkensbedrijven (%)	21	25	28	25	26
Aantal vleesvarkens (x 1.000)	7.025	7.125	6.505	5.368	5.383
w.v. op vleesvarkensbedrijven (%)	32	28	33	31	34
op gesloten varkensbedrijven (%)	19	23	25	25	25

Bron: CBS.

De grootste 300 bedrijven (3%) beschikken over 20% van de vleesvarkensstapel.

In hoofdstuk 2 is aangegeven dat het inkomen uit bedrijf in de regel hoger is naarmate de bedrijven groter zijn (par. 2.3). Een uitzondering in de periode 2001/2003 is de varkenshouderij: daar deed de groep grootste bedrijven het helemaal niet zo goed (figuur 9.3). Dat was in het dal van de varkenscyclus. De inkomens in de varkenshouderij gaven in 2004 een duidelijke verbetering te zien.

9.1.4 Pluimveehouderij

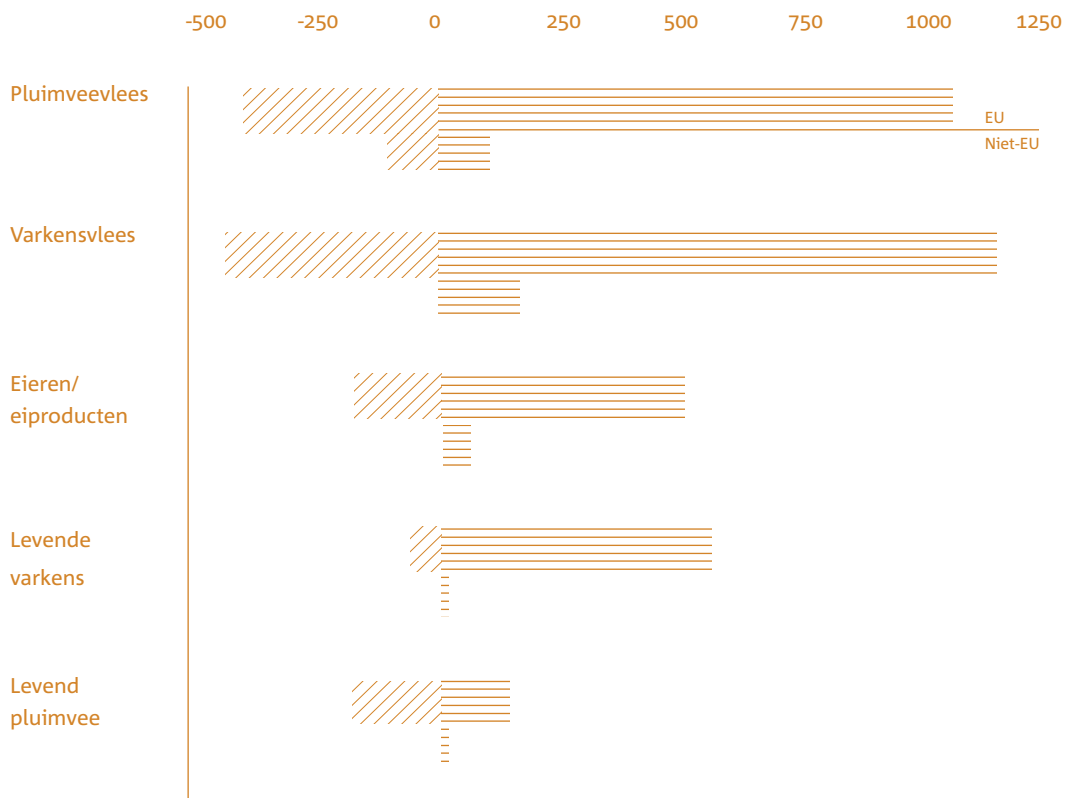
In de pluimveehouderij zijn de structurele ontwikkelingen vergelijkbaar met die in de varkenshouderij. In zowel de leg- als de vleeskuikensector was in 2002 bijna 30% van de dieren geconcentreerd op bedrijven met meer dan 100.000 dieren, tegen ongeveer 10% in 1980. Van de vleeskuikens wordt tweederde gehouden op gespecialiseerde bedrijven. Hier is de specialisatie dus groter dan in de vleesvarkenshouderij.

Figuur 9.1

Nederlandse import en export (mln. euro) van varkens- en pluimveeproducten, gemiddelde 2003 en 2004

Bron: CBS, bewerking LEI.

//// Gem. import '03 en '04 x mln €
 === Gem. export '03 en '04 x mln €

De resultaten in de pluimveesector zijn in 2003 en 2004 sterk beïnvloed door de uitbraak van de vogelpest; bedrijven die nog wel konden produceren behaalden in 2003 zeer goede resultaten, maar door overaanbod op de Europese markt waren de uitkomsten in 2004 zeer slecht. In de jaren daarvoor behaalden de leghennenbedrijven veelal aanzienlijk betere inkomens dan de vleeskuikensbedrijven. Laatstgenoemde bedrijven kennen minder fluctuaties in de inkomens dan de eerstgenoemde. De meeste vleeskuikensbedrijven produceren in het kader van integraties met afspraken over de prijzen, die dan ook relatief weinig fluctueren, maar – gezien de resultaten van de laatste jaren – geen garanties bieden voor een goed inkomen.

9.1.5 Vleeskalverhouderij

In het totale veehouderijcomplex heeft de (niet-grondgebonden) vleeskalverhouderij een bijzondere positie. Voor de melkveehouderij is de sector van belang voor de valorisatie van niet voor de fokkerij of melkproductie bestemde kalveren. Door de ketenverbanden (integraties) is de sector vrij sterk, met ruim 1.000 gespecialiseerde kalverhouderijbedrijven. Deze bedrijven mesten ook kalveren afkomstig uit andere EU-landen en zijn inmiddels overgeschakeld op groepshuisvesting. Het product vindt zijn bestemming vooral in andere EU-landen (Duitsland, Frankrijk, Italië). De vleeskalverhouderij vindt in het algemeen plaats op gespecialiseerde bedrijven met weinig grond. Als zodanig kent de bedrijfstak ten aanzien van het milieu, de ruimtelijke ordening en het welzijn van dieren problemen die vergelijkbaar zijn met de andere intensieve-veehouderijtakken (varkens en pluimvee). Het imago van de vleeskalverhouderij is, ondanks de verbetering door de omschakeling naar groepshuisvesting, minder goed dan van de melkveehouderij.

Als alternatief voor witvlees en ook van roodvlees is de productie van rosé-kalfsvlees ontstaan, voor een deel op bedrijven met voorheen vleesstieren. De omvang van de rosé-kalverhouderij lijkt zich te stabiliseren. Deze productie is afhankelijk van de slachtpremie voor volwassen dieren (80 euro).

9.2 Drijvende krachten

9.2.1 Markt, GLB en WTO

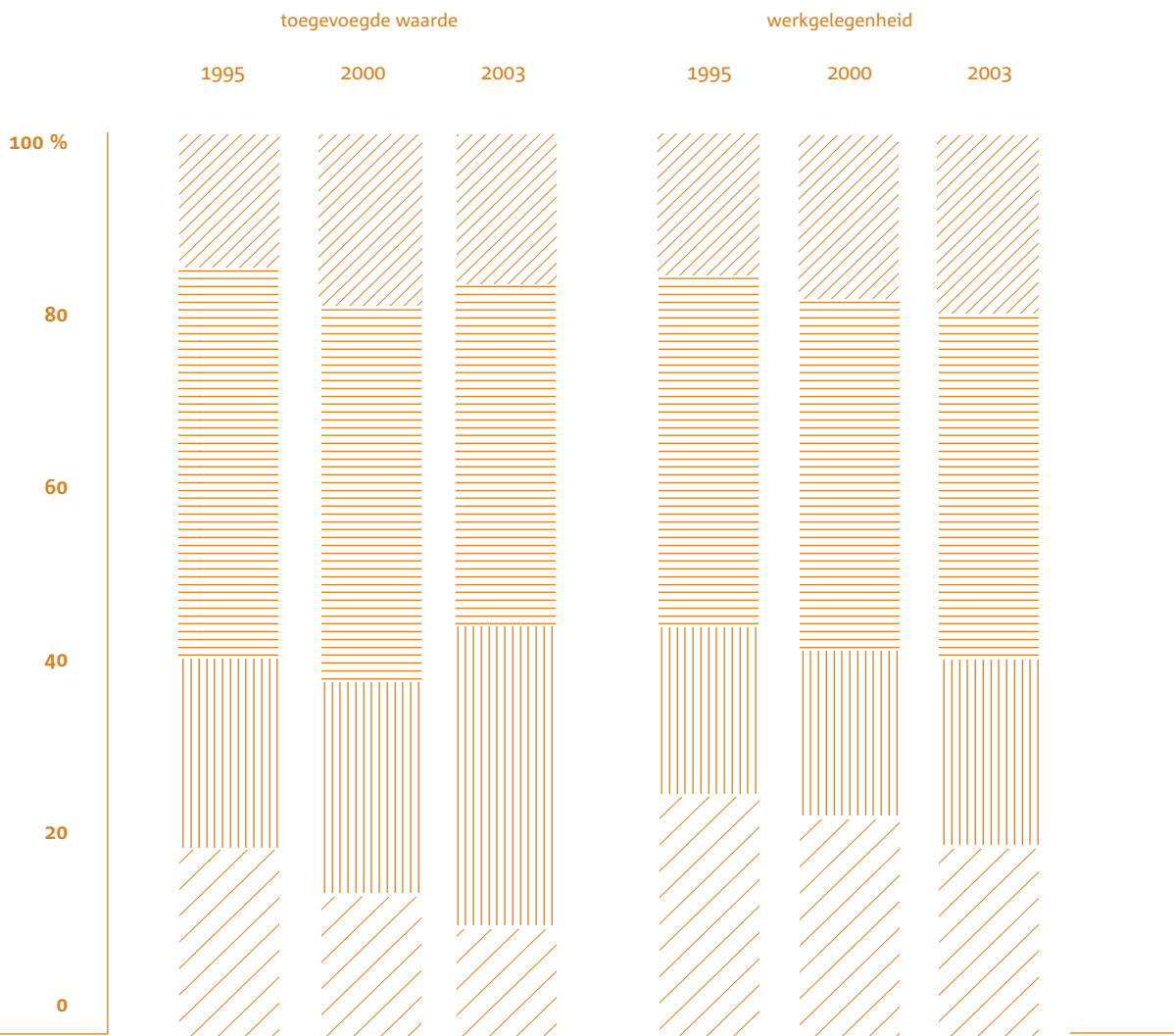
De Nederlandse varkenssector is de laatste jaren economisch gezien minder vooraanstaand geworden; productietechnisch gezien scoort de sector nog wel zeer hoog. Het marktaandeel is afgenomen en de bedrijfsresultaten geven aan dat varkenshouders een achterstand hebben ten opzichte van enkele andere landen, waaronder Spanje, Italië en België. De sector heeft in de loop van de jaren te maken gehad met sterk fluctuerende opbrengstprijzen – de varkenscyclus – en daarmee sterk schommelende inkomens. Uitbraken van ziekten, zoals varkenspest, kunnen het gangbare cyclische beeld tijdelijk sterk veranderen. Dit geldt ook wanneer een ziekte, zoals Mond- en Klauwzeer in 2001, de bedrijfstak niet rechtstreeks raakt, maar wel gepaard gaat met transportverboden. Nederland heeft de afgelo-

Figuur 9.2

Verdeling (%) van toegevoegde waarde en werkgelegenheid per onderdeel van het intensieve-veehouderijcomplex, 1995-2003

Bron: LEI.

- Distributie
- Toelevering
- Verwerking
- Primaire productie

Tabel 9.2

Aantal (gespecialiseerde) pluimveebedrijven en
omvang pluimveestapel, 1990-2004

	1990	1995	2000	2003	2004
Aantal bedrijven met pluimvee	6.080	5.510	4.150	2.670	2.970
Aantal pluimveebedrijven	2.140	2.010	1.830	1.250	1.350
w.v. leghennenbedrijven	770	720	660	450	550
vleeskuikenbedrijven	620	600	540	380	370
Aantal stuks pluimvee (x 1.000)	95.452	91.915	106.813	81.232	88.015
Aantal leghennen (x 1.000)	33.199	29.297	32.573	23.947	27.219
w.v. op leghennenbedrijven (%)	69	76	76	83	77
Aantal vleeskuikens (x 1.000)	41.172	43.828	50.937	42.289	44.262
w.v. op vleeskuikenbedrijven (%)	60	62	66	67	67

Bron: CBS.

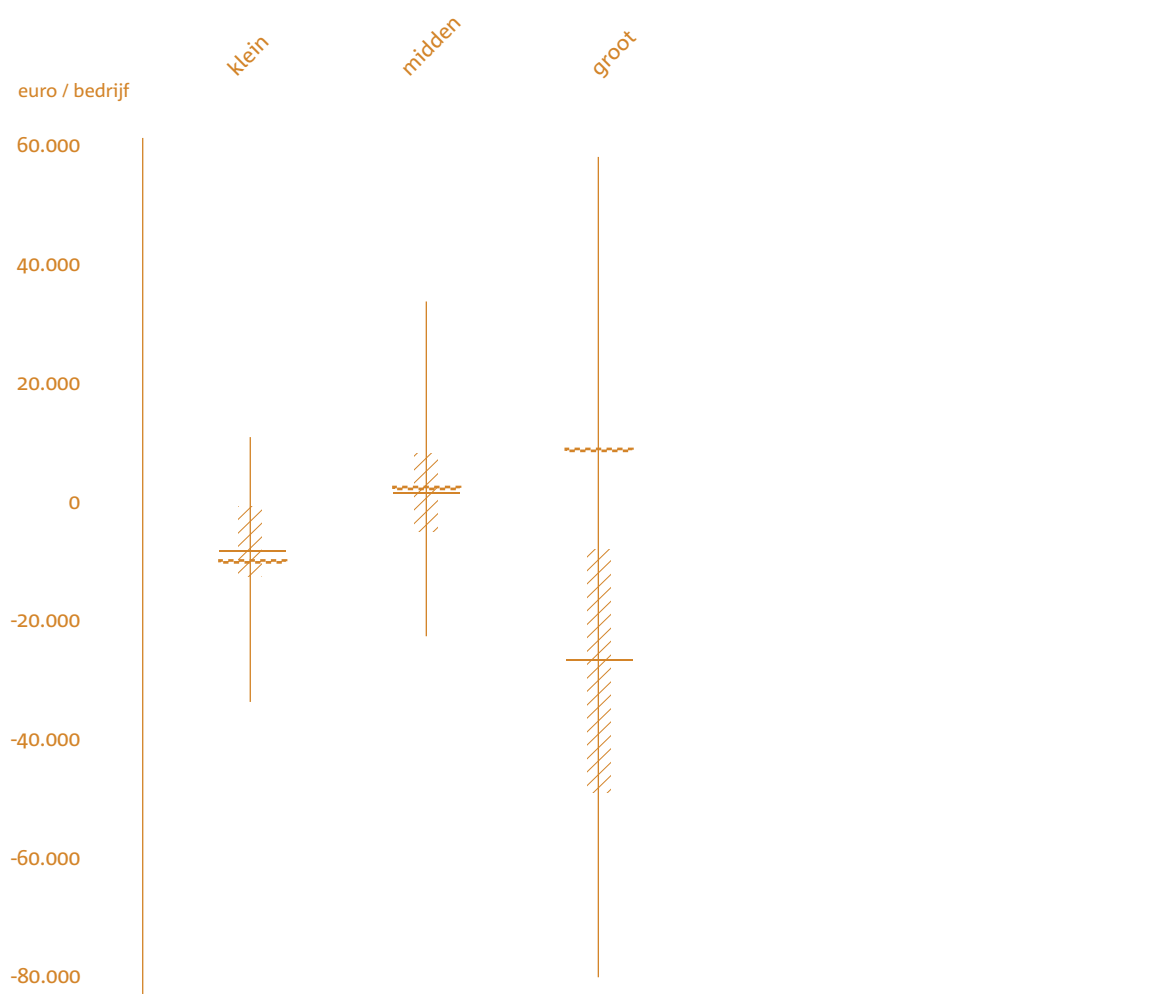
pen jaren enkele malen moeten ervaren hoe kwetsbaar de veehouderij in dit verband is. Overigens geldt dat ook voor veehouderijsectoren elders in de EU. Ondanks de gunstige ligging van Nederland in het Europese afzetgebied voor pluimveeproducten staat de positie van de Nederlandse pluimveesector onder druk. De oorzaak ligt in de stijgende productiekosten, die vooral samenhangen met verscherpte productie-eisen op het gebied van dierenwelzijn, milieu en voedselveiligheid, die zich niet vertalen in hogere marktprijzen. Dit komt mede door de scherpe concurrentie van landen als Brazilië en Thailand. De uitbraak van Vogelpest begin 2003 heeft de productie en uitvoer van pluimveevlees en eieren sterk gereduceerd. Concurrenten hebben de gaten op de buitenlandse markt opgevuld. Het is niet denkbeeldig dat door de ziekte-uitbraak de sector een duurzame krimp zal ondergaan. Invoer van goedkoop pluimveevlees van buiten de Unie, vooral uit Brazilië en Thailand, neemt toe. De verdere afspraken in het kader van de WTO zullen de toegang tot de Europese markt waarschijnlijk vergroten door verlaging van grensbescherming, waardoor de prijsconcurrentie van

Figuur 9.3

Verschillen in gezinsinkomen uit bedrijf op varkensbedrijven naar grootteklasse, gemiddelde 2001-2003

Bron: LEI.

 bandbreedte modaal
 midden
 gemiddelde

overzee zal toenemen. De Nederlandse productieomvang is door de uitbreiding van de EU nauwelijks beïnvloed. Door de handelscultuur in met name Nederland en Denemarken is het wel mogelijk gebleken om vrij snel nieuwe handelsstromen op gang te brengen (bijvoorbeeld export van biggen naar Midden- en Oost-Europa). Salmonella- en Campylobacter-besmetting van vlees en eieren staan zowel bij de consument als in de gehele keten volop in de belangstelling. Naarmate de Nederlandse intensieve-veehouderijketens er meer in slagen om vlees en eieren te produceren die vrij zijn van deze besmetting, zijn de kansen op de Europese markt groter. Ontwikkelingen in het buitenland (zoals Denemarken) hebben laten zien dat voedselveiligheid een zaak van lange adem is.

GLB en WTO

De Nederlandse intensieve veehouderij werd tot het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw gekenmerkt door kostprijsleiderschap in Europa. Nederland had in die tijd een voerprijsvoordeel dankzij het 'gat van Rotterdam' in de klassieke Europese graanmarktordening. Door de hervorming van het GLB heeft Nederland niet meer de laagste voerprijzen in de EU. Daar komt bij dat de productiekosten in Nederland en Europa duidelijk hoger zijn dan in landen buiten de EU.

De intensieve veehouderij in de EU wordt beschermd door invoerrechten die kunnen oplopen tot 100% van de internationale prijzen (zoals bij kipfilet uit Brazilië). Sinds de Uruguay-ronde zijn deze invoerrechten net als bij andere producten gemaximeerd door middel van tariefequivalenten en bovendien met 36% verlaagd. Berekeningen laten zien dat deze invoerrechten in het bijzonder voor de pluimveevleessector nu al nauwelijks voldoende bescherming bieden tegen invoer uit een aantal derde landen. Brazilië en Thailand kunnen tegen zodanig lage kostprijzen produceren dat ze zelfs met invoertarif en grotere transportkosten concurrerend kunnen aanbieden op de interne EU-markt.

De conclusie is dat de intensieve veehouderij in de EU, met name de vleeskuikenhouderij, steeds meer de druk van de concurrentie uit derde landen gaat ondervinden.

9.2.2 Milieu en welzijn

Mestbeleid

Het nieuwe mestbeleid beperkt de mate waarin dierlijke mest aangewend kan worden, met name door de eis van fosfaatevenwichtsbemesting per 2015. Hierdoor zullen de mestoverschotten toenemen. De druk op de mestmarkt vertaalt zich in hogere kosten van de mestafzet. Voor de intensieve-veehouderijbedrijven betekent dit een evenredige verhoging van de mestafzetkosten.

Bij de concurrentie op de mestmarkt met rundveedrijfmest zal de melkveehouderij het vermoedelijk winnen van intensieve veehouderij. Als de mestwet onvoldoende zou zijn voor de KRW-doelstellingen, zijn extra bron- en effectgerichte maatregelen nodig (nog lagere mestgiften, andere

mesttoedieningstechnieken, teelt van milieuvriendelijke gewassen, zoals gras, bufferstroken, zuivering, en uit productie nemen van landbouwgrond).

Ammoniakrichtlijn

De intensieve veehouderij veroorzaakt 45% van de ammoniakuitstoot van de Nederlandse veehouderij en moet de uitstoot verminderen door: stalmaatregelen op alle bedrijven, inkrimping van de veestapel, zonering rond VHR-gebieden waar her- of nieuwvestiging niet, en uitbreiding slechts bij uitzondering mogelijk is.

Mestverwerking

De stijgende mestafzetkosten zullen voor de intensieve veehouderij aanzienlijke inkomenseffecten hebben met mogelijk continuïteitsproblemen als gevolg (De Hoop et al., 2004). Initiatieven voor mestverwerking, waardoor een deel van de mineralen uit de markt wordt genomen, zouden de bovengenoemde ontwikkeling kunnen ombuigen. Technisch gezien zijn er weinig belemmeringen om mest te be- of verwerken. Obstakels zitten vooral in de kostprijs van de systemen. Deze varieert per methode en installatie, maar ligt op of boven de tien euro per m³ onbewerkte mest. Beperking van de ammoniakemissie zal door goedkoper geworden technieken en het stoppen van bedrijven een relatief minder groot probleem zijn voor de ontwikkeling van de bedrijven.

Verhandelbaarheid productierechten

De verhandelbaarheid van productierechten (verplaatsbaarheid, koppeling aan diercategorie) is van directe invloed op de structuurontwikkeling van intensieve-veehouderijbedrijven. Een grotere verhandelbaarheid geeft meer kansen voor een betere bedrijfsstructuur van de groeiers, en kan dus een sterke concentratie van bedrijven met zich mee brengen.

Dierwelzijn

In de periode tot 2015 zijn voorzien de omschakeling van kooi- naar scharrelsystemen in de leghennensector en de groepshuisvesting voor dragende zeugen. Omschakeling van kooi- naar scharrelsystemen geeft minder dieren per stal of per vierkante meter. Uitbreiding van staloppervlakte geeft veel belemmeringen: milieu, bouwblok etc. (Den Hartog et al., 2004). Mede daardoor neemt als gevolg van de EU-richtlijn het aantal leghennen in Nederland af (Van Horne en Bondt, 2003). Ook voor de vleeskuikens kan een (concept) richtlijn, gericht op verlaging van de bezetting per m², de omvang van de productie mede gaan bepalen.

Overigens loopt Nederland in de overgang van legbatterijen naar andere huisvestingssystemen voor op andere EU-landen; in Nederland wordt al minder dan 50% van de hennen in batterijen gehuisvest. Er wordt relatief veel gekozen voor scharrelsystemen in plaats van verrijkte kooien, waardoor Nederland een voorsprong realiseert in de markt richting de diervriendelijke consument.

Voor de varkenshouderij wordt een toenemend binnenlands overschot aan biggen verwacht door de milieuregels (varkensrechten) en door productiviteitsverschillen tussen de zeugenhouderij en vleesvarkenshouderij. Door de toetreding van Hongarije tot de EU is de biggenexport naar dat land sterk toegenomen. Het transport van dieren, zeker over lange afstand, staat echter ter discussie. Dit kan de ontwikkeling afremmen.

9.2.3 Ruimte

De intensieve veehouderij is van oudsher geconcentreerd in Brabant en Noord-Limburg (vooral de varkenshouderij) en de Gelderse Vallei (pluimveehouderij en kalverhouderij) (figuur 9.4). Daarnaast zijn er verspreid gelegen concentratiegebieden in Overijssel. Hoewel de intensieve veehouderij niet gevestigd is in de gebieden met de sterkste verstedelijkingsdruk, gaat het wel om meer verstedelijkte landelijke gebieden en/of gebieden die op dit moment zeer in trek zijn voor landelijk wonen, werken en recreëren. Deze gebieden zullen ook in de toekomst duidelijk de invloed van diffuse verstedelijking ondervinden. Zeker in Brabant en Noord-Limburg zal dit enerzijds leiden tot een verder terugdringen van deze sector, anderzijds geeft het lopende reconstructieproces mogelijkheden voor vernieuwing en versterking.

Voor de Nederlandse intensieve veehouderij speelt de ruimtedruk in het buitengebied een belangrijke rol. Veel bedrijven hebben op de huidige locatie nauwelijks ontwikkelingsmogelijkheden, maar verplaatsen naar gebieden met meer ontwikkelingsmogelijkheden is veelal te duur. Grote verschuivingen in de regionale productie van intensieve veehouderij binnen Nederland zijn in de periode tot 2015 dan ook niet te verwachten. Door de huidige wet- en regelgeving hebben ondernemers bij hun bedrijfsontwikkeling te maken met vergunningverlening die complex, tijdrovend en soms chaotisch is (Den Hartog et al., 2004).

De intensieve veehouderij doet nauwelijks aan verbreding; minder dan 2% van de intensieve-veehouderijbedrijven is actief in agrarisch natuurbeheer; grote, industrie-achtige gebouwen dragen niet bij aan het landschapschoon, de stankhinder vormt een negatieve factor voor de recreatie en de natuur wordt evenmin gunstig beïnvloed door varkens en pluimvee (emissies).

9.2.4 Technologie

De Nederlandse intensieve veehouderij is een grootschalige productiesector die het overgrote deel van de productie exporteert. Dat betekent dat de voor de sectoren noodzakelijke omslag van 'sales' naar 'marketing' niet kan worden aangepakt door kleinschalige nicheafzet. Toegevoegde kosten genereren niet automatisch toegevoegde waarde. Omdat afnemers sterk geconcentreerd zijn, gezamenlijk inkopen en grote marktmacht hebben, is het moeilijk om substantiële toegevoegde kosten beloofd te krijgen. Er zullen andere wegen gezocht moeten worden om de fysieke opbrengsten te verhogen of de kosten te verlagen. Met ICT dienen zich hiervoor moge-

Figuur 9.4

Figuur 9.4: Intensieve-veehouderijgebieden (op basis van nge/ha, hoe donkerder hoe meer nge/ha) en landbouwgronden waar de nitraatnorm van 50 mg/l wordt overschreden (grijs)

Bron: Alterra.

lijkheden aan. Consumentgerichte productontwikkeling is voorwaarde voor een duurzame ontwikkeling: verse kwaliteitsproducten bieden perspectief. Een goede gezondheid van dieren is essentieel voor het behalen van een hoge productie per dier. Binnen de varkenshouderij maakt het bedrijfsconcept 'hoge gezondheidsstatus', waarbij dieren vrij zijn van enkele ziektekiemen, meer opgang. Uitdaging voor de toekomst is om na een gezonde start van het bedrijf, praktijkproof-methoden en middelen beschikbaar te hebben om ook gezond te blijven.

Automatisering

Robotisering kan bijdragen aan het verbeteren van de arbeidskwaliteit en aan vermindering van de handmatige arbeidsinzet. Voorbeelden in de varkenshouderij zijn een automatische weeg- en selectiesysteem voor vleesvarkens en de schoonmaakrobot. Het weeg- en selectiesysteem is in velerlei varianten in ontwikkeling en komt op korte termijn beschikbaar voor de sector. Het draagt bij om de varkens op het juiste aflevergewicht en de juiste confirmatie voor de slachterij te selecteren. Zowel vanuit arbeidsoogpunt als vanuit opbrengstvermeerdering is het een interessante ontwikkeling.

Milieutechnologie

Het pasteuriseren van mest via vergisting en compostering zou een verantwoorde afzet van mest in en buiten Nederland kunnen verzekeren. Ook verbranding (van pluimveemest) zal een deel van het mestoverschot kunnen wegnemen. Daarnaast moet de uitstoot naar de omgeving van geur, ammoniak, broeikasgassen en fijn stof beperkt worden. Om de kosten hiervan laag te houden zijn slimme, geïntegreerde stalconcepten nodig die emissies voorkomen. Om dit te bereiken is snel drogen en/of afvoeren van mest uit de stal een bruikbare optie die tot lage ammoniak-, geur- en methaanemissies kan leiden. Het beletten van fractionering van organisch materiaal tot deeltjes die een dusdanig laag gewicht hebben dat ze gemakkelijk door de lucht worden meegenomen, leidt tot minder stofemissie. Dit is van belang voor het daadwerkelijk in de praktijk kunnen implementeren van grootschalige (intensieve) veehouderij. Een concept dat, na jaren van onderzoek, nu zijn gang naar de praktijk krijgt is de Herculesstal. Het is een geïntegreerd concept waarin naast extra aandacht voor milieubescherming ook aandacht is geschonken aan welzijnsverbetering.

9.3 Perspectieven

9.3.1 Algemeen

De vooruitzichten voor de bedrijfstak wisselen per deelsector: van licht afnemend (vleeskuikens) tot mogelijk zelfs iets groeiend (vleeskalveren). Onder invloed van de economische groei kunnen de prijzen van de producten mogelijk op een wat beter niveau komen dan in de afgelopen jaren veelal het geval was, maar de concurrentie van overzee neemt toe. Mondiale concurrentieverhoudingen worden steeds meer bepalend voor

Tabel 9.3

Nominale toegevoegde waarde en werkgelegenheid (arbeidsjaren) per onderdeel van het intensieve-veehouderijcomplex, 2003 en 2015

	Toegevoegde waarde				Werkgelegenheid			
	2003		2015		2003		2015	
	mln. euro	%	mln. euro	%	aje	%	aje	%
Intensieve veehouderij, totaal	643	12	683	11	16.723	21	12.149	18
w.v.: vleeskalverhouderij	360		439		2.259		1.917	
varkenshouderij	58		65		10.621		7.672	
legpluimveehouderij	115		93		1.748		1.188	
vleespluimveehouderij	111		86		2.095		1.372	
Verwerking, totaal	1.738	33	2.355	40	16.831	21	14.526	21
w.v.: kalverslachterij	353		547		3.163		3.141	
varkensslachterij	1.048		1.406		9.741		8.376	
pluimveeslachterij	337		403		3.927		3.009	
Toelevering, totaal	2.005	38	2.055	34	30.242	39	28.050	41
w.v.: veevoerindustrie	222		226		4.010		3.407	
groothandel	438		450		7.813		7.289	
banken, verzekering	387		398		5.433		5.101	
Distributie	855	16	867	15	15.496	20	14.311	21
Intensieve-veehouderijcomplex	5.241	100	5.959	100	79.292	0	69.037	100
In % van totale agrocomplex	22,2		22,1		20,0		19,7	
Exportafhankelijkheid (%)	78		76		79		75	

Bron: LEI.

de ontwikkeling van de intensieve veehouderij. De sterk gestegen importen van kuikenvlees uit derde landen zullen, gegeven het bestaande en te verwachten WTO-beleid (met lagere invoertarieven) waarschijnlijk niet afnemen. Dit zal er in de jaren tot 2015 toe leiden dat de Nederlandse productie van vleeskuikens niet meer op het niveau van voor de uitbraak van Vogelpest in 2003 kan terugkeren. Ten opzichte van de omvang in 2004 zal de krimp in de komende jaren overigens beperkt zijn. De concurrentie op de wereldmarkt zal zich in toenemende mate toespitsen op de beter geprijste delenmarkt (dus de markt voor varkenshaasjes, kipfilet, poten etc.). Dit zet de winstgevendheid van de Nederlandse intensieve veehouderij onder druk.

De regels op het gebied van milieu en ruimtelijke ordening beperken de structuurontwikkeling (schaalvergroting, verplaatsing) van de sector. Met de opkoopregeling van de overheid in het kader van het mestbeleid is in de afgelopen jaren al een belangrijk deel van de noodzakelijke krimp gerealiseerd. De komende jaren tot 2015 kan de teruggang van de intensieve veehouderij dan ook relatief bescheiden zijn, variërend van een stabiele omvang van de varkensstapel tot rond 10% in de pluimveehouderij. De toegevoegde waarde kan (nominaal) nog licht toenemen ten opzichte van het overigens slechte jaar 2003. Het herstel zal mede gebaseerd zijn op een verdergaande bewerking en toespitsing van de producten op de vraag van de consument (tabel 9.3). De werkgelegenheid van het complex daalt met ongeveer 15%. De sterkste teruggang in arbeidsplaatsen valt te verwachten in de veehouderijbedrijven en in de verwerking. De intensieve veehouderij blijft met een exportafhankelijkheid van ongeveer 75% sterk aangewezen op de consument in het buitenland.

Binnen de intensieve veehouderij vindt op beperkte schaal productdifferentiatie in nichemarkten plaats. Voorbeelden hiervan zijn de biologische sector en het milieukeur (De Hoeve). De vorming van deze ketens laat onverlet dat nu en ook in de toekomst het leeuwendeel van de intensieve-veehouderijproductie in het 'gangbare' segment afgezet wordt.

De omvang van de vleeskalversector (in aantal dieren) kan de komende jaren gelijk blijven of zelfs nog iets groeien. Wel is er een sterke afhankelijkheid van de Europese slachtpremie (50 euro per dier, erg hoog in relatie tot het inkomen), die momenteel nog gekoppeld is aan het aantal dieren. Een (volledige) ontkoppeling kan leiden tot een daling van het aantal bedrijven en een verdere schaalvergroting in de sector. Vanwege de invoer van kalveren is de sector ook gevoelig voor regelgeving op transportgebied.

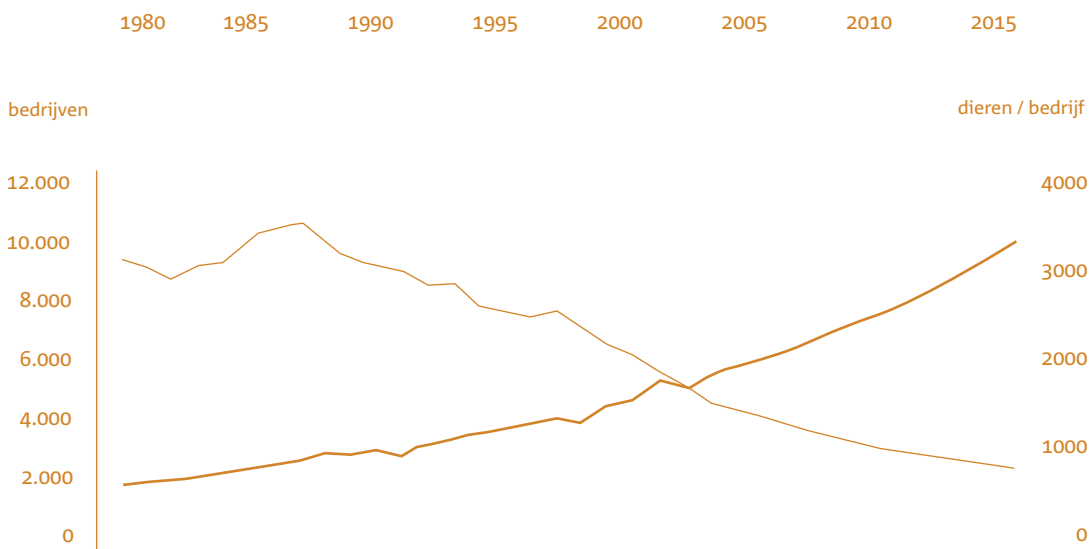
9.3.2 Bedrijven

De intensieve-veehouderijketens worden gekarakteriseerd door gemiddeld geringe marges. Tegelijkertijd zijn de verschillen in rentabiliteit tussen de bedrijven zeer groot. Deze inkomensverschillen zijn mede een oorzaak van de interne dynamiek in de intensieve veehouderij, waarbij productie-

Figuur 9.5

Aantal gespecialiseerde varkensbedrijven en
varkens per bedrijf, 1980-2015
Bron: CBS en LEI.

— varkens per bedrijf
— bedrijven

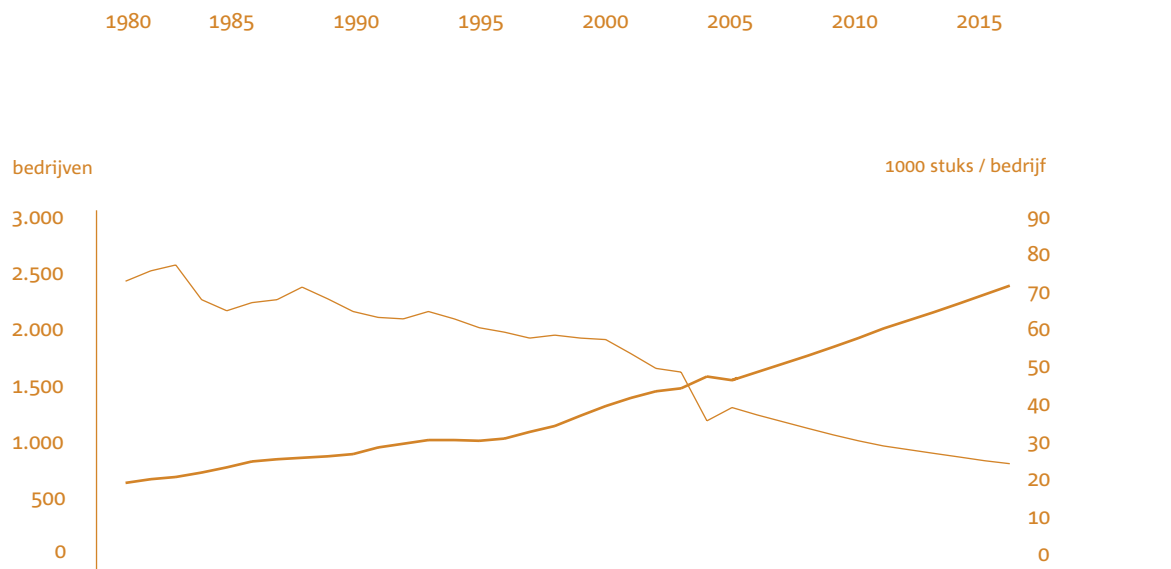

Figuur 9.6

Aantal gespecialiseerde pluimveebedrijven en dieren per bedrijf, 1980-2015

Bron: CBS en LEI.

— stuks pluimvee per bedrijf x 1.000
— bedrijven

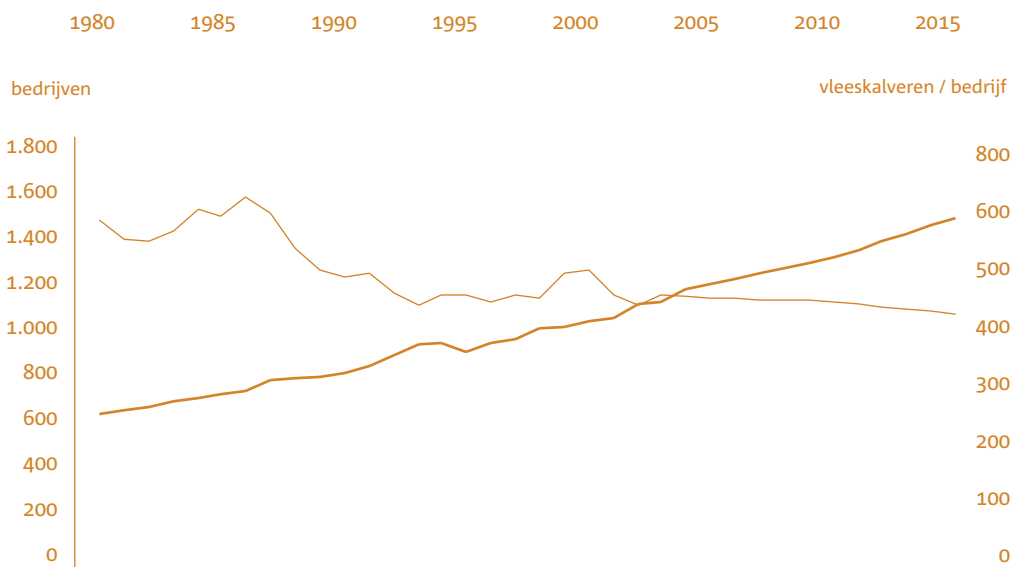

Figuur 9.7

Aantal gespecialiseerde vleeskalverbedrijven
en dieren per bedrijf, 1980-2015

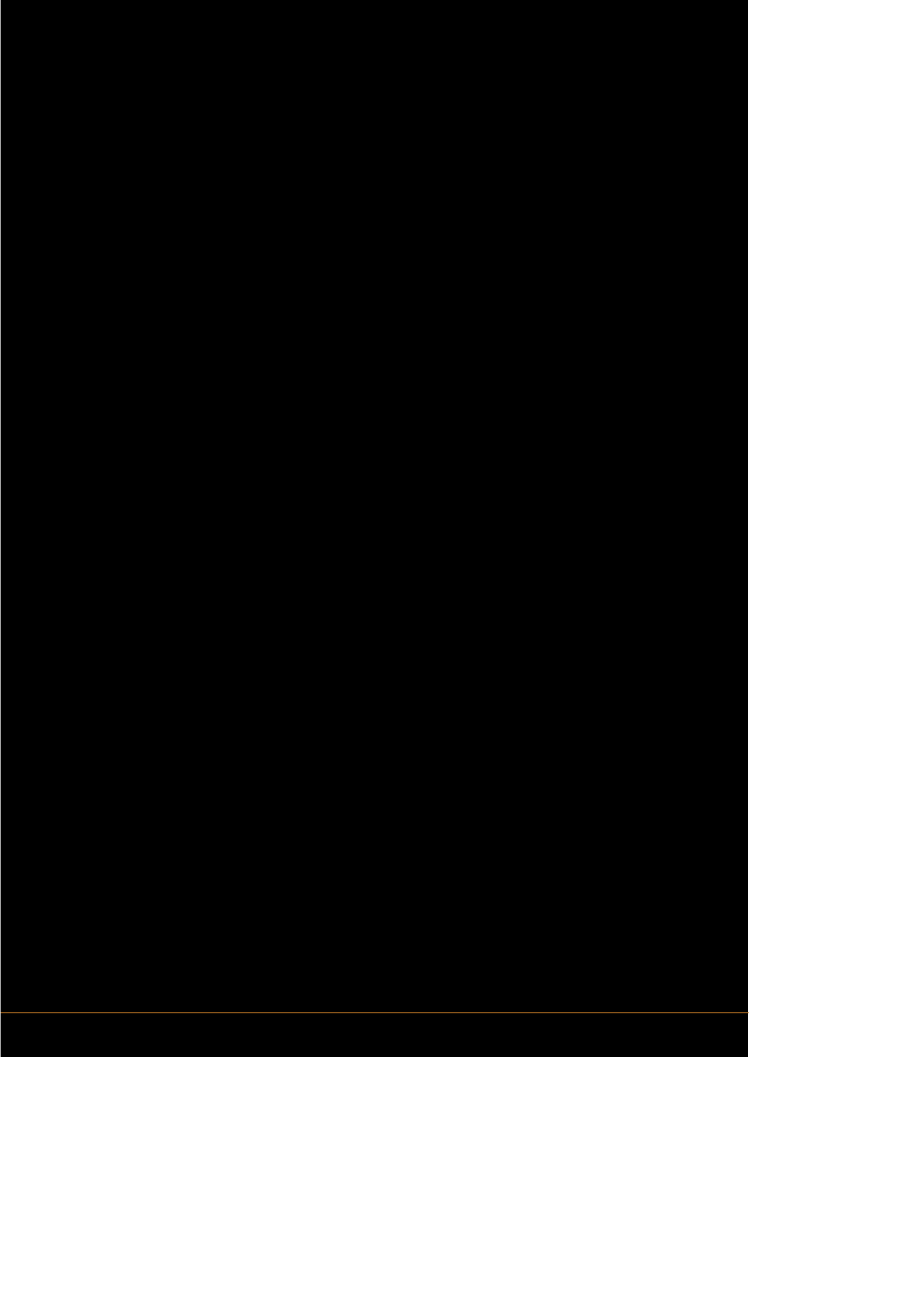
Bron: CBS en LEI.

— vleeskalveren per bedrijf
— bedrijven

rechten van oudere ondernemers met veelal kleinere eenheden worden overgenomen door economisch levensvatbare bedrijven die willen door-groeien. De aanpassingsmogelijkheden van bedrijven zijn afhankelijk van de situatie: leeftijd, opvolgingssituatie, vermogenspositie, bedrijfsomvang en regionale omstandigheden. In het verleden speelden ontwikkelingen in andere agrarische sectoren, voorzover die op de bedrijven met varkens of pluimvee voorkomen (vooral melkveehouderij) een rol, maar door de specialisatie (ontmenging) is die invloed minder geworden. Met name door de ontwikkelingen in het mestbeleid liggen er echter nog wel verbanden. Een van de uitdagingen van de varkensvleeskolom is om de positie bij consument en retail te versterken. Deze verandering in focus, die momenteel sterk gericht is op het beheersbaar maken van de problematiek van voedselveiligheid en diergezondheid, vergt een forse investering. Een andere uitdaging voor de ketens is om ketenverliezen terug te dringen. Bijvoorbeeld in de vleesvarkenshouderij kan jaarlijks ruim 5 cent per kg bespaard worden (Bondt et al., 2005). Het aantal bedrijven in de intensieve veehouderij zal door de verdergaande schaalvergroting verder afnemen (figuren 9.5, 9.6 en 9.7).

Geraadpleegde literatuur

Medewerkers / Colofon

- Backus, G.B.C. en A.A. Dijkhuizen, 2002. The future of the European Pork Chain. Proceedings of the Al Leman Swine Conference. Minnesota.
- Berkhout, P. en C. van Bruchem (red.), 2004. *Landbouw-Economisch Bericht 2004*. Rapport PR.04.01, LEI, Den Haag.
- Berkhout, P. en C. van Bruchem (red.), 2005. *Landbouw-Economisch Bericht 2005*. Rapport PR.05.02, LEI, Den Haag.
- Berkhout, P., J.F.M. Helming, F.W. van Tongeren, A.J. de Kleijn en C. van Bruchem, 2002. *Zuivelbeleid zonder melk-quotering? Mogelijke gevolgen voor Nederland en de EU*. Rapport 6.02.03, LEI, Den Haag.
- Berkum, S. van, 2002. *Trade and Foreign Direct Investment Patterns: The case of Dutch Agribusiness*. PS 02.01, PhD thesis, Universiteit van Amsterdam, Amsterdam.
- Berkum, S. van, G.B.C. Backus en F.W. van Tongeren, 2002. *Gevolgen van beleidsontwikkelingen voor de locatie van de intensieve veehouderij*. Rapport 6.02.08, LEI, Den Haag.
- Berkum, S., A.D. Westerman en C.J.W. Wolswinkel, 2002. *De internationale locatie van de tuinbouw bij handels-liberalisatie*. Rapport 6.02.11, LEI, Den Haag.
- Bijman, W.J., A..Pronk en R. de Graaff, 2003. *Wie voedt Nederland?* Rapport PR.03.02, LEI, Den Haag.
- Bogaardt, M.J., E. ten Pierick en L.F. Puister, 2003. *Sturing van strategie in ketens; Effecten van ketengarantiesystemen voor varkensvleessector*. Rapport 7.03.03, LEI, Den Haag.
- Bondt, N., C.J.A.M. de Bont, G. Cotteleer, M. de Haan (PV), H.H.W.J.M. Sengers en J.J. de Vlieger, 2003. *Ontwikkelingen in de vleesindustrie tot 2007*. Rapport 5.03.07, LEI, Den Haag.
- Bondt, N., G.B.C. Backus, R. Hoste, L.F. Puister en J. Tielen (Area Advies), 2005. *Terugdringen ketenverliezen in de varkenshouderij; VarKel werkgroep*. Rapport 5.05.01, LEI, Den Haag.
- Bondt, N., R. Hoste, J.A. Boone, J.H. Wisman en G.B.C. Backus, 2002. *Kostprijsontwikkeling varkensvlees; Productiekosten in 2000 en verwachting voor 2005*. Rapport 2.02.04, LEI, Den Haag.
- Bont, C.J.A.M. de, en A. van der Knijff, 2004. *Actuele ontwikkeling van bedrijfsresultaten en inkomens in 2004*. Rapport 1.04.05, LEI, Den Haag.
- Bont, C.J.A.M. de, en S. van Berkum, 2004. *De Nederlandse landbouw op het Europese scorebord*. Rapport 2.04.03, LEI, Den Haag.
- Bont, C.J.A.M. de, J.F.M. Helming en J.H. Jager, 2003. *Hervorming gemeenschappelijk landbouwbeleid 2003; gevolgen van de besluiten voor de Nederlandse landbouw*. Rapport 6.03.15, LEI, Den Haag.
- Bont, C.J.A.M. de, J.F.M. Helming, J.H. Jager, S.R.M. Janssens en G.S. Venema, 2003. *Hoe bouwt de boer voort? Ontwikkeling van akkerbouw en andere opengrondsteelten in de Nederlandse akkerbouwregio's*. Rapport 6.01.03, LEI, Den Haag.
- Bont, C.J.A.M. de, N. Bondt, J. Bolhuis, J.F.M. Helming en J.H. Wisman, 2003. *Vleeskalveren en Hervorming Gemeenschappelijk Landbouwbeleid*. Rapport 6.03.09, LEI, Den Haag.
- Bont, C.J.A.M. de, W.H. van Everdingen, J.H. Jager, H.H.W.J.M. Sengers en J.J. de Vlieger, 2003. *De melkprijs in beweging; Gevolgen van Europese zuivelhervorming voor de melkveehouderij*. Rapport 6.03.14, LEI, Den Haag.
- Bont, C.J.A.M. de, W.H. van Everdingen en J.H. Jager, 2004a. *Hervorming EU-suikerbeleid; Gevolgen voor de Nederlandse landbouw van de mededeling van de Europese Commissie, juli 2004*. Rapport 6.04.13, LEI, Den Haag.
- Bont, C.J.A.M. de, J.H. Jager, B. Koole en M.G.A. van Leeuwen, 2004b. *Suikerbeleid: Vergelijking Oxfam en EU-voorstellen*. Rapport 6.04.18, LEI, Den Haag.
- Bout, R.M., 2003. *Ruimte voor bollen*. Rapport 2003.10, Afdeling onderzoek provincie Noord-Holland. Haarlem.
- Bremmer, J., H. van der Meulen en R. Stokkers, 2002. *Groei en bloei in West-Friesland*. Rapport 4.02.04, LEI, Den Haag.
- Brouwer, F.M., C.J.A.M. de Bont, H. Leneman en H.A.B. van der Meulen, 2005. *Duurzame landbouw in beeld*. Rapport PR.05.01, LEI, Den Haag.
- Bunte, F.H.J., M. Kornelis en M. van Galen, 2004. *Does history matter? Dynamiek in de Nederlandse export van landbouw- en tuinbouwproducten*. Rapport 6.04.17, LEI, Den Haag.
- Bunte, F.H.J., W.E. Kuiper, M.A. van Galen en S. Goddijn, 2003. *Macht en Prijsvorming in de Agrofoodketens*. Rapport 5.03.01, LEI, Den Haag.
- Douw, L. en J.H. Post (red.), 2000. *Kracht door verandering. De ontwikkeling van de Nederlandse agrosector; achtergronden en perspectief*. LEI, Den Haag.
- European Commission, 2004. *Prospects for agricultural markets and income 2004-2011 and the impact of enlargement*. Brussel.
- FloraHolland, 2003. Positionering 2020 'Bakens verzetten'.

- Francois, J., J.C.M. van Meijl en F.W. van Tongeren, 2002. *Economic benefits of the Doha round for The Netherlands*. Rapport 6.03.02, LEI, Den Haag.
- Gies, E., 2005. *Verstening en functieverandering in het landelijk gebied*. Alterra, Wageningen.
- Groot, M.J., G. Peppelman en R.Stokkers, 2003. *Concurrentiekracht van de Nederlandse Peer op de Duitse markt*. Rapportnummer 2003-26, Praktijkonderzoek Plant & Omgeving b.v., Sector Fruit, Randwijk.
- Groot, N.S.P. de, en M. Ruijs, 2004. *Toekomstvisie glastuinbouw in Nederland en effecten voor CO₂-emissie*, Quick Scan. KPMG en LEI.
- Ham, A. van den, en W.H.G.J. Hennen, 2001. *Kansen voor tachtig procent verbreding; een studie naar verbreding van de landbouw in de Alblasserwaard/Vijfheerenlanden*. Rapport 4.01.06, LEI, Den Haag.
- Ham, A. van den, C.H.G. Daatselaar, A.M. Prins en D.W. de Hoop, 2003. *Naar kostprijsbeheersing in de melkveehouderij, Verschillen in kostprijs en financiële weerstand tussen Nederlandse bedrijven en met het buitenland*. Rapport 2.03.22, LEI, Den Haag.
- Hamsvoort, C.P.C.M. van der (red.), *Trendverkenningen Nederlandse landbouw*. Planbureaustudie nr. 4, 2002. Wageningen.
- Hartog, L.A. den, G. Backus, I. Enting, T. Hermans en C. de Vries, 2004. *Bewegingsruimte voor ondernemers: Tien belemmeringen in wet- en regelgeving voor de veehouderij*. Wageningen UR, Wageningen.
- Helming, J.F.M., 2005. *A model of Dutch agriculture based on Positive Mathematical Programming with regional and environmental applications*. Rapport PS.05.02, LEI, Den Haag.
- Heusden, M. van, L.M.C.J. Kuunders, C.W.J.M. van der Vleuten, J.W. van der Schans en G.B.C. Backus, 2000. *Sus, quo vadis? (Varken, waar gaat gij heen?); Ruimtelijke vestigingsprincipes voor varkensbedrijven*. Rapport 4.00.06, LEI, Den Haag.
- Hoop, D.W. de, H.H. Luesink, H. Prins, C.H.G. Daatselaar, K.H.M. van Bommel en L.J. Mokveld, 2004. *Effecten in 2006 en 2009 van Mestakkoord en nieuw EU-Landbouwbeleid*. Rapport 6.04.23, LEI, Den Haag.
- Horne, P.L.M. van, en N. Bondt, 2003. *Impact of the EU council directive 99/74/EC 'welfare of laying hens' on the competitiveness of the EU egg industry*. Rapport 2.03.04, LEI, Den Haag.
- Hoste, R, N. Bondt en P. Ingenbleek, 2004. *Visie op de varkenskolom*. Rapport 207, Wetenschapswinkel Wageningen UR, Wageningen.
- Hoste, R. en G.B.C. Backus, 2003. *Kosten van varkensproductie in de wereld: Kosten van varkensproductie in Brazilië, Canada, China, Polen en de USA vergeleken met die in Nederland*. LEI in samenwerking met Rabobank International.
- Janssens, B., G. Kroeze en M van der Voort, 2004. *Arbeidsomstandigheden vollegrondsgroenteteelt; Een inventarisatie van knelpunten en oplossingsrichtingen rondom piekarbeid*. Rapport 2.04.10, LEI, Den Haag.
- Janssens, S.R.M. en H. Prins, 2004. *Hervormingen van het EU-landbouwbeleid; Gevolgen voor de aardappelsector*. Rapport 2.04.07, LEI, Den Haag.
- Janssens, S.R.M., H. Prins, M. van der Voort, B. Smit, B. Annevelink en M. Meeusen, 2004. *Beschikbaarheid koolzaad voor biodiesel*. Rapport 6.04.12, LEI, PPO en AenF, Den Haag.
- Knijff, A. van der, E. Westerman en J. Bremmer, 2002. *Bomen over ruimte; Een studie naar de toekomstige ruimtebehoefte voor de boomteelt in de regio Boskoop*. Rapport 4.02.05, LEI, Den Haag.
- Kroon, S.M.A. van der, G.M.L. Tacken, R. van Uffelen, R.A.F. van Paassen, E.H. Poot en A.J. de Buck, 2002. *Productenverenigingen in beeld*. Rapport 5.02.15, LEI, Den Haag.
- Kuyvenhoven, A. en H.J.J. Stolwijk, 2005. 'Kansen en bedreigingen van het EU-landbouwbeleid voor ontwikkelingslanden', in: Meester, G., A.J. Oskam en H.J. Silvis (red.), 2005. *EU-beleid voor landbouw, voedsel en groen; Van politiek naar praktijk*. Wageningen Academic Publishers, Wageningen.
- Landelijk Steunpunt voor Landbouw en Zorg (2004). (www.landbouwzorg.nl)
- Langeveld, H., A. Koops, J. Ketelaars, L. Marcelis, J. Hassink, G. Blom en P. van de Sanden, 2005. *Nieuwe Landbouw, Inventarisatie van kansen*. Nota 330, PRI, Wageningen.
- LTO, 2004. *Duurzaam en gedurfd; Maatschappelijk jaarverslag glastuinbouw 2003*.
- Marktplan Adviesgroep, 2005. *Economische effecten agrotoerisme*. Marktplan Adviesgroep.

- Massink, H. en G. Meester, 2002. *Boeren bij vrijhandel, De Nederlandse agrosector bij handelsliberalisatie en EU-uitbreiding: een verkenning*. LNV, Den Haag.
- Meester, G., A.J. Oskam en H.J. Silvis (red.), 2005. *EU-beleid voor landbouw, voedsel en groen; Van politiek naar praktijk*. Wageningen Academic Publishers, Wageningen.
- Milieu- en Natuurplanbureau, 2005. *Milieubalans 2005*. Rapport 251701066. MNP, Bilthoven. (www.mnp.nl)
- Ministerie van Buitenlandse Zaken, 2002. Overzicht van protectionistische maatregelen, Beantwoording van de motie Van Middelkoop en Dijkzma 28000V nr 27, DDE-0423/2002.
- OECD, 2005. *OECD Agricultural Outlook: 2004-2013*. Parijs. (www.oecd.org)
- Penning, M., 2003. *De honderd meest toonaangevende bedrijven in de voedingstuinbouw en sierteelt onder glas. Hillenraad 100*. Format Bladenmakers BV, Zoetermeer.
- Ploeg, J.D. van der (red.) (2002), Kleurrijk Platteland, Assen.
- Raad voor het Landelijk Gebied, 2005. *Plankgas voor glas? Advies over duurzame ontwikkeling van de glastuinbouw in Nederland*. Advies 05/2, RLG, Amersfoort.
- Rabobank, 2002. *De onbegrensde tuinbouw, instrumenten in de concurrentiestrijd: internationale ketens en netwerken*. Foriarestudies, Rabobank.
- Reinhard, A.J., K.H.M. van Bommel, S.R.M. Janssens en M.J. Koning, 2005. *Knopen en knoppen in de economische analyse van de EU Kaderrichtlijn Water*. Rapport 4.05.06, LEI, Den Haag.
- Salm, P. van der, en W. Cadel, 2004. Product-Appel 2003/2004, PT 2004-81, Productschap Tuinbouw, Zoetermeer.
- Schreuder, R., A.J. Snoek, R. van der Laan, N. Reijers en R.W. van der Meer, 2002. *Met hakken over de sloot; Een schets van het ontwikkelingsperspectief van de bloembollenteeltberijven in de oude teeltgebieden op zand*. Lisse, PPO.
- SER, 2002. *Advies Innovatie voor duurzaam Voedsel en Groen*. Advies nr 2002/9, SER, Den Haag.
- Silvis, H. J., C. v. Bruchem en M. J. Voskuilen, 2003. *Voedsel versus Groen? Overzichtstudie bedrijvigheid in de groene ruimte*. Wageningen.
- Silvis, H.J. (red.), 2004. *Kijk op de toekomst van landbouw, voedsel en groen*. Rapport PR.04.06, LEI, Den Haag.
- Silvis, H.J., L.H.G. Slangen, H.J. Bremmers, W.J.M. Heijman en R.A. Jongeneel, 2002. *Handboek agrarische economie: bedrijven, ketens en groene ruimte*. Stenfert Kroese, Groningen.
- Smit, A.B., 2003. EU-uitbreiding: Effecten akkerbouw en vollegrondsgroente. *Agrimonitor* 9, 2, april 2003, 10 – 11.
- Smit, A.B. en G.S. Venema, 2004. *Langetermijnperspectieven voor de landbouw in de provincie Noord-Holland; Een doorkijk van 2004 naar 2015*. Rapport 6.04.11, LEI, Den Haag.
- Smit, A.B., J.H. Jager, H. Prins en R.W. van der Meer, 2004. *Gevolgen van de hervorming van het Europese landbouwbeleid voor de landbouw in Noord-Nederland*. Rapport 6.04.01, LEI, Den Haag.
- Stokkers, R., J. Smid en J.T. Nienhuis, 2002. *Internationale concurrentiepositie van de Nederlandse vollegrondsgroenteteelt*. Rapport 2.02.10, LEI, Den Haag
- Stolwijk, H., 2004. De economische marginalisering van de Nederlandse landbouw. *Spil*, 203-204.
- Tacken, G.M.L. en P.L.M. van Horne, 2001. *Toekomstige marktpositie van het Nederlandse tafelei*. Rapport 5.01.04, LEI, Den Haag.
- Tacken, G.M.L., G. Cotteleer, P.L.M. van Horne, 2002. *De toekomst van de Nederlandse eiproducentenindustrie*. Rapport 2.02.08, LEI, Den Haag.
- Terluin, I.J., L.H.G. Slangen, E.S. van Leeuwen, A.J. Oskam en A. Gaaff, 2005. *De plattelandseconomie in Nederland; Een verkenning van definities, indicatoren, instituties en beleid*. Rapport 4.05.04, LEI, Den Haag.
- Tongeren, F.W. van, en J. Huang, 2004. *China's food economy in the early 21st Century*. Rapport 6.04.04, LEI, Den Haag.
- Veer, A. van der, 2004. *Export bloembollen naar afzetkanaal 2002/2003*. Rapport PT 2004-10, Productschap Tuinbouw, Zoetermeer.
- Vlieger, J.J. de (red.), 2004. *Nederland en de wereldmarkt voor zuivelproducten*. Rapport 5.04.08, LEI, Den Haag.
- Vogelzang, T.A., C.J.A.M. de Bont, P.B. Berentsen, C.H.G. Daatselaar, L.I. van Dellen, R.B.M. Huirne en C.J.W. Wolswinkel, 2003. *Geen cent te veel; Over opties voor het verlagen van de quotumkosten in de melkveehouderij*. Rapport 2.03.18, LEI, Den Haag.

Vogelzang, T.A., G.B.C. Backus, H.H.W.J.M. Sengers, G.J.F. van den Elzen en M. Breet, 2003. *Realisatie Agrarisch Vestigingsgebied Nederweert*. Rapport 7.03.01, LEI, Den Haag.

Vogelzang, T.A., J.A. Boone, F.A. Eiff, E. ten Pierick, C.J.A.M. de Bont en J.J. de Vlieger, 2003. *Zuivere Zuivel; Over Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen in de Europese zuivelindustrie*. Rapport 2.03.09, LEI, Den Haag.

Vogelzang, T.A., M.A.J.H. van Bavel, C. van Bruchem, P. Berkhout, W.H. van Everdingen, F.A. Geerling-Eiff en I.J. Terluin, 2004. *Verkenning van het drielagenmodel voor de Nederlandse landbouw*. Rapport 6.04.20, LEI, Den Haag.

Vroljik, H.C.J., K.J. Poppe, C.J.A.M. de Bont, B. Koole, J.H. Jager en J.H. Wisman, 2004. *Evolution of farm incomes in the European Union*. Agri 141 EN, European Parliament, Luxemburg.

VROM, 2004. *Nota Ruimte*. VROM, Den Haag.

Wezel, A.P. van, R.O.G. Franken, J.D. van Dam, W. Loonen en P. Cleij, 2004. *Schuiven op zand. Ex ante evaluatie van de reconstructieplannen*. Rapport 718401002, RIVM, Bilthoven.

Wijnands, J. H. M. en H. J. Silvis (red.), 2000. *Onderweg. De concurrentiepositie van Nederlandse agrosector*. Rapport 3.00.03, LEI, Den Haag.

Wijnands, J. H. M., S. D. C. Deneux, A.J. van Roestel, R. Vermeire en L. Willemsens, 2002. *De concurrentiepositie van Nederlandse verse champignons in Europa*. Rapport 2.02.01, LEI, Den Haag.

Wijnands, J. H. M., S. D. C. Deneux, R. A. F. v. Paassen, E. H. Poot en S. C. v. Woerden, 2004. *Internationalisatie en concurrentiekracht van de Nederlandse vollegrondsgroentesector*. LEI, Den Haag.

Wolf, P. de en B. Janssens, 2003. *Strategisch management en mineralenbeheer in de vollegrondsgroenteteelt; Een vooronderzoek naar de kennisbehoefte en de mogelijkheden voor ondersteuning*, Agromanagement tools. Wageningen.

WTO, 2005. *Agriculture: Work in the WTO, The current negotiations*, Geneva. (www.wto.org)

Zimmermann, K.L., E.H. Poot, C.S.M. Mol, K. Weening en A.D. Westerman, 2003. *Scenario's voor een vitaal Nederlands snijbloemencluster in 2010*. Rapport 2.03.17, LEI, Den Haag.

Projectleiding

Huib Silvis, Kees de Bont

Wageningen UR Werkgroep Toekomstvisie Agrosector

Vinus Zachariasse (voorzitter), Wijnie van Eck, Ina Enting, Barbara de Klerk, Olaf van Kooten, Kees van 't Klooster, Bert Pinxterhuis, Huib Silvis, Wim van Vierssen

Uitgangspositie van de agrarische sector

Petra Berkhout, Cees van Bruchem, Jakob Jager, Henk Kelholt, Boudewijn Koole, Krijn Poppe, Jo Wijnands

Drijvende krachten

- Markt, GLB en WTO: Kees de Bont (internationaal beleid, ketenontwikkeling), Cees van Bruchem (verbreding), Marcel Kornelis (vraag)
- Maatschappelijke acceptatie: Igor Staritsky, Tia Hermans, Dorothée Leenders en Frank van de Bolt
- Ruimte: Berien Elbersen, Edo Gies, Martien Voskuilen
- Technologie: Kees van 't Klooster (intensieve veehouderij), Ina Enting (veehouderij), Ernst van den Ende, Ria Derkx, Arend Krikke, Peter van Erp (bollen, bomen en fruit-sector), Noen Jukema, Bert Pinxterhuis (akkerbouw- en vollegrondsgroentesector), Barbara de Klerk, Huug de Vries, Fred Beekmans, Toine Timmermans, Erik van Severter, Harriëtte Bos (agribusiness)

Perspectieven

- Referentiescenario: Hans van Meijl (methode), Siemen van Berkum (gevoeligheidsanalyse), Walter van Everdingen (structurele ontwikkeling), Michiel van Galen (tuinbouw), Jan Klijn, Arjan Koomen (landschap), Myrna van Leeuwen (agrocomplex), John Helming (grondgebruik, veestapel), Andrzej Tabeau (landbouwmarkten), David Verhoog (grondgebruik, veestapel)
- Akkerbouw: Ruud van der Meer, Bas Janssens, Bert Smit, Henry Prins
- Opengrondstuinbouw: Christiaan Reijnders (groenten en fruit), Robert Stokkers (bloembollen), Johan Bremmer (boomteelt)
- Glastuinbouw: Marc Ruijs, Olaf Hietbrink, Nico van der Velden
- Grondgebonden veehouderij: Kees de Bont, Walter van Everdingen
- Intensieve veehouderij: Willy Baltussen, Peter van Horne, Robert Hoste, Hubert Sengers, Koos de Vlieger

Klankbord

Gé Backus, Alfons Beldman, Nico de Groot, Tia Hermans, Jan Nienhuis, Krijn Poppe, Nico van der Velden

Redactie

Huib Silvis, Kees de Bont
m.m.v. Siemen van Berkum, Cees van Bruchem, Leo Klep

Uitgave

Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit
Bezuidenhoutseweg 73
Postbus 20401
2500 EK Den Haag

Ontwerp / illustratie

Beukers Scholma, Haarlem

Fotografie

Kees Hummel, Amsterdam

Cartografie

Alterra, Wageningen

Druk

Ando, Den Haag

Oplage

1.000

Ondanks het relatief kleine oppervlak heeft Nederland zich ontwikkeld tot een agrarische handelsnatie van formaat. De agrarische sector heeft gunstige uitgangspunten, maar wordt geconfronteerd met sterk veranderende omstandigheden. Dat heeft vooral te maken met de globalisering van de economie, de hervorming van het Europese landbouwbeleid, de beperking van de fysieke- en milieuruimte en met technologische ontwikkelingen. De perspectieven van de deelsectoren lopen uiteen. Voor de sierteelt lonkt nog volumegroei, zowel binnen als buiten kassen, maar voor andere sectoren wordt een beperkte groei dan wel een daling van de productie voorzien. De toegevoegde waarde van deze sectoren kan nog wel toenemen door de productie beter op de vraag af te stemmen.

landbouw, natuur en
voedselkwaliteit

WAGENINGEN **UR**
For quality of life

